

● ammoniak

EWOUW SANDERS

● bikini

● mokka

● kalkoen

● perkament

GEONIEMEN WOORDENBOEK

● bajonet

Woorden die zijn afgeleid van plaatsnamen

● rabarber

● tule

● marathon

● elstar

● denim

● duffel

● bavaroise

● pils

● flamenco

● fazant

● krent

● casselerrib

Nijgh & Van Ditmar

● damast

● Geoniemen zijn woorden die zijn afgeleid van de namen van dorpen, steden, streken, gebergten, rivieren en landen – woorden dus waar je naartoe kunt reizen. Dit boek behandelt de geschiedenis van ruim 400 van dit soort woorden. Wanneer en hoe kwamen *badminton*, *bikini*, *krent*, *mokka* of *pils* in het Nederlands terecht? Wat is de geschiedenis van de plaats en de zaak? Komt het woord ook voor in het Engels, Frans en Duits? Op zulke vragen geeft dit boek een antwoord, dat wordt gestaafd met landkaarten en literatuur en dat tegelijkertijd laat zien hoe spannend en verrassend de geschiedenis van woorden kan zijn.

Ewoud Sanders (1958) is historicus, lexicograaf en journalist. Hij is auteur van het *Eponiemenwoordenboek* en publiceert onder meer in *NRC Handelsblad* en *Onze Taal*.

'Op elke pagina van het boek stralen de liefde, geleerdheid en lol van de auteur. [...] Sanders bewijst dat etymologie spannend en geestig kan zijn.'

H. Br. Corstius in de *Volkskrant*

ISBN 90-388-6760-3

9 789038 867601

Geoniemenwoordenboek

Ewoud Sanders

in samenwerking met Jaap Engelsman

GEONIEMEN
WOORDENBOEK

Woorden die zijn afgeleid van plaatsnamen

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam 1996

Voor al die ijverige 19de-eeuwse woordenboekmakers, wier werk wij nog steeds met zoveel vrucht raadplegen. En in het bijzonder voor Gerrit Anne Nauta (1865-1940), pionier in het onderzoek naar woorden die zijn afgeleid van eigennamen.

Eerste druk 1995

Tweede, gecorrigeerde druk 1996

Copyright © Ewoud Sanders 1995, behalve voor *abessijn*, *anjer*, *basalt*, *bungalow*, *chartreuse*, *fazant*, *kariatide*, *kartuizer*, *koeterwaals*, *lymeziekte*, *magneet*, *marathon*, *perkament*, *quenast*, *siamees*, *turkoois*, *zijdenhemdje* en *Zweeds wittebrood*, copyright Jaap Engelsman
Boekverzorging Hans Verlaat
Kaartjes Dékavé

NUGI 943/ISBN 90 388 6760 3/CIP

INHOUD

Voorwoord

7

Geoniemen alfabetisch

13

Thematisch register

253

Alfabetisch register

262

Er gaat geen dag voorbij of er doet zich iets voor wat ons met
onze onwetendheid confronteert.

Casanova (vertaling Theo Kars) *Memoires* 1 (1991) 28

Weinig is zo geschikt om deemoed te leren als de lexicographie.

C.F.A. van Dam *Spaans handwoordenboek* (1954³)

Elke woordenboekmaker die alleen, of hooguit met een of twee
anderen moet werken – en dat is zeker in ons taalgebied een
praktische en noodzakelijke beperking – weet dat zijn tijd en
kennis tekort zullen schieten.

Arie de Ru *Trefwoord* 10 (1995) 75-76

VOORWOORD

‘Mijnheer, ik ben dol op het lezen van voorwoorden!’

Voltaire, in: Casanova (vertaling Theo Kars) *Memoires* 6 (1994) 282

Dit is het eerste Nederlandse geoniemenwoordenboek.* Geoniemen zijn woorden met een geografisch element. Meestal is dat de naam van een dorp, een stad of een streek, maar het kan ook een land zijn, een continent of een eiland, een heuvel, een dal, een berg, een zee, een rivier, een bron, of zelfs een volk. Soms springt de plaatsnaam je als het ware tegemoet, soms moest er een leger taalarcheologen aan te pas komen om het geografische element bloot te leggen, zoals bijvoorbeeld bij *okay*.

In dit boek staan lange en korte lemma's. Voor de lange hebben wij doorgaans uitvoerig onderzoek verricht. Deze lemma's zijn voorzien van een literatuuropgave. Bij de korte noemen we geen bronnen. We hebben ons hiervoor voornamelijk gebaseerd op enkele bekende woordenboeken. De lange lemma's staan op hun alfabetische plaats, de korte zijn ondergebracht op thema of op gebied van herkomst. Zo staan bij *barnevelder* enkele andere kippen die naar een plaats zijn genoemd; bij *sinaasappel* staan verschillende woorden die – net als deze zuidvrucht – verband houden met China. Alles is terug te vinden via de registers achter in dit boek.

Het Nederlands telt naar schatting vijftienhonderd geoniemen. Althans, zoveel hebben wij er in de loop der jaren verzameld. Dit boek bevat ruim honderddertig lange lemma's (ofwel hoofdlemma's) en een kleine driehonderd korte. De keuze was

*De eerste *inventarisatie* van woorden die zijn afgeleid van namen – waaronder geoniemen – is te vinden in G.A. Nauta's artikel 'Iets over eigennamen die appellatieven geworden zijn', in: *Taal en letteren* 10 (1900) 59-73, & 96-112. Aanvullingen op dit artikel zijn te vinden in jaargang 14 (1904) 557-562, en jaargang 16 (1906) 108-109.

Begin 1992 kondigde uitgeverij Thomas Rap de verschijning aan van *Flamenco komt van Vlaanderen, of hoe de geografie de Nederlandse woordenschat verrijkt*, van Robert-Henk Zuidinga. Dit boek is echter tot op heden niet verschenen.

Ruim dertig stukjes uit het boek dat u nu in handen houdt, zijn eerder gepubliceerd in *NRC Handelsblad*. De meeste zijn echter grondig herzien.

subjectief. We hebben een doorsnee uit het materiaal gemaakt en vervolgens voorrang verleend aan woorden die min of meer gangbaar zijn. Toch worden in dit boek ook enkele ongewone en verouderde woorden behandeld. De redenen daarvoor lopen uiteen. Zo is *quenast* met opname beloond omdat dit het enige overtuigende geoniem is met een *q*. Voor vaste verbindingen als *Leidse kaas* en *Spaanse vlieg* hebben we geen plaats ingeruimd. Bij uitzondering is *Zweeds wittebrood* opgenomen, omdat hier zo'n hardnekkige mythe aan ten grondslag ligt. Andere woorden, zoals *pharos*, een verouderd woord voor vuurtoren, zijn opgenomen vanwege het boeiende verhaal erachter.

Dit laatste raakt de essentie van dit boek, waarmee we twee zaken beogen. Allereerst hebben we geprobeerd te laten zien dat etymologie, de verklaring van de herkomst van woorden, *leuk* kan zijn. Sinds anderhalve eeuw verschijnen er in Nederland en België etymologische woordenboeken, waarvan de samenstellers bijna zonder uitzondering saaiheid lijken te hebben nagestreefd. Etymologen hebben een eigen taal ontwikkeld die zelfs voor deskundigen soms moeilijk te volgen is en die geen leek zal opwinden.

In de tweede plaats willen we met dit boek, net als met het in 1990 verschenen *Eponiemenwoordenboek*, bevorderen dat etymologen zich niet alleen bekommeren om de geschiedenis van het woord, maar ook om die van de zaak. Die twee zijn niet los te koppelen: pas door je te verdiepen in de zaak, kun je de herkomst van een woord echt goed doorgronden. Dit wordt in de etymologie wel onderkend, maar nog veel te weinig toegepast.

De beslissing om bij de lange lemma's diep te graven, heeft consequenties gehad voor de selectie. Soms moesten we woorden laten schieten omdat we er – vooralsnog – niet uit kwamen. Zo staat in tal van woordenboeken dat *satijn* in de 14de eeuw is genoemd naar de Chinese havenplaats Tzu t'ing of Tseu-tung. De etymologen verzuimen echter steeds nauwkeurig aan te geven waar de bedoelde plaatsen liggen. Door de westerse chaos in de schrijfwijze van Chinese namen valt zodoende zonder diepgaand onderzoek niet uit te maken om welke plaatsen het gaat. Zo ontbreken wel meer 'bekende' geoniemen in onze selectie; daar staan echter vele verrassingen tegenover.

Opbouw en verantwoording

1 Trefwoord

De trefwoorden volgen de spelling van de Grote Van Dale (1992¹²). Spellingvarianten worden doorgaans genoemd in de lopende tekst. De aanstaande algemene spellingherziening heeft geen invloed op de trefwoorden in dit boek; de meeste geoniemen zijn immers leenwoorden.

2 Datering

We hebben veel tijd gestoken in het dateren van woorden. Dateringen zijn van essentieel belang: het is nu eenmaal een heel verschil of een woord in 1600 of in 1950 is ontstaan of geleend. Bovendien zijn dateringen een belangrijk houvast bij woordhistorisch onderzoek: ze kunnen bijvoorbeeld een indruk geven van de reis die een woord door de diverse talen heeft afgelegd.

Voor het dateren van de buitenlandse vormen (zie punt 6 hieronder) hebben we dankbaar gebruik gemaakt van enkele standaardwerken. Voor het Engels vooral van de *Oxford English Dictionary*. Voor het Frans van de *Nouveau Petit Robert*, de *Dictionnaire étymologique et historique du français* (1993²) van Dauzat, en van Alain Rey's indrukwekkende *Dictionnaire historique de la langue française* (1994²).

De Duitse literatuur wijkt op dit punt af. Kluge geeft wel eens exacte dateringen, maar de meeste Duitse etymologische woordenboeken dateren niet of hanteren ruime marges ('eerste helft 19de eeuw'). Vele jaartallen bij Duitse vormen zijn dan ook het resultaat van bescheiden eigen onderzoek. We hebben ons daarbij beperkt tot naspeuringen in oude Duitse woordenboeken en encyclopedieën – hoofdzakelijk 19de-eeuwse werken.

Bij de dateringen van Nederlandse woorden hebben wij ons slechts een enkele maal beperkt tot het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Negentiende-eeuwse dateringen zijn meestal gebaseerd op eigen onderzoek. Verder hebben we gebruik gemaakt van het etymologische woordenboek van De Vries en De Tollenaere, van de aanvullingen daarop door F. Claes en natuurlijk van het *Middelnederlands* en het *Vroegmiddelnederlands woordenboek* in wording.

Waar mogelijk zijn verschillende betekenissen apart gedateerd. Het jaartal staat dan achter de betekenis, bijvoorbeeld *zoeaaf Franse infanterist* (1855); *lid van Vaticaanse ordedienst* (1863).

3 Brontaal

Na de datering noemen we slechts de taal waaruit het Nederlands het woord rechtstreeks heeft ontleend. Meer informatie volgt meestal in de lopende tekst. Een enkele maal komt het voor dat een latere betekenis van een woord uit een andere taal komt. Dit is als volgt genoteerd: **geiser** (1845, uit het IJslands) *warme springbron* (1845); *waterverwarmingstoestel* (1898, uit het Engels).

4 Betekenis

Dit is geen verklarend maar een taalhistorisch woordenboek. De definities zijn daarom opzettelijk beknopt gehouden.

5 Encyclopedische gegevens

Het 'verhaaltje' gaat zowel in op de geschiedenis van het woord als op die van de zaak. Als etymologen het niet met elkaar eens zijn, geven wij de verschillende standpunten kort weer. Een **vet** woord in de lopende tekst verwijst naar een ander lang lemma in het boek. Meestal staat er ook nog z.a. (zie aldaar) bij. **Vet-cursief** is voorbehouden aan samenstellingen en dergelijke en aan verwante geoniemen, die in een kleiner korps aan het lange lemma zijn toegevoegd. **Vet-cursief** verwijst dus niet naar een andere plaats in het boek.

6 Buitenlandse vormen

Wij geven hier altijd de hedendaagse vorm in het Engels, Duits en Frans, gevolgd door het jaartal waarin dit woord voor het eerst is aangetroffen, tenminste als dit bekend is. Een enkele maal wordt ook een oudere buitenlandse vorm gegeven, als deze relevant is voor het verhaal, bijvoorbeeld: Engels *bungalow* (1659 *bunguloue*, 1784 *bungalow*).

Als er geen buitenlandse vorm is ingevuld, betekent dit dat we die niet hebben gevonden.

In principe worden alleen de etymologisch verwante vormen vermeld. Bij *bougie* staat dus niet dat de Duitsers dit een *Zünd-*

kerze noemen, want anders dan *bougie* gaat dat woord niet terug op de Algerijnse plaats Bugia. Dat bijvoorbeeld bij *bantamgewicht* toch de Franse tegenhanger *poids coq* wordt vermeld, komt omdat *bantam* en *coq* allebei haan betekenen.

Als een woord verschillende betekenissen heeft, die lang na elkaar zijn ontstaan, dan wordt dit bij de buitenlandse vormen op deze manier aangegeven: Frans *bougie* (1300 [kaars]; 1690 [medisch instrument]; 1888 [auto-onderdeel]).

We hebben enkele geoniemen opgenomen die nog niet in (buitenlandse) woordenboeken voorkomen, zoals *ebolavirus* en *lymeziekte*. De buitenlandse vormen voor die woorden hebben we nagezocht in elektronische bestanden van buitenlandse kranten.

7 Verwante woorden

Onder aan een aantal hoofdlemma's volgen – in een kleinere letter – verwante geoniemen. Zoals gezegd staan die *vet-cursief*.

8 Bronnen

De bronnen zijn chronologisch gerangschikt. De titels zijn zo verkort dat ze makkelijk herkenbaar zijn. De bronnenlijst is zeker niet compleet. Wel is steeds de belangrijkste literatuur genoemd. Een *n* direct achter het paginanummer verwijst naar een noot op die pagina. WNT staat voor *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, OED voor *Oxford English Dictionary*. Omdat we gebruik hebben gemaakt van de cd-romversie van de OED, staan hierbij geen paginanummers. Bij het voortreffelijke *Leenwoordenboek* van Nicoline van der Sijs staan geen paginacijfers omdat dit bij het voltooiën van ons manuscript nog niet in boekvorm beschikbaar was.

Als de informatie in een bepaalde bron niet bij het bewuste trefwoord zelf stond, is aangegeven onder welk trefwoord wij de informatie dan hebben gevonden. Zo staat er in het literatuurlijstje bij *perubalsem* bijvoorbeeld: OED (1993²) (*amicable*). Bij *amicable* is namelijk de vroegste Engelse bewijsplaats te vinden van *Balsam of Peru* (leve de cd-rom!).

Tot slot: een woordenboek schrijf je nooit alleen. Wij zijn dan ook velen dank verschuldigd, onder wie Margit Rem voor werk aan de databank, Arthur Sedee van de afdeling documentatie van *NRC Handelsblad* en P.A.F. van Veen, Leen Verhoeff en J. van Donselaar voor het aanleveren van lijsten met geonimen. Rob Tempelaars trad met regelmaat op als onmisbare *cicerone* door het WNT. Milou Stockmann en Marlou de Wit zorgden ervoor dat alle informatie werd samengevoegd, gerangschikt en gearhiveerd en deden nader onderzoek. Daarnaast kregen wij hulp van onder meer Gerald en Carolien van Berkel, Har Brok, Monique Bullinga, Harry Cohen, Charles Coster, Alexander van den Eijnde, Albert Hoffstädt, Nop Maas, Ietse Meij, J.H. van Meurs, Fons Moerdijk, Hans Moll, Marijke Mooijaart, Wil Pijnenburg, Rob Rentenaar, Ed Schilders, Sophie Verburgh en J.L. Versteegh. Cato Hamburger had veel geduld en trad op als strenge eindredactrice, met een overtuigende afkeer van het woord 'meerdere'. Nicoline van der Sijs corrigeerde niet alleen de drukproef, maar gaf ook enkele waardevolle aanvullingen.

Heemstede – Amsterdam, augustus 1995

Ewoud Sanders, Jaap Engelsman

A

Abessijn

(1951, uit het Engels) huiskat van een bepaald slank, kortharig ras in wildkleur

Abessijnse katten hebben een lang en slank lichaam en een heel bijzondere vacht in goudbruine wildkleur. Wildkleur wil zeggen dat iedere haar twee of meer verschillende tinten heeft. Het resultaat is een prachtig zogeheten changeant-effect.

De Abessijnse kat is genoemd naar Abessinië (tegenwoordig Ethiopië) in Noordoost-Afrika. Of het ras daar werkelijk vandaan komt, is niet helemaal zeker. In het Westen zijn deze katten omstreeks 1870 voor het eerst gesignaleerd, en wel in Engeland. Hun verschijning wordt op twee manieren verklaard. Volgens de ene theorie is de Abessijn in Engeland gefokt, mogelijk door kruising met Egyptische katten. De naam Abessijn zou zijn gekozen bij wijze van associatie met het historische stamland van de huiskat, dat ten zuiden van Egypte moet worden gezocht. Maar volgens anderen is de Abessijnse kat omstreeks 1870 wel degelijk rechtstreeks uit Abessinië naar Engeland gebracht.

Deze poezenverplaatsing was – aldus de tweede verklaring – de spin-off van een internationaal conflict. In 1855 had een ambitieuze heerser in de streek Amhara in noordwestelijk Ethiopië zichzelf onder de naam Theodorus III uitgeroepen tot ‘koning der koningen’. Halverwege de jaren zestig stond Theodorus op het toppunt van zijn macht. Hij knoopte diplomatieke betrekkingen aan met Engeland, maar na een voorspoedig begin werd in 1866 de Amhaars-Engelse verstandhouding lelijk verstoord. Theodorus zette toen namelijk enkele Britse afgezanten gevangen. Dat kon het *Empire* niet over zijn kant laten gaan. In 1868 trok een Engels expeditieleger van meer dan 30.000 man onder Sir Robert Napier van de Rode Zee naar de vesting Magdala, waar Theodorus zich had verschanst. Deze liet op het laatste moment de gevangenen vrij, maar dat baatte hem niet. Op 13 april 1868 namen

de Britten Magdala zonder veel moeite in, en ze lieten er geen steen op de andere. Theodorus maakte tijdens de bestorming een eind aan zijn leven. Zijn zoon Alamayahu werd, overeenkomstig Theodorus' wens, meegenomen naar Engeland en in **Rugby** (z.a.) op school gedaan, waar hij al in 1879 zou overlijden.

In mei 1868 vertrokken de Engelse troepen weer uit Abessinië. Behalve de zoon van de koning der koningen reisden – nog steeds volgens deze tweede theorie – ook een paar inheemse katjes mee naar Engeland. De vakliteratuur meldt dat een van de eerste in Engeland gesignaleerde Abessijnen 'Zula' of 'Zoela' heette, een naam die in kringen van Abessijnse katten ook nu nog in zwang is. Een verklaring voor deze naam wordt niet gegeven. Toch vormt juist die een directe schakel met Abessinië. Zula was namelijk het plaatsje aan de Rode Zee waar de Britse troepen zich voor de thuisreis inscheepten, het laatste stukje Abessijnse grond dat die katten ooit hebben gezien.

Engels *Abyssinian cat* (1876); Frans *abyssin* (1948).

Vergelijk **kartuizer**, **siamees**

De **angorakat** wordt gekenmerkt door zijn lange, zachte haren. De naam is voor het eerst gesignaleerd in het Frans, in de late 18de eeuw. Vermoedelijk dankt de kat zijn naam aan de overeenkomst van zijn haren met de vacht van de witte, langharige **angorageit**, die **angorawol** levert. Die geit is op haar beurt genoemd naar de plaats van herkomst: Angora, tegenwoordig Ankara, de hoofdstad van Turkije. Volgens sommige bronnen zou echter ook de angorakat uit Klein-Azië afkomstig zijn. In elk geval is **angora** een algemene aanduiding geworden voor diverse langharige huisdieren, waarvan de fraaie **angorakonijnen**, die ook angorawol leveren, wel de bekendste zijn.

De **cyper** of **cypersse kat** is een bekend standaardmodel onder de kortharige huiskatten: grijs met donkere strepen. De kat is in het Nederlands al zeker sedert de 16de eeuw onder deze benaming bekend. Hij heet ongetwijfeld naar het eiland Cyprus in de oostelijke Middellandse Zee, maar waarom is niet duidelijk. De typische tekening van de cypersse kat kwam al voor in het oude Egypte.

De **Manxkat** schijnt in de vorige eeuw voor het eerst te zijn opgemerkt op het eiland Man, een Brits kroondomein in de Ierse Zee (*Manx* betekent 'van Man'). Manxkatten kunnen diverse kleuren hebben. Ze onderscheiden zich door hun huppelende manier van lopen en vooral door het ontbreken van een staart.

Alle katten rollen graag door kattenkruid (*Nepeta faassenii*) en eten ervan om hun maag te zuiveren. Een oude en gewestelijke naam voor dit

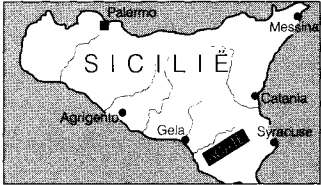
muntschtige gewas is *neppe* (vgl. Amerikaans-Engels *catnip*). *Neppe* is ontleend aan het Latijn, en zou teruggaan op het Etruskische plaatsje *Nepete*, thans *Nepi*, op zo'n 35 kilometer ten noorden van Rome.

ABESSIJN: *Ency. Brit.* 11 (1910) 91-92 (*Abyssinia*) & 28 (1911) 1049 (*Zula*); M. Wright & S. Walters *The book of the cat* (London 1980) 76-77; OED (1993).

agaat

(±1266, uit het Frans) zeer hard kiezel- of kwartsgesteente

In het voorjaar van 1787 maakte een Duitse koopman die zich Johann Philipp Möl-

ler noemde, een rondreis over Sicilië. Hij was buitengewoon nieuwsgierig en hield aantekening van alles wat hij zag. Op 28 april proefde hij letterlijk de vruchtbare grond waaruit het graan zo rijkelijk opschoot – ‘er zal weinig zand in zitten, hij knerst amper tussen de tanden’ – waarna hij een korte beschouwing over de geologische oorsprong van deze bodem nogal abrupt afsloot met de opmerking: ‘Een vermoeden omtrent de rivier de Achates zal morgen worden bevestigd.’

En de volgende dag? Geen woord. Maar hoewel Goethe – want dat was de ware naam van deze koopman – zijn *Italienische Reise* pas dertig jaar later te boek heeft gesteld en meteen daarop het oorspronkelijke reisdagboek heeft verbrand, valt toch wel te achterhalen welk vermoeden hij wilde bevestigen. Achates is namelijk de klassieke naam van het riviertje dat tegenwoordig gewoonlijk *Dirillo* (maar ook wel *Acate*) wordt genoemd en dat niet ver van het plaatsje *Gela* in het zuiden van Sicilië in de Middellandse Zee uitmondt. Wat ligt meer voor de hand dan dat Goethe, die de hele klassieke literatuur als reisgids voor Italië gebruikte, op 29 april 1787 de bevestiging heeft gezocht en gevonden van een mededeling van Plinius?

Deze had namelijk in 77 n.Chr. geschreven dat bij de Achates in Sicilië voor het eerst de stenen waren gevonden die in het Middelnederlands *achates* of *achaet* heetten, maar die we inmiddels kennen als *agaat*. In een ander hoofdstuk beschrijft Plinius trouwens nog een steen die naar een rivier is genoemd: het zwarte, gladde **git**, die bij *Gagas* (of *Gagai*) in Lycië werd gedolven.

Het vreemde is dat die laatste verklaring in vrijwel alle etymologische woordenboeken zonder tegenwerping is overgenomen; maar dat de agaat zo heet naar de Siciliaanse rivier Achaten, dáár mogen taalkundigen graag een kanttekening bij plaatsen. Zo zou het logischer zijn als het woord agaat van Oosterse oorsprong was, want daar komen veel namen van edelstenen vandaan, luidt één bedenking. Ook is geprobeerd de steennaam af te leiden van het Semitisch, maar een echt bevredigend alternatief voor Plinius' verklaring is nog niet gevonden.

Overigens schreef Plinius dat agaten dan wel op Sicilië waren ontdekt, maar dat ze nadien nog op talloze andere plaatsen waren gevonden. 'Voorheen stond de steen in hoog aanzien', schrijft hij, 'maar nu helemaal niet meer.'

Wat niet wegneemt dat de agaat volgens hem over bijzondere eigenschappen beschikte. Zo zouden agaten uitstekend helpen tegen schorpioenesteken. 'Ik kan me goed voorstellen dat de stenen van Sicilië die eigenschap bezitten', aldus Plinius, 'want zodra een schorpioen de lucht van die streek inademt, verliest hij zijn gif.' In Perzië zouden agaten gebruikt worden om stormen en orkanen tot bedaren te brengen en rivieren te keren. 'Egaal gekleurde stenen maken een atleet onoverwinnelijk, zeggen ze', aldus Plinius.

Zeker is dat egaal gekleurde agaten zeldzaam zijn, want het voornaamste kenmerk van deze siersteen is dat hij als een toverbal uit een groot aantal verschillend gekleurde laagjes is opgebouwd. Overigens zijn vrijwel alle geslepen agaten kunstmatig gekleurd. Hierbij wordt een techniek gebruikt die de Romeinen al kenden.

Eeuwenlang werden agaten vooral gevonden in Idar-Oberstein, ten oosten van Trier. Maar omstreeks 1800 raakte de voorraad daar uitgeput. Sinds 1827 komen de meeste agaten uit het zuiden van Brazilië en Uruguay. De stenen die daar worden opgegraven zijn uitzonderlijk groot: soms zelfs meters lang. Afaat was lange tijd populair als halssieraad. Dit inspireerde Bilderdijk in 1781 tot de dichtregels:

O! ware ik u een halssieraad,
Of kostelijk kleinood, van jaspis of agaat:

Zo mogt ik 't zachte albast van uwen boezem strelen,
En dartel om uw' gorgel [= strot] spelen!

Niet minder belangrijk is dat er miljoenen knikkers uit agaat zijn gemaakt. De handel in agaat-knikkers bloeide in Oberstein al in de middeleeuwen. Omstreeks 1870 was er zoveel vraag naar, dat alleen daar al meer dan duizend mensen leefden van de knikkerindustrie.

Engels *agate* (1570); Duits *Achat* (±1200); Frans *agate* (13de eeuw).

Er zijn zeker een paar honderd mineralen genoemd naar hun vindplaats. Omdat de meeste daarvan slechts aan specialisten bekend zijn, volgt hier een kleine keuze (zie ook **labrador(steen)**).

Andesiet is door de Duitse geoloog en paleontoloog Christian Leopold Baron von Buch (1774-1853) afgeleid van de Andes, een van de voorname vindplaatsen van dit stollingsgesteente.

Beril is een doorschijnend of halfdoorschijnend mineraal, waarvan de naam door sommige etymologen wordt afgeleid van de Zuidindische stad Belur, 200 kilometer ten noorden van Calicut. Uit geslepen, heldere stukken beril werden in de middeleeuwen in Italië de eerste **brillen** gemaakt. Het element **beryllium** is in 1798 door Nicolas Louis Vauquelin in beril ontdekt en ernaar genoemd.

Agaat bestaat in hoofdzaak uit het mineraal **chalcedoon**. Sommigen leiden deze naam af van de stad Chalcedon, het huidige Kadiköy in Turkije. Anderen menen dat de Latijnse vorm *carc(h)edonia* wijst op de havenstad Carthago, van waaruit het mineraal indertijd zou zijn geëxporteerd.

Sardis of **sardius**, een variëteit van chalcedoon, is genoemd naar Sardis, de hoofdstad van Lydië. In het Latijn werd deze steen *lapis Sardius* 'Sardische steen' genoemd. De steen is oranje- of roodbruin van kleur en wordt ook **bloedsteen** genoemd. Van oudsher waren de oranje stenen uit Klein-Azië beroemd.

Ook **sardonyx**, een uit lagen bestaande, veelkleurige onyx, komt van oorsprong uit de stad Sardis. De oorspronkelijke betekenis was 'onyx uit Sardis'. Sardonyx wordt vooral gebruikt om er cameeën van te snijden.

Volgens de Romeinse schrijver Plinius (1ste eeuw n.Chr.) heette de halfedelsteen **topaas** naar het eiland Topadzios in de Rode Zee, waar hij in grote hoeveelheden werd aangetroffen. Welk eiland Plinius precies bedoelde, is niet bekend. Bovendien wordt ernstig betwijfeld of hij met *topadzios* wel de steen op het oog had die wij nu kennen als topaas. Hoewel verscheidene moderne etymologen zich nog aan Plinius houden, is topaas dus waarschijnlijk geen geoniem.

AGAAT: Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XXXVII, 54; *Bilderdijk Dichtw.* 9 (1781) 424; *Winkler Prins* I (1870) 226-229; *WNT* I (1882) 2061-2063; *Franck & Wijk Etym. wdb.* (1912²) 11; *WNT Suppl.* I (1956) 815-817; *Vries Ned. etym. wdb.*

(1971) 10; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 5; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 59; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 9; Dúdá & Rejl *Gr. mineralen ency.* (1993) 360; OED (1993²).

anjer, anjelier

(±1500 *angelier*; 1608 *angier*) *bekende snijbloem en sierplant*

In de zuidelijke uitlopers van de Alpen, deels in Zwitserland, deels in Italië, strekt zich het Lago Maggiore uit, waarvan A. Winkler Prins in 1877 de volgende beschrijving gaf: 'Hoogst bevallig zijn de boorden van dit meer; ten noorden en westen verheffen zich hoge granietgevaarten, die ten zuiden en oosten tot met wijngaarden beplante heuvels afdalen. Aan de helling dier heuvels ziet men fraaije villa's te midden van een weelderigen plantengroei en langs den waterzoom schoon gelegene dorpen, afgewisseld met olijfgaarden.' Niet bepaald een omgeving die herinnert aan de Tweede Anjeliërsdwaarsstraat. Maar taalkundig is er volgens de etymologische woordenboeken wel degelijk verband. Zij houden het erop dat de woorden anjelier en anjer teruggaan op het dorpje Angera, dat gelegen is aan de zuidoostelijke oever van het meer en dat reeds in de middeleeuwen enige bekendheid genoot.

De anjelier, die sinds 1967 in Nederland officieel anjer heet, is waarschijnlijk in de 12de eeuw door kruisvaarders uit het Midden-Oosten meegenomen naar Europa. Tussen 1200 en 1500 is deze exotische sierplant vanuit Italië en Frankrijk in het Nederlandse taalgebied ingevoerd, wellicht aanvankelijk onder de aan het Frans ontleende naam *violet(te)*. In de 16de eeuw kwamen daar, eveneens uit het Frans, de prachtige namen *giroffel* en *genoffel* bij, die in Zuid-Nederland en België in talloze regionale varianten voortleven. Intussen was er omstreeks 1500 nog een naam voor dezelfde bloem gesignaleerd, *angelier*, waarin gemakkelijk het moderne anjelier te herkennen valt. Kort na 1600 kwam daar nog *angier* (anjer) bij.

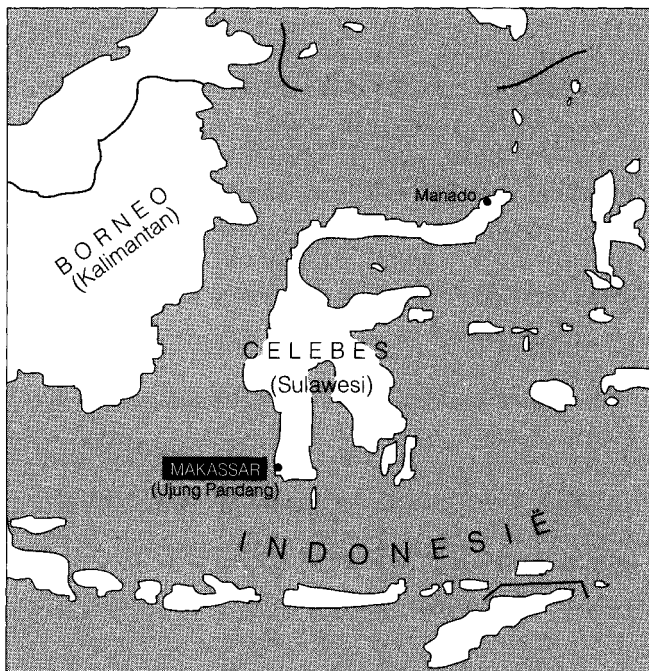
Het zonderlinge is nu dat anjer en anjelier alleen in het Nederlands voorkomen; ze zijn niet, zoals bij de naam van een uitheemse plant te verwachten valt, aanwijsbaar aan een andere taal ontleend.

Tot 1891 had niemand daarvan wakker gelegen, maar in dat

jaar waren deze bloemennamen aan de beurt voor een gedegen historische behandeling in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Redacteur De Vries kwam er in de beschikbare tijd niet uit. 'De oorsprong der beide namen, *anjer* en *anjelier*, is met de gegevens, die men tot dusverre bezit, niet te verklaren', moest hij bekennen. Een jaar later stierf hij. Zijn collega Kluyver zette het onderzoek voort. Jarenlang speurde hij naar aanknopingspunten in andere talen, tot hij ten slotte in 1898 een verklaring meende te hebben gevonden. Omdat nergens buiten het Nederlands verwante bloemennamen te vinden waren, zouden volgens Kluyver de namen *anjer* en *anjelier* wel eens op een plaatsnaam kunnen teruggaan. Die plaatsnaam moest dan wel – dat was een lelijke complicatie – een verklaring bieden voor beide namen. Na lang zoeken kwam Kluyver op Angera (vroeger ook wel Anghiera of Anghera geheten). Uit die plaats afkomstige *anjers* zouden in Nederland zoiets als 'genoffelen van Angiere' zijn genoemd, waarvan na verloop van tijd *angiere* zou zijn overgebleven, dat dan *anjer* werd. Het mooie was nu dat Angera behalve een Italiaanse ook een Latijnse naam had, die Angleria luidde. Latijn was in die tijd de internationale voertaal van de geleerde wereld, dus plantkundigen zouden *anjers* uit Anghiera *caryophylli anglerii* hebben genoemd. In de volkstaal kon hieruit na verloop van tijd door verkorting en verbastering de vorm *anjelier* zijn ontstaan. Bovendien lag Angera in Italië, van waaruit deze bloemen West-Europa hadden bereikt. Tot zover de theorie van Kluyver, die overigens niet zonder bezwaren is. Critici hebben erop gewezen dat tussenvormen als 'genoffelen van Angiere' en *caryophylli anglerii* nooit zijn aangetroffen. Daar komt bij dat niet zeker is of in het plaatsje Angera in de middeleeuwen eigenlijk wel *anjers* werden gekweekt of verhandeld. Maar niemand heeft nog een betere verklaring gevonden. We houden we het er dus maar op dat typisch Nederlandse verschijnselen als het Anjerfonds en de Tweede Anjeliërsdwaarsstraat hun naam danken aan een van de 'schoon gelegene dorpen' aan het Lago Maggiore.

ANJER: Winkler Prins¹ 9 (1877) 632; WNT II¹ (1898) 486-489; A. Kluyver, 'Anjer en anjelier', in: TNTL 17 (1898) 147-160, 320; J.W. Muller, 'Nog iets over anjer en anjelier', in: TNTL 17 (1898) 262-268; WNT Suppl. I (1956) 1171-1172; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971)

16-17; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 62; Brok *Bloemnamen* (1991) 17, 19, 31-33, 40-42, 50, 223-225; F. de Tollenaere, bespr. van Brok *Bloemnamen*, in: *Taal en Tongval* 45 (1993) 96-97; F. de Tollenaere, 'Etymologica: "angelier"', in: *TNTL* 109 (1993) 166-168.

antimakassar

(1856, uit het Engels) kledje over rugleuningen

Antimakassar is een woord dat je vooral verwacht in een roman. 'Vader leunde achterover in zijn fluwelen fauteuil en nestelde zijn hoofd behaaglijk tegen de vaalwitte, gehaakte antimakassar.' Zo'n soort zin, die je vooral zult vinden in een 19de-eeuwse roman, want die eeuw zag de geboorte van dit woord en de bloei van het kledje.

Antimakassar is een samenstelling van het Griekse *anti*, tegen, en *makassar(olie)*. Sinds het begin van de 19de eeuw waren er twee soorten makassarolie op de markt. De echte makassarolie was afkomstig van Makassar, een koninkrijk op de zuidwestpunt van het eiland Celebes (tegenwoordig Sulawesi geheten). A. Winkler Prins omschreef makassarolie in zijn encyclopedie als 'eene soort van plantaardige boter met eene

lichtbruine kleur en een ranzigen reuk, die door koking verkregen wordt uit de zaden van *Schleichera trijuga Willd.* De andere makassarolie was een haargroeimiddel dat in Engeland werd geproduceerd door de firma Rowland & Son. 'Dit praeparaat is niets anders dan olijven- of amandelolie', schamperde Winkler Prins, 'met welriekende oliën vermengd en met alkannawortel rood gekleurd.' Het middeltje werd echter 'grandiloquently advertised' en de fabrikanten beweerden dat het was samengesteld met ingrediënten uit Makassar. In 1809 schreef A. Rowland jr. een *Essay on [...] the Human Hair, with Remarks on the Virtues of the Macassar Oil.*

Rowland & Son deponeerden 'Macassar Oil' als een handelsmerk, maar dit mocht niet baten, want al gauw werd het gebruikt als soortnaam voor allerlei smeerseltjes uit het Verre Oosten. In 1819 schreef Byron in *Don Juan*: 'In virtues nothing earthly could surpass her,/ Save thine "incomparable oil", Macassar!' (In deugden boog zij slechts voor 't monopolie/ Van uw, Makassar, 'weergaloze olie!'). Omstreeks 1830 was makassarolie in heel Europa een begrip. Een van de velen die ontdekten dat het als haargroeimiddel niets voorstelde was een jongeman die in 1846 werd opgevoerd in een gedicht van W.J. van Zeggelen. De jongen probeert wanhopig een baard te kweken:

Macassar-oil, gras d'ours, pommade de Lion,
 Met *nigritine* en *cosmétique*,
 Hij had met taai geduld beproefd;
 Maar vruchtloos bleken alle zeepen en pommaden!
 [...] Vergeefs ging 't staal hem daaglijks langs de koonen,
 En zeepte hij zich 't vel volhardend in;
 Geen enkel dokument mocht 's jonkmans ijver kronen,
 Als donzig zij' bleef kaak en kin.

De meeste mannen smeerden makassarolie echter niet op hun kin, maar in hun haar. Wat moest de propere huisvrouw daartegen beginnen? Juist, een *antimakassar* haken. Vanaf ongeveer 1850 werden de rugleuningen van stoelen, canapés en sofa's hiermee beschermd. Over de kwaliteit van dit haakwerk worden we geïnformeerd door de *Encyclopaedia Britannica*,

die de kledjes in 1910 een apart trefwoord gaf. 'De oorspronkelijke antimakassars waren vrijwel altijd wit en gehaakt; ze waren stug, hard en oncomfortabel. In het derde kwart van de 19de eeuw werden ze eenvoudiger en minder smakeloos, en gemaakt van zacht materiaal, meestal gekleurde wol of zijde.'

Voor de bewoners van Makassar was de export van de echte makassarolie overigens niet erg belangrijk. Ooit was Makassar een van de machtigste staten in de Indische Oceaan, maar later, nadat het eiland aan het eind van de 17de eeuw door de Nederlanders was bezet, verloor het alle invloed. Omstreeks 1850 meldde het *Algemeen noodwendig Woordenboek der Zamenleving*: 'De inwoners [van Makassar] zijn wel de beschaafdsten en ondernemendste, maar ook de roofzuchtigste van alle Maleijers; zij drijven voornamelijk handel in schildpadden en vogelnestjes.'

In 1970 stond Makassar te boek als de voornaamste uitvoerhaven van rotan. Van makassarolie was toen allang geen spoor meer te bekennen.

Engels *antimacassar* (1852).

Byron *Don Juan* I (1819) XVII; Witsen *Geysbeek Wdb. zamenleving* 2 (1843) 1011; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 9 (1867) 325; *Winkler Prins*¹ 10 (1878) 328; *Ency. Brit.*¹¹ 2 (1910) 127; *WNT Suppl.* I (1956) 1277; J. Stevens Cox *Dict. of hairdressing & wigmaking* (1984²) 99-100; OED (1993²).

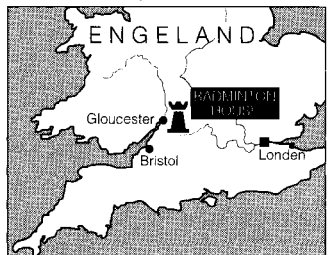

B

badminton

(1915, uit het Engels) soort tennis met een shuttle

Volgens L. de Wolff (1951) dankt Nederland de introductie van het badminton aan A. den Hoed uit Schiedam. Omstreeks 1920 had Den Hoed de sport leren kennen in Ierland. Elf jaar later was hij

een van de oprichters van de Nederlandse Badminton Bond. De sport is genoemd naar Badminton House, het kasteel van de hertog van Beaufort in Avon, voorheen Gloucestershire. Het was hier dat het eerste spelletje badminton werd gespeeld.

Over de precieze gang van zaken lopen de meningen uiteen. Volgens sommigen is de uitvinding van het badminton te danken aan een regenbui. In 1860 gaf de hertog van Beaufort een tuinfeest. De kinderen amuseerden zich met een oeroud spelletje dat vroeger in Nederland bekendstond als *vederbal* en in Engeland als *battledore* of *shuttlecock*. Met paletjes sloegen zij een met leer overtrokken en met veertjes versierd balletje van kurk naar elkaar over. Door slecht weer dreigde alles ineens mis te lopen. Maar vindingrijke gasten spanden een net in de hal van Badminton House, namen het kinderspeelgoed in beslag en voilà, *badminton* was een feit. Een van de feestgangers vertrok later naar India, zo vervolgt deze geschiedenis, waar hij het spel introduceerde.

Waarschijnlijker is echter dat het spelletje met pluimbal en racket omstreeks 1873 voor het eerst op een feest te Badminton House werd gespeeld door Engelse officieren die de sport in India hadden leren kennen. Volgens sommigen zou het daar *poon* worden genoemd, maar het kan goed zijn dat hier sprake is van verwarring met de Indiase plaats Poona, waar de badmintonregels voor het eerst werden vastgelegd. Anderen situeren deze mijlpaal te Karachi – wat bewijst dat de prehistorie van het badminton nooit goed in kaart is gebracht.

Zeker is dat het spel in Engeland aanvankelijk vooral werd gespeeld in Bath en Cheltenham en andere plaatsen waar gepensioneerde koloniale samenkwamen. Het spel won echter snel aan populariteit. In 1895 werd de Badminton Association opgericht en in 1899 werden de eerste kampioenschappen uitgeschreven. Er verscheen een *Badminton Magazine* en een *Badminton Gazette* en binnen korte tijd raakte het spel ook buiten Engeland bekend. Amerika liep wat dit betreft voorop. Al in 1878 werd in New York een badmintonclub opgericht. Alleen mannen en meisjes die ‘goodlooking’ èn ongebonden waren, werden toegelaten.

Nederland zag badminton aanvankelijk als een puur Britse aangelegenheid. De Winkler Prins maakte er in 1915 melding van, naar het lijkt met enige verbazing: 'In Engeland bestaat zelfs een "Badminton Association".' In 1938 omschreef een woordenboek badminton als een 'soort van tafeltennis'. En in 1948 meldde de Winkler Prins: 'In Nederland is er omstreeks 1930-1935 een vleug van belangstelling geweest, met bezoek van bekende spelers, doch opgang heeft het spel hier nog niet gemaakt, vnl. door gemis aan goede spelgelegenheid.'

Waarschijnlijk is dit de verklaring waarom het zo lang duurde voordat onze handwoordenboeken dit woord opnamen. Van Dale vermeldt badminton pas sinds 1950, Koenen sinds 1952 – ruim dertig jaar nadat A. den Hoed het spel uit Ierland meenam naar Schiedam.

Engels *badminton* (1874); Duits *Badminton*; Frans *badminton* (1882).

Vergelijk **rugby**

Peek & Aflalo *Ency. sport games* (1900); *Ency. Brit.*¹¹ 3 (1910) 189-190; *Winkler Prins*⁴ 2 (1915) 486; *Oosthoek ency.*² 2 (1932) 75; Brandt *Het vreemde woord* (1938²) 76; *Winkler Prins*⁶ 3 (1948) 36; De Wolff *Sport ency.* (1951) 122; Arlott *Oxf. Comp. Sports & Games* (1975) 42-43; *Ency. Brit.*¹⁵ 18 (1981) 139; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 87; OED (1993²).

balacava

(±1970, uit het Engels) *bivakmuts; brandvrije kap voor auto-coureurs*

Iedere Britse scholier weet waar het woord *balacava* vandaan komt. De naam van deze bivakmuts is verbonden met de even heldhaftige als zinloze dood van 247 Engelse cavaleristen.

Balacava is een kleine havenstad op de Krim. Het ligt in een vallei ten zuidoosten van Sebastopol. Tijdens de Krimoorlog coördineerden de Engelsen van hieruit hun aanvallen op de Russen.

In de vroege ochtend van 25 oktober 1854 openden de Russen de aanval op Balacava. Zij verdreven de Turken – bondgenoten van de Engelsen – van de hellingen van de vallei, maar werden in het dal tegengehouden door de Engelsen en de Fransen. De Russen trokken zich aan het eind van de vallei

terug op de hellingen en brachten de op de Turken veroverde kanonnen in stelling.

Dit was al gebeurd toen de Britse opperbevelhebber Lord Raglan de lichte cavalerie, de zogeheten *Light Brigade*, opdracht gaf te verhinderen dat de Russen de Turkse kanonnen in beslag namen. De opdracht was dubbelzinnig verwoord en de officier die de order in het veld in ontvangst nam, vroeg tot twee keer toe wat precies de bedoeling was: de kanonnen waren immers al in Russische handen. Maar orders waren orders, ook toen al, en kort daarop vielen 673 cavaleristen de Russen frontaal aan. Zij reden als het ware een hoefijzer binnen en werden zowel van voren als van opzij zwaar beschoten. Resultaat: binnen twintig minuten vonden in de vallei van Balaclava 247 cavaleristen en 497 paarden de dood. Naderhand verklaarde Raglan dat zijn order verkeerd was begrepen. De Franse generaal Bosquet, die de aanval gadesloeg, zou hebben gezegd 'C'est magnifique, mais ce n'est pas la guerre'. In Engeland maakte de heldhaftige aanval echter grote indruk. Binnen een paar weken publiceerde Alfred Tennyson zijn befaamde gedicht 'The Charge of the Light Brigade', met daarin de regels:

Their's not to make reply,
 Their's not to reason why,
 Their's but to do and die:
 Into the valley of Death
 Rode the six hundred.

Wat heeft dit alles nu te maken met de bivakmuts? Hoewel de winters op de Krim bitter koud zijn, hebben historici op afbeeldingen van de Krimoorlog geen soldaten kunnen vinden die een dergelijke muts droegen. Veel soldaten lieten tegen de kou hun baard staan. Toen zij later ongeschoren huiswaarts keerden, raakten baarden in de mode. Deze baarden zouden aanvankelijk *balaclava* zijn genoemd.

Andere bekende kledingstukken waren wel gedragen in de Krimoorlog. James Thomas Brudenell, de zevende graaf van Cardigan (1797-1868), leidde de aanval van de lichte cavalerie. Uit eigen zak had Cardigan eerder zijn huzaren uitgerust met

een wollen vest, dat in 1855 in Engeland in de mode raakte onder de naam *cardigan*. Omdat Lord Raglan (1788-1855) bij Waterloo een arm had verloren, droeg hij een jas waarvan de mouwen één geheel vormden met de rest van het kledingstuk. Ook deze *raglanjas* kwam in 1855 in Engeland in de mode, later gevolgd door de bekende *raglanmouw*.

De bivakmuts die balaclava wordt genoemd, is waarschijnlijk pas omstreeks 1880 in Engeland ontstaan. 'Zonder twijfel dankt de muts zijn naam aan de gedachte dat hij zeer nuttig en geliefd zou zijn geweest ten tijde van Balaclava', aldus Viney (1984). Partridge (1949) legt een vergelijkbaar verband. In ieder geval behoorde de bivakmuts al snel tot de standaarduitrusting van soldaten en bergbeklimmers.

Later, tijdens de felle demonstraties in Parijs in de jaren zestig, werd de muts veel door protesterende studenten gedragen. Daarna gold de bivakmuts een tijdje als een 'modieus gegeven'. In de autosport is een balaclava reglementair verplicht. Het gaat hier niet om een gewone bivakmuts, maar om een brandvrije kap die alleen de ogen en in sommige gevallen ook de neus vrijlaat. Dat de Grote Van Dale alleen deze betekenis noemt, doet weinig eer aan de heroïsche geschiedenis van de balaclava.

Engels *Balaclava (helmet)* (1881).

In het Frans kreeg een lange jas met capuchon zoals die tijdens de Krimoorlog door officieren werd gedragen, de naam *criméenne*. Het Engels kent bovendien *crimean shirt* (1862) voor een stevig, wijd hemd dat later geliefd was bij Australische kolonisten. Eveneens van de Krim afkomstig is het *krimmer*. Sinds het begin van de 19de eeuw wordt hiermee een grijze, fijne bontsoort aangeduid die is gemaakt van de huid van lammeren uit de Krim. Voorheen stond het te boek als een kostbare bontsoort, maar volgens kenners behoort het nu tot de middenklasse.

BALACLAVA: *Alg. Ned. ency. besch. stand 2* (1865) 262; *Winkler Prins*¹ 2 (1871) 72; *Ency. Brit.*¹¹ 2 (1910) 234; *Partridge Name into word* (1949) 34; *Viney Magenta, Marathon, Mecca* (1984) 7; Verhoeff 'Namen van kledingstukken [...] uit de militaire sfeer', in: *Ons Leger* (juni 1985) 31; *O'Hara Mode ency.* (1989) 27; *Merriam-Webster new book of word hist.* 52-53; *OED* (1993²); *NRCH* 7.9.1994.

bantamgewicht

(1933, uit het Engels) *gewichtsklasse in sport*

Bantam is een stad op West-Java, in het gebied Bantam, aan

de Baai van Bantam. Hier maakten de Nederlanders voor het eerst kennis met de Indische archipel: vier schepen van de Compagnie van Verre gingen er op 22 juni 1596 voor anker. Voor de komst van de Europeanen was Bantam (toen nog Banten geheten) al een drukbezochte havenstad en de hoofdstad van het sultanaat Bantam. Er werd op grote schaal in peper gehandeld. De Hollanders bouwden er een fort, pakhuizen en een factorij. Maar nadat de handel naar Batavia was verplaatst, raakte Bantam in verval.

Vanuit Bantam werd in de eerste helft van de 18de eeuw een hoenderras naar Europa uitgevoerd. Het is niet duidelijk of dit ras inheems was in Bantam, of dat de hoenderen oorspronkelijk uit Japan kwamen. In het Engels werden ze in ieder geval *bantams* genoemd. Het ging om kleine hoenderen met veren op hun poten.

Ondanks hun kleine formaat waren de bantamhanen zo strijdlustig dat ze veel werden gebruikt bij hanengevechten. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw werd *bantam* in het Engels dan ook overdrachtelijk gebruikt voor iemand die klein en vechtlustig was – voor *haantjes* kortom.

De 18de eeuw bracht in Engeland naast de bantams ook de renaissance van de bokssport. De Grieken en Romeinen hadden wat gebokst, maar daarna was deze vechtsport in onbruik geraakt. Vanaf 1700 gingen de Engelsen er echter stevig tegenaan. Ze vochten op kermissen en in zaaltjes, voor geld en met de blote vuist. Alles was toegestaan en het ging er bloederig aan toe.

De eerste beroemde Engelse bokser was een zekere James Figg, die zich in 1719 uitriep tot kampioen van Engeland en van de wereld. Hij wist deze titel zeker vijftien jaar te behouden. Jack Broughton (1704-1789) was de eerste die de bokssport veredelde. Boksen en worstelen liepen aanvankelijk in elkaar over, maar Broughton gebruikte alleen zijn vuisten. Terecht, zo bleek, want hij was kampioen van 1740 tot 1750.

Pas in de 19de eeuw werd de bokssport echt gereguleerd, vooral door Lord Queensberry (1844-1900). Kopstoten, bijten, trappen en slaan onder de gordel werden officieel verboden en er werden verschillende gewichtsklassen ingesteld (voordien stonden er soms boksters in de ring die 25 kilo in

gewicht scheelden). Kleine bokkers stonden toen al bekend als *bantams*, dus de benaming *bantam weight* lag voor de hand. Bokkers in deze klasse mogen tussen de 50,802 en 53,524 kilo wegen. Wegen ze minder, dan behoren ze tot de 'vlieggewichten'; zijn ze zwaarder, dan komen ze uit bij de 'vedergewichten'. In totaal bestaan er zeven gewichtsklassen.

Nederland maakte pas aan het eind van de 19de eeuw kennis met boksen. Dit was vooral te danken aan de Britse bokser Henry J.J. Placké, die zich in 1897 in Amsterdam vestigde. In 1900 werd het eerste kampioenschap van Amsterdam uitgeschreven en in 1902 het eerste kampioenschap van Nederland. Zesentwintig jaar later, in 1928, werd de Rotterdamse bokser Bep van Klaveren olympisch kampioen. Kampioen vedergewicht, niet *bantamgewicht*.

Engels *bantam weight* (1884); Duits *Bantamgewicht*; Frans *poids coq* (1924).

Paulus *Ency. v. Ned.-Indië*² 1 (1917) 166-167; Winkler *Prins*⁴ 3 (1915) 673; Winkler *Prins*⁵ 3 (1933) 688-692; *Ency. Brit.*¹⁵ 3 (1981) 91-96 (*boxing*); Flexner *Listening to America* (1984) 113; Veen *Etym. wdb.* (1989) 85; OED (1993²).

barnevelder

(1933) *bepaald hoenderras*

In de vaderlandse geschiedenis geniet het Gelderse dorp Barneveld vooral bekendheid door de zelfopoffering van Jan van Schaffelaar, die in 1482 van de torentrans zou zijn gesprongen om zijn krijgsmakkers te redden. De internationale doorbraak van Barneveld volgde omstreeks 1930. Volgens diverse naslagwerken was Barneveld indertijd wereldberoemd vanwege de daar gefokte kippen, die bij ons bekendstonden als *Barneveldhoenders*, *Barnevelder-kippen* of simpelweg *barnevelders*.

Omstreeks 1850 begon men in Barneveld met het kruisen van boerenkippen met Aziatische rassen. Dit waren achtereenvolgens de *Cochin*, de *Brahma* en de *Langshan* – allemaal hoenders die naar plaatsnamen zijn genoemd (zie hieronder). Vooral de *Langshan*, die omstreeks 1871 uit China was geïmporteerd, had veel invloed op de barnevelder. Het resultaat was een zwartbruine kip die het hele jaar door legt, ook in de

winter, en zo'n tweehonderd grote donkerbruine eieren per jaar produceert. Bruine eieren stonden indertijd in hoog aanzien, want die bleven langer vers, dacht men.

In 1906 werd de barnevelder officieel erkend. De kippen werden daarna geëxporteerd naar onder andere Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten, Canada, Indonesië, Australië en Nieuw-Zeeland. Barneveld zelf ontwikkelde zich tot het centrum van de Europese eierhandel. Net voor de Tweede Wereldoorlog produceerde men daar al 110 miljoen eieren per jaar.

Toch was de bloeitijd van de barnevelder toen eigenlijk al voorbij. Een en ander was het gevolg van ziekten, te veel inteelt en concurrentie van Amerikaanse kippenrassen. Omstreeks 1950 werd nog een poging gedaan het ras op te peppen door het te kruisen met een Franse bruine-eierenlegger, maar de barnevelder was toen al ruim voorbijgestreefd door andere rassen. Tegenwoordig wordt de barnevelder alleen nog voor de sport gefokt. Een bronzen beeldje van de kip in het winkelcentrum van Barneveld herinnert aan betere tijden.

Engels *Barnevelder* (1936), *Dutch All Browns*.

Vergelijk **leghorn**

Er zijn veel meer hoenderrassen genoemd naar plaatsnamen, waaronder de **ancona**, een zwartbonte kip, zo genoemd naar de Italiaanse havenplaats Ancona. Van hieruit werd het dier omstreeks 1850 naar Engeland verscheept. Ancona's waren beroemd om hun grote eieren.

De **bantam** of **bantammer** heet zo naar Bantam op West-Java, van waaruit deze kip naar Europa werd uitgevoerd. Zie verder bij **bantamgewicht**.

De **brahma** of **brahmapoetra** is inheems in India in een landstreek aan de rivier de Brahmapoetra. In 1850 werd het dier vanuit de Verenigde Staten naar Engeland gebracht, waar het werd aangeboden aan koningin Victoria. De kippen lieten zich gemakkelijk vetmesten en waren goede leghennen.

Ook de **Cochin** of **Cochinchinakip** liet zich makkelijk vetmesten. Met Cochin-China werd vroeger de zuidelijkste regio van het tegenwoordige Vietnam aangeduid: de streek ten zuiden van Ho Chi Minhstad, het vroegere Saigon. Van hieruit werd dit hoenderras omstreeks 1860 naar Europa verscheept.

De **Langshan** is een zwarte kip die in 1871 vanuit Langshan naar de Verenigde Staten kwam. Langshan is een vlek zo'n honderd kilometer ten NNW van Shanghai, bij de plaats Nantong. Via Engeland kwamen deze kippen omstreeks 1920 in Nederland terecht.

De **minorcakip** werd omstreeks 1830 van het Spaanse eiland Minorca

basalt

naar Engeland uitgevoerd. Anderen menen dat Franse ballingen de kip al omstreeks 1780 in Engeland introduceerden. Minorca's leggen grote witte eieren en zijn zelden broeds.

De **Orpington** werd in 1875 in Orpington in Kent gefokt door een zekere William Cook. De kippen zijn zwart of geelwit en staan te boek als goede braadhoenders die ook 's winters vrij veel eieren leggen. In Nederland werden ze vooral gefokt voor de sport.

De **welsummer** ontstond rond de eeuwwisseling in Nederland en werd gefokt in Welsum, Terwolde, Olst, Wijhe en Epe. Het dier legde grote bruine eieren, maar omdat dit er 's winters niet genoeg waren, werd het ras nooit echt populair.

De **wyandotte** werd omstreeks 1935 veel in ons land gehouden. Deze kip legt veel eieren, ook in de winter, en levert goed mals vlees. De kip werd omstreeks 1877 in Amerika gefokt en genoemd naar de Wyandotte-Indianen uit Ontario. Niet lang na de introductie van dit ras zouden deze Indianen zijn uitgestorven, zo verklaart de hoenderliteratuur deze vernoeming.

Het **Yokohamaboen**, ten slotte, is een enorme sierkip die omstreeks 1870 vanuit de Japanse havenstad Yokohama naar Europa werd verscheept. De staart van een yokohama kan wel 1,20 m lang worden.

BARNEVELDER: *Kath. ency.*¹ 3 (1933) 818; *Winkler Prins*⁵ 2 (1933) 667; *Kath. ency.*² 3 (1949) 934; *Avicultura* 11.11.1991, p. 30-32; OED (1993²) (*auto*¹); Gonny Koot, 'Barnevelder is ongeveer een eeuw oud', in: *Algemeen Dagblad* 26.1.1995; Mededeling dhr. Egbers, secretaris v.d. Barnevelderclub.

basalt

(1778, uit het Frans) zeer hard vulkanisch gesteente

Basalt is een zeer hard, donker gesteente van vulkanische oorsprong, dat per vierkante centimeter wel drieduizend kilo kan dragen – zeg maar een flinke bestelwagen. Omdat basalt bovendien in de natuur voorkomt in praktische, potloodvormige zuilen die zich gemakkelijk op lengte laten hakken, is het de ideale bekleding voor zwaarbeproeft oppervlakken als kaden en beschoeiingen. Daarvoor wordt het sedert het begin van de vorige eeuw veelvuldig gebruikt.

In de literatuur van de Lage Landen is de symbolwaarde van dit sombere, stugge materiaal niet onopgemerkt gebleven. Anna Blaman (1905-1960) schreef in 1941: 'Dat is een worsteling van een verdrinkende tegen basalt. Er is geen houvast, met alle liefde niet, al worstel je, al smee je. Je glijdt af en verdrinkt.' En P.C. Boutens (1870-1943) dichtte ooit: 'Hoe over 't brandend blind basalt/ Vind ik den weg naar Lethe? –/ O alles te vergeten/ Eer de avond valt!'

In een verder verleden hield men met basalt geen natuurlijke, maar menselijke vijanden op afstand: de Romeinen bouwden vestingmuren van blokken basalt, waarvan sommige nu al tweeduizend jaar lang het verval trotseren. Lang is gedacht dat zij deze steen *basaltes* noemden. Dat woord is bekend uit de *Natuurlijke Historie* van Plinius, die sinds de 16de eeuw ijverig werd bestudeerd. Vele moderne talen hebben sindsdien *basaltes* geleend in de vorm basalt. Toen dit woord goed en wel ingeburgerd was, ontdekte men dat de vorm *basaltes* op een vergissing beruiste. Van de meeste teksten uit de oudheid, ook die van Plinius, zijn geen originelen bewaard gebleven. Wij kennen ze uit middeleeuwse, met de hand geschreven kopieën. Bij dat overschrijven werden natuurlijk fouten gemaakt, en pas in 1831 bleek na tekstvergelijkingen dat er bij Plinius oorspronkelijk niet *basaltes* had gestaan, maar *basanites*, dat teruggaat op het Griekse *basanitès (lithos)* of *basanos* 'basan-steen'.

In de oudheid was basalt veelal afkomstig uit Egypte. Vele taalkundigen hebben dan ook daar de oorsprong van het woord gezocht, en meenden deze te hebben gevonden in de Egyptische gesteentenaam *bahan*. Volkomen bevredigend was deze verklaring niet, want het was niet duidelijk hoe *bahan* in het Grieks de vorm *basanos* had kunnen krijgen.

Later is een heel andere verklaring voorgesteld: het Griekse *basanitès (lithos)* kan worden opgevat als 'steen uit Basan'. Basan is de vroegere naam van een gebied in Syrië, ten oosten van het Meer van Tiberias. Wie vertrouwd is met de Bijbel, zal de naam meteen herkennen, bijvoorbeeld uit psalm 68: 'de berg Basan is een berg Gods, de berg Basan is een bultige berg'. De vraag is natuurlijk: was of is er basalt in Basan? De *Christelijke encyclopaedie* gaf hierop in 1925 een duidelijk antwoord. Met nadruk worden de 'zwarte basalthuizen, poorten en deuren' beschreven, die 'nog heden de bewondering der reizigers' opwekken. Niet minder dan zestig ommuurde steden hebben de Israëlieten hier indertijd ingenomen (Deut. 3:4). Als die allemaal uit de lokale steen waren opgetrokken, hebben zij er een zware dobber aan gehad.

Engels *basalt* (1694); Duits *Basalt* (18de eeuw); Frans *basalte* (1553).

Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XXXVI, 11; *Christelijke ency.* I (1925) 239-240; M. Niedermann, 'Ghost words', in: *Museum Helveticum* 2 (1945) 127-128; Vrind e.a. *Natuursteen* (1947²) 78-80; Frisk *Griechisches etym. Wtb.* I (1960) 222; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 34; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 69; OED (1993²).

bauxiet

(1871, uit het Frans) aardachtig mineraal

Weinig mineralen zijn zo bekend als bauxiet. Dat komt ongetwijfeld omdat het de belangrijkste grondstof is voor aluminium, een metaal dat we nu associëren met vliegtuigen en schuifpuien, maar dat aanvankelijk, in het laatste kwart van de 19de eeuw, werd gebruikt voor sieraden, gedenkpenningen, bestek en sextanten. Bauxiet heet zo naar het Franse plaatsje Les Baux-de-Provence, in de wandeling kortweg Les Baux genoemd. Het ligt 19 kilometer ten noordoosten van Arles, in het departement Bouches-du-Rhône. In de omgeving van Les Baux komen harde aardlagen voor, die men altijd voor versteende rode klei had gehouden. In 1821 ontdekte de Franse mineraloog Pierre Berthier (1772-1861) echter dat de lagen in feite bestonden uit een verweerde steensoort.

De monsters die hij onderzocht bleken 52 procent aluminiumoxyde te bevatten, 27,6 procent ijzeroxyde en 20,4 procent water. Berthier noemde het 'alumine hydratée de Beaux', ofwel gehydrateerde aluminium uit Beaux. De Franse geoloog P.A. Dufrénoy maakte daar in 1847 *beauxite* van, wat in 1861 door de Parijse scheikundige E.H. Sainte-Claire Deville werd gewijzigd in *bauxite*. Sainte-Claire Deville was in 1861 de eerste die erin slaagde zuiver aluminium af te scheiden. Maar de techniek die hij gebruikte was erg duur, en in het begin was aluminium dan ook zeer kostbaar – voor één pond betaalde men in Nederland omstreeks 1870 1400 gulden. Pas nadat de Amerikaan Charles Martin Hall er in 1886 in was geslaagd het productieproces aanmerkelijk goedkoper te maken, werd aluminium op grote schaal geproduceerd en werd bauxiet een uiterst belangrijke grondstof.

Voor Les Baux luidde de ontdekking van het bauxiet geen nieuw leven in. Het stadje was ontstaan rond een prachtig slot, boven op een rots. In de middeleeuwen was het een

belangrijke plaats geweest, met zo'n vierduizend inwoners. Maar in de 16de eeuw had de Franse koning opdracht gegeven Les Baux met de grond gelijk te maken, nadat het zich onder de familie De Manville had ontwikkeld tot een protestants bolwerk. Daarna was het nooit meer goedgekomen. Toen Berthier in 1821 in de buurt van Les Baux zijn spade in de grond stak, woonden er 1531 mensen in het stadje. De winning van bauxiet bracht uiteindelijk veel werk voor de streek, maar in 1901 telde Les Baux nog maar 123 inwoners. Het was een dode stad geworden, en dat bleef zo tot het werd uitgeroepen tot een van de schilderachtigste ruïnes van Frankrijk.

Tegen die tijd was de winning van bauxiet allang geen exclusief Franse bezigheid meer. Al voor de eeuwwisseling had men bij het Wocheinmeer in de Oostenrijkse Alpen bauxiet gevonden, dat met nationale trots *Wocheinit* werd genoemd. En omstreeks 1915 stuitte men in Suriname op enorme hoeveelheden bauxiet. Deze mijnen werden door de Nederlanders geëxploiteerd, wat de Winkler Prins in 1948 deed verzuchten: 'Bauxiet is thans voor Suriname het voornaamste produkt, [...] maar de voornaamste baten liet Nederland zich ontglippen.'

Engels *bauxite* (1861); Duits *Bauxit* (19de eeuw), Frans *bauxite* (1847).

*Ency. Brit.*¹¹ 3 (1910) 542-543; Darsy (ed.) *Dict. biogr. et d'hist.* 1 (1922) 298; Winkler Prins¹ 3 (1871) 237; Winkler Prins³ 3 (1906) 4-5; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 33; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 58; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 72; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 107; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 197.

bavarois, bavaroise

(1824, uit het Frans) *siroopthee* (1824); *koud nagerecht* (1886)

Volgens culinaire naslagwerken dient men strikt onderscheid te maken tussen *bavarois* en *bavaroise*. De samenstellers van menukaarten trekken zich daar echter niets van aan. Of je nu een *bavarois* of een *bavaroise* bestelt, het gerecht dat je moet afrekenen is een vruchtenmoes met gelatine en geslagen room. In de 19de eeuw lag dat heel anders. Toen verstond men onder een *bavaroise* – dus met een *e* – 'siroop-thee, thee met siroop de capillaire'. Capillaire siroop werd bereid uit het

sap van varenkruid, in de volksmond vrouwen- of venushaar genoemd, en in de wetenschap *Adiantum capillus veneris*.

Over de herkomst van dit drankje bestaat in de culinaire geschiedschrijving weinig onenigheid. Het zou omstreeks 1660 in de mode zijn gebracht door Beierse prinsen van het geslacht Wittelsbach, die zich in Parijs hadden gevestigd. De prinsen dronken graag een kopje thee bij café Procope, gelegen aan de Rue des Fossés-Saint-Germain-des-Prés. Ze wilden dat de thee in een kristallen karaf werd geserveerd en in plaats van suiker gaven ze, naar Beiers gebruik, de voorkeur aan capillaire siroop.

Al snel schonken ook andere cafés het nieuwe drankje. Naar de prinsen werd het *bavaroise* genoemd, Frans voor 'Beierse'. Later werd de bereiding aangepast: er kwam een schepje poedersuiker bij, een eierdooier, opgeklopte warme melk en een scheutje likeur – veelal kirsch, rum of marasquin. 'Het is een aangename drank, die de hoest verzacht, de zweetafscheiding bevordert en een weldadig gevoel teweegbrengt dat tot slapeligheid leidt', aldus een 19de-eeuws naslagwerk.

De geschiedenis van de bavarois, het koude nagerecht, is minder helder. Van oudsher stond dit dessert bekend als *fromage bavarois*. Onder die naam is het ook te vinden in een verhandeling over 'zoete tussenschotels' van de beroemde Franse kok Marie-Antoine Carême (1784-1833). Over de oorsprong van het gerecht zegt de *Larousse Gastronomique* (1960): 'De naam doet vermoeden dat het oorspronkelijk uit Beieren komt, maar wij denken eerder dat het zo is genoemd door een Franse kok die werkte voor een of ander voor-
aanstaand Beiers geslacht.'

De aanduiding *fromage* is misleidend, want daar bedoelde men indertijd geen kaas mee, maar een pudding in de vorm van een ronde kaas. Er bestonden verschillende recepten voor deze pudding, steeds met als basisingrediënten eierdooiers, room, smaakstoffen, melk, suiker en gelatine.

Het bavarois-dessert veroverde spoedig de Europese keuken. Voor zover bekend maakte *Kramers' Algemeene Kunstwoorden-tolk* in 1886 als eerste onderscheid tussen de bavaroise als warme 'stroopthee' en het koude nagerecht, zij het dat hier sprake is van een 'soort van room-ijs met vruchten'. In 1948

vermeldt de Winkler Prins als eerste naast het drankje, dat toen al werd afgedaan als ouderwets, de bavaroise als 'koude pudding'.

Precies dertig jaar eerder, in 1918, had het geslacht Wittelsbach na een bewind van meer dan zevenhonderd jaar de Beierse troon moeten opgeven.

Engels *bavarois*, *Bavarian cream* (1846); Frans *bavarois*, *bavaroise* (1815).

Vergelijk **pêche melba**

Twee andere nagerechten:

Charlotte-russe, room(ijs)pudding met gelei en een rand van biscuits, is door Carême genoemd naar de Engelse prinses Charlotte (1796-1817), de enige dochter van koning George IV. Het tweede deel van het woord is afgeleid van Rusland. Carême creëerde dit nagerecht namelijk toen hij in dienst was van de Russische tsaar Alexander. Eerder had hij de prinses vernoemd in het gerecht *apple Charlotte*.

Plombière of *plombière-ijs*, een portie ijs van twee of meer soorten met gekonfijte vruchten, is genoemd naar de badplaats Plombières-les-Bains in de Vogezen. Balzac noemt dit nagerecht al in 1846. Er is dus niet, zoals je soms leest, een verband met het geheime overleg in Plombières tussen Napoleon III en Cavour in 1858, een ontmoeting die de aanzet gaf tot de Frans-Italiaanse oorlog tegen Oostenrijk. Waarschijnlijk werd het ijsgerecht simpelweg uitgevonden in Plombières.

BAVAROIS(E): Weiland *Kunstwdb.* (1824) 55; *Kramers Kunstwoordentolk* (1886⁴) 128; Bouillet *Dict. univ. scienc. etc.* (1896) 159; *Winkler Prins*⁶ 2 (1948) 392; Wartburg & Bloch *Dict. étym. langue franç.* (1950) 62; Courtine *Nouv. Larousse gastron.* (1960) 150-152; *Ned. Larousse ency.* 4 (1972) 90; Veen *Etym. wdb.* (1989) 89; Guillemard *Mots de la cuisine* (1990) 37-38; Spaargaren *Pompadour* (1992) 11; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 72; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 197.

béarnaisesaus

(1886, uit het Frans) *botersaus*

Béarn is een landstreek in het uiterste zuidwesten van Frankrijk, aan de voet van de Pyreneeën. De naam is afgeleid van de Gallo-Romeinse stad Beneharnum. Vroeger was het een apart graafschap, maar in 1620 werd het door Lodewijk XIII bij de kroon gevoegd. Koning Hendrik IV (1553-1610), bijgenaamd 'Le grand Béarnais', was de laatste graaf van Béarn.

De bekende saus van eierdooiers, boter en kruiden werd in de 19de eeuw naar deze landstreek *sauce béarnaise* genoemd. Waarom precies is niet duidelijk. De literatuur zegt hierover

het volgende: 1. de saus werd in Béarn uitgevonden; 2. de saus werd voor het eerst bereid in 1830 in het restaurant 'Hendrik iv' in Saint-Germain-en-Laye bij Parijs en genoemd naar 'Le grand Béarnais'; 3. dit klopt niet want het restaurant 'Hendrik iv' dateert pas van 1836 en daarbij is er al een recept voor béarnaise bekend uit 1818; 4. koning Hendrik iv stond bekend als een fijnproever en de béarnaisesaus werd speciaal voor hem gemaakt; 5. de saus werd voor het eerst geserveerd nabij Parijs, door een kok die uit Béarn kwam.

Kortom, het *waarom* is niet bekend, maar dat de saus heet naar de Zuidfranse landstreek Béarn, dat is zeker.

Engels *Béarnaise* (1877); Frans (*sauce*) *béarnaise* (1818).

Met *béarn* wordt een in Béarn gefokt schaperas aangeduid. De melk van deze schapen wordt gebruikt voor het bereiden van de schimmelkaas *roquefort*. Deze heet naar het dorpje Roquefort-sur-Soulzon in het zuiden van het Frans Centraal Massief. In grotten daar in de omgeving laat men schapekazen uit heel Zuidwest-Frankrijk en zelfs van Corsica een maand of drie rijpen, waardoor zich in de kazen een blauwe schimmel vormt.

Een bekende saus vindt zijn oorsprong op het eiland Minorca of Menorca, dat tot de Balearen behoort. Dit was eeuwenlang van grote strategische betekenis voor de scheepvaart in de Middellandse Zee. In 1707 wisten de Engelsen het in handen te krijgen, maar in het voorjaar van 1756 veroverde de Franse maarschalk en rokkenjager Louis François Armand de Richelieu (1696-1788) Minorca door de citadel van de hoofdstad Mahón in te nemen. Wat er daarna precies gebeurde, is niet duidelijk, maar de proviandsituatie was na de strijd blijkbaar niet ideaal. De kok van de bevelhebber zou toen met olie en eigeel een koude saus hebben geïmproviseerd, de *sauce mahonnaise*, later *mayonnaise*, onze *mayonaise*.

BÉARNAISESAUS: *Kramers Kunstwoordentolk* (1886⁴) 128; Prosper & Courtine *Nouveau Larousse Gastronom.* (1967) 153; *Winkler Prins*⁷ 3 (1971) 310-311; *Ned. Larousse ency.* 4 (1972) 104-105; *Guillemard Mots de la cuisine* (1990) 39; *Spaargaren Pompadour* (1992) 11; *OED* (1993²).

bermuda, bermudashort(s)

(1974, uit het Engels) *korte broek met pijpen die iets boven de knie eindigen*

De Bermuda-eilanden liggen een kleine duizend kilometer ten oosten van de Verenigde Staten. In 1502 werden ze ontdekt door de Spanjaard Juan Bermúdez. Doorgaans is het weer er prachtig, maar in de nazomer komen er hevige or-

kanen voor. Bermúdez maakte zo'n orkaan mee en noemde de eilanden *Los Diabolos*.

Los Diabolos bleven onbewoond totdat Sir George Somers (1554-1610) er in 1609 schipbreuk leed. Samen met andere landverhuizers was hij op weg naar Virginia, maar hij besloot op de eilanden te blijven.

In 1684 werden de Bermuda- of Somerseilanden een Britse kolonie en dat zijn ze nog steeds.

De inwoners van Bermuda voerden al snel produkten uit die naar de eilanden werden genoemd. Engelse en Amerikaanse woordenboeken maken melding van *bermuda(s)* in de betekenis sigaar (±1640), krenten (1737) en aardappelen (1797). En dan heb je nog *Bermudas cedar* (1756), *Bermuda-grass* (1808), *Bermuda rig* ('tuig') (1853) en *Bermuda lilies* (1899). Omstreeks 1950 kwam hier nog een vaste verbinding bij: *Bermuda shorts*, spoedig verkort tot *bermuda(s)*.

Een van de belangrijkste bronnen van inkomsten op de Bermuda-eilanden is het toerisme. Al in de jaren vijftig trokken de eilanden jaarlijks gemiddeld 80.000 bezoekers.

Volgens Schacknat (1992) werd de korte broek in effen schutkleur met twee kontzakken op de Bermuda's voor het eerst door Britse soldaten gedragen. Amerikaanse toeristen namen de broek mee naar de VS, waar hij als strandkleding in de mode raakte.

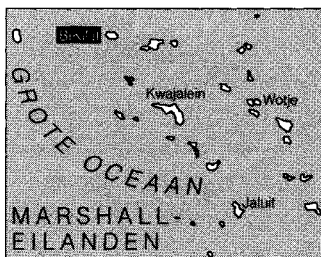
In de Verenigde Staten kreeg de broek een ruitjespatroon en steeds meer kleur. 'Sinds de jaren zestig', aldus Schacknat, 'wordt ook de Oude Wereld in toenemende mate geteisterd door dit kledingstuk dat er in negen van de tien gevallen uitziet alsof het in de opruiming is gekocht: goedkoop katoentje, een haastige print er op geragd, elastiek in de taille, klaar.' Engels *Bermuda shorts* (1949), *Bermudas* (1961); Duits *Bermudashorts*; Frans *bermuda* (1958).

Craigie & Hulbert *Dict. Amer. Engl.* 1 (1938) 197; Winkler *Prins* 3 (1948) 751 (Bermuda-eilanden); *American Speech* 21 (1956) 307, & 36 (1971) 80; Schoeffler & Gale *Esquire's Ency. of 20th Century Men's Fashions* (1973) 85; Koenen & Drewes *Verklarend handwdb.* (1974²⁷) 130; O'Hara *Made ency.* (1989) 35; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 59; Schacknat *De kleren v.d. man* (1992) 21; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 209.

bikini

(1952, uit het Frans) tweedelig
damesbadpak

Op 1 juli 1946, om 9 uur 's morgens, brachten de Amerikanen bij het atol Bikini in de Stille Zuidzee een atoombom tot ontploffing. Het was

de eerste proef met een atoombom die van tevoren was aangekondigd en de kranten stonden er bol van. De feiten waren dan ook indrukwekkend.

De Amerikanen wilden onderzoeken wat voor effect de ontploffing had op oorlogsschepen en opvarenden. Daartoe hadden zij zo'n negentig oorlogsbodems verankerd in de lagune van Bikini, dat in 1945 als mandaatgebied aan hen was toegewezen. De schepen waren volgepakt met oorlogstuig en proefdieren, voornamelijk ratten, varkens, geiten en schapen. De 161 Bikiniërs waren tegen hun zin overgebracht naar een ander eiland.

Bij de eerste proef werd de bom een paar honderd meter boven het water tot ontploffing gebracht. De materiële schade bleef beperkt, maar 'het verlies aan levende wezens', zo heet het ergens, 'was zeer aanzienlijk, doch niet algeheel'. Bij de tweede proef, die op 24 juli plaatshad, werd de atoombom onder water tot ontploffing gebracht. Hierbij ontstond een enorme waterpaddestoel.

Vier dagen na de eerste ontploffing, op 5 juli 1946, toonde danseres Micheline Bernardine op een modeshow in het Molitor-zwembad te Parijs de eerste bikini – een gebeurtenis die hijgend werd verslagen door onder andere de *Herald Tribune*: 'Why folks, that suit was so small that...'

Het navelonthullende damesbadpak werd vrijwel gelijktijdig op de markt gebracht door twee Fransen. De Parijse ontwerper Jacques Heim (1899-1967) noemde het kledingstuk *Atome*, Louis Réard (1897-1984) koos voor *bikini*. Heim was indertijd een bekende ontwerper, Réard vrijwel onbekend. Réard was eigenlijk monteur, maar na de Tweede Wereldoorlog was hij gaan werken bij het kledingbedrijf van zijn moeder. Zijn ontwerp gold als zeer gewaagd, hoewel het minstens

vier keer zoveel stof bevatte als de huidige modellen.

Waarom noemde Réard zijn badpakje bikini? Daarover lopen de meningen uiteen. Sommigen menen dat de Bikiniërs als eersten zo'n tweedelig zwempakje zouden hebben gedragen, maar dit is onjuist. Vergelijkbare badpakjes komen al voor op Minoïsche muurschilderingen van 1600 v.Chr. Volgens anderen koos Réard voor bikini omdat het Latijnse voorvoegsel *bi*, 'tweevoudig', zo goed van toepassing was op een *tweedelig* badpak. Rees (1991) gaat ervan uit dat Réard de bikini zo noemde naar de kleine omvang van het atol. Waarschijnlijker is echter Réard voor bikini koos omdat hij ervan uitging dat het badpakje zou inslaan als een bom.

Aanvankelijk was de bikini vaker op de voorpagina's te vinden dan op het strand. Maar in 1947 raakte de bikini in Frankrijk in de mode. De rest van Europa volgde in de jaren vijftig en zestig. In de Verenigde Staten mocht het zwempakje 'that revealed everything about a girl except her mother's maiden name' aanvankelijk niet op openbare stranden worden gedragen, maar omstreeks 1963, nadat het model enigszins was aangepast, werd de bikini ook daar buitengewoon populair.

Volgens het Winkler Prins jaarboek 1958 dook het woord in 1952 voor het eerst in het Nederlands op. Het zwempak wordt omschreven als 'een op de sterk explosieve atoombomproeven bij het eiland Bikini geïnspireerde naam voor een tweedelig, zeer weinig bedekkend damesbadpakje'. Met groot inzicht in het strandleven wordt erbij vermeld: 'Thans niet meer in de mode.' De meest aseksuele definitie is te vinden in de Grote Van Dale van 1961: 'tweedelig damesbadpakje bestaande uit gordel en bustehouder'.

Voor de Bikiniërs liepen de atoomproeven uit op een ramp. Pas in 1969 – 23 jaar na de eerste proeven – kregen zij toestemming terug te keren naar hun eiland, maar vanwege de radioactiviteit bleven sommige gebieden ontoegankelijk. Met het bedrijf van Louis Réard liep het ook slecht af: in 1988 ging het op de fles, na twee slechte zomers.

Engels *bikini* (1948); Duits *Bikini* (1946); Frans *bikini* (1946).

*Oosthoek ency.*⁴ 3 (1948) 30-31; *Winkler Prins*⁵ 4 (1949) 180; Van Nierop *Nieuwe woorden* (1975) 27-28; Büch *Eilanden* (1981) 141-147; Küpper *Wtb. d. deutschen Umgangsspr.* 2

(1963) 70; NRCH 18.9.1984, & 19.12.1988; O'Hara *Mode ency.* (1989) 37; Lencek & Bosker *Making Waves* (1989) 90; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 62; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 83; Rees *Phrase & Allus.* (1992) 38; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 136; Germa *Dict. des éponymes* (1993) 29; Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 220.

bockbier

(1886, uit het Duits) zwaar, zoet donker bier

Einbeck of Eimbeck, zoals het vroeger werd gespeld, ligt ten zuiden van Hannover aan de rivier de Ilme. In de 15de eeuw was het de beroemdste brouwersstad van Europa. Was elders het commercieel brouwen grotendeels in handen van kloosters of hertogelijke hoven, in Einbeck mochten ook de *burgers* bier brouwen, tenminste als ze hiervoor belasting betaalden. Er was een stadsbrouwmeester die over de benodigde spullen beschikte, waaronder een groot brouwvat. Burgers konden alles wat ze nodig hadden bij hem lenen. De oude huizen in Einbeck herinneren nog aan deze tijd: ze hebben hoge deuren, waar het brouwvat doorheen kon worden gereden, grote luchtige zolders voor de opslag van graan, en ruime kelders om het bier in te laten rijpen.

Bier uit Einbeck werd uitgevoerd naar de belangrijkste Hanzesteden in Duitsland en langs de Oostzee, zoals Hamburg, Riga en Stockholm. De paardenspannen die het bier naar de haven brachten, werden geëscorteerd door huursoldaten. Het bier was zoet en donker en had een extra hoog alcoholgehalte om het lang goed te houden. Luther (1483-1546) zou er dol op zijn geweest. Later werd zijn portret dan ook afgebeeld op flesjes met dit bier.

In de 16de eeuw kreeg Einbeck concurrentie van München, waar het *Eimbecker bier* werd nagemaakt. Mettertijd werd *Eimbecker bier* in het Beierse dialect verbasterd tot *Aimbock*, *Ambock* of *Oanbock*. Omdat het meeste en het beste *Eimbecker bier* op den duur uit München kwam, was voor de gebruikers de relatie met Einbeck niet meer duidelijk. In de 19de eeuw werd *eim* dan ook gevoeld als een lidwoord. Bovendien werd *bock* begrepen als de diernaam bok. Het was in Duitsland niet vreemd om 'ein Bock' te bestellen, omdat er al bieren bestonden met namen als Stier, Geit en Eend.

In het Nederlands is de benaming 'Einbecker bier' aangetroffen in 1733. Net als het Frans en Engels leenden wij de naam bockbier in de tweede helft van de 19de eeuw. Met het plaatsje Einbeck was het toen droevig gesteld. Woonden er in de middeleeuwen nog 12.000 mensen, in 1875 was dat aantal bijna gehalveerd.

Engels *bock* (1856); Duits *Bockbier* (16de eeuw *einbeckisch Bier*); Frans *boc(k)* (1855).

Vergelijk **pils**

Enkele andere bieren:

geuze is een zwaar bier uit het Sennedal ten westen van Brussel. Het wordt gemaakt uit een mengsel van verschillende lambieks (een soort tarwebier). Het woord is ontleend aan het Duitse *Gose*, een witbier dat in de middeleeuwen in Goslar, 40 kilometer ten oosten van Einbeck, werd gebrouwen met water uit het onstuimige riviertje de Gose. Oorspronkelijk sprak men van *Goslarer Bier*.

Jopenbier, donkerbruin Duits bier, is volgens sommigen genoemd naar een straat in Dantzig, de *Jopengasse*, waar de brouwerij was gevestigd die dit bier vanaf de 15de eeuw produceerde. Anderen leiden het af van de vruchtnaam *joop*, de vrucht van de meidoorn.

Kriek, **kriekbier** of **krieklambiek** wordt gebrouwen met kersen. In Zuid-Nederland is een **kriek** een vroegrijpe, rode, zurige kers, maar ten noorden van de Moerdijk duidt men er een laatrijpe, donkere, zoete kers mee aan. Al in de 16de eeuw dacht men dat kriek was afgeleid van het Latijnse (*prunum*) *graecum* 'Griekse (pruim)'; het zou dus gaan om een uit Griekenland afkomstige vrucht. Dit is echter nooit sluitend aangetoond.

Peterman, een soort lichtbruin Leuvens bier, is genoemd naar de St.-Pieter, de dominerende kerk van Leuven, die op zijn beurt is genoemd naar de heilige Petrus. Peterman is ook de bijnaam voor de inwoners van Leuven.

Trappistenbier, zwaar, donkerbruin kloosterbier, ontstond in de 19de eeuw in Belgische trappistenkloosters. De orde der trappisten (een afsplitsing van de cisterciënzers) is genoemd naar het klooster La (Grande) Trappe in het Franse Normandië. De abdij werd gebouwd in 1140, vernield tijdens de Franse revolutie en herbouwd in 1815. Trappistenbier wordt alleen gebrouwen in vijf Belgische abdijen.

BOCKBIER: Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 3 (1733) 56; Weigand *Deutsches Wtb.* (1909^s) 260; *Ency. Brit.* 11 9 (1910) 134; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912^s) 79; Gerlach Royen *In andermans vaarwater* (1950) 96-99; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 88; M. Jackson *Spectrum Bieratlas* (Utrecht 1987⁶) 52-54; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 87; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 154.

bougie

(1824, uit het Frans) *kaars, medisch instrument (1824); vonkbrug in automotor (1917)*

‘Zij nam de bougie van de pijler der trap, en ging naar boven; hij met zijn couranten naar de eetkamer’, schreef Louis Couperus in 1889, in *Eline Vere*.

Bijna dertig jaar voor Couperus dit schreef had Lenoir in Frankrijk de eerste bruikbare explosiemotor uitgevonden. Om het gas tot ontploffing te brengen maakte hij gebruik van enkele batterijen. Deze bleken echter hoogst onbetrouwbaar en al snel bedacht men allerlei andere ontstekingsmechanismen. Vanaf 1888 noemde men zo’n vonkbrug in Frankrijk een *bougie*.

Nu zal niemand Eline Vere ervan verdenken dat zij met het ontstekingsmechanisme van een explosiemotor naar boven liep. Nee, zij pakte een *kaars* van de trappijler. Maar de bougie-kaars en de auto-bougie zijn wel familie van elkaar. Om deze familierelatie bloot te leggen moeten we een flinke stap terug doen, namelijk naar de middeleeuwen. Omstreeks 1300 genoot de Algerijnse havenstad Bugia een grote reputatie als producent en exporteur van fijne was. Bugia wordt ook wel Boedjaya gespeld of Bugaya, maar met de Fransen schrijven onze huidige naslagwerken vrijwel altijd *Bougie*. Bougie stond bekend als de beste ankerplaats langs de hele Algerijnse kust en kooplieden uit Pisa, Venetië en Genua dreven er een levendige handel. In de 15de eeuw was het een schuilplaats voor zeerovers en in de 16de eeuw kwam de stad in Turkse handen. Daarna ging het snel bergafwaarts. ‘Toen de Fransen haar in 1833 in bezit namen, was zij niets meer dan een ellendig dorp’, aldus A. Winkler Prins.

Maar goed, taalkundig had *bougie* toen al school gemaakt. Aanvankelijk betekende het in het Frans ‘fijne kaarsenwas uit de havenplaats Bougie’. Maar zoals bij zoveel van dit soort woorden, werd bougie al snel een soortnaam voor waskaars. De Fransen kenden nog een ander woord voor kaars, namelijk *chandelle*. Gaandeweg kregen deze twee woorden verschillende betekenissen. *Chandelle* werd in de 17de eeuw gebruikt voor een eenvoudige talkkaars voor het volk; bougie was toentertijd voorbehouden aan de chique aristocratische kaarsen.

In diezelfde eeuw kreeg *bougie* nog een andere betekenis, die net als 'kaars' ook in het Engels en Nederlands zou doordringen. Vanwege de overeenkomst in vorm noemde men een bepaald medisch instrument een bougie. Het ging om een dunne, lange, gladde cilinder die werd gebruikt om 'natuurlijke kanalen in het lichaam' – zoals de pisbuis – te onderzoeken, open te houden of te verwijden. In de 19de eeuw onderscheidde men maar liefst 30 verschillende soorten bougies, die werden onderverdeeld in vier categorieën: stijve metalen bougies, rekbare bougies, veerkrachtige bougies en weke bougies. Zo'n weke bougie bestond uit opgerold linnen of zijde, gedompeld in gesmolten was. Het verwijden van een kanaal met een bougie noemde men *bougisseren*.

Verliep de overgang van bougie-kaars naar bougie-kanaaloprekker via de overeenkomst in vorm en materiaal, de overgang van kaars naar autobougie verliep via de functie. Het lijkt nu een beetje vergezocht om het minuscule vonkje in een bougie te vergelijken met het vlammetje van de waskaars, maar aanvankelijk was dat vonkje helemaal niet zo klein. Bij sommige vroege explosiemotoren werd het ontstekingsmechanisme verwarmd door een forse brander.

In Nederlandse naslagwerken sprak men aanvankelijk van een 'porseleinen gloeibuisje'. Vanaf 1917 vind je bougie in de betekenis waar wij tegenwoordig het eerst aan denken.

Er zijn trouwens mensen die bij bougie helemaal niet denken aan dat gevoelige porseleinen gloeibuisje dat 's winters voor zoveel startproblemen zorgt. Volgens de Grote Van Dale betekent *een vuile bougie oplopen* in de volkstaal zoveel als 'een geslachtsziekte krijgen'. Dit is geen exportprodukt uit de Algerijnse havenplaats Bougie. Waskaarsen trouwens ook allang niet meer. Tegenwoordig handelt men er voornamelijk in olie.

Engels *bougie* (1755 [kaars]; ±1760 [medisch instrument]); Frans *bougie* (1300 [kaars]; 1690 [medisch instrument]; 1888 [auto-onderdeel]).

Weiland *Kunstdwb.* (1824) 62; Nieuwenhuis *Kunsten en wetensch.*² (1855) 134; Winkler Prins¹ 4 (1872) 329; Couperus *Eline Vere* (1987) 15; WNT III¹ (1902) 752; Bauwens *Ned. wdb. der geneeskunde* (1910-1914) 432; Oosthoek *ency.*¹ 2 (1917) 794 & 5 (1919) 385; Winkler Prins⁵ 4 (1933) 11; Philippa Koffie, *kaffer en katoen* (1989) 62; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 256.

brazielhout, braziliehout

(14de eeuw, uit het Frans) zeer harde houtsoort

Weinig mensen weten nu nog wat *brazielhout* of *braziliehout* is. Toch was dit ruim drie eeuwen lang de belangrijkste grondstof voor rode verf. Wat ligt er meer voor de hand dan te denken dat brazielhout naar Brazilië is genoemd? In feite is het precies andersom: Brazilië heet zo naar dit harde verfhout. Het grootste land in Zuid-Amerika werd in 1500 ontdekt door de Spaanse zeevaarder Vicente Yáñez Pinzón, een metgezel van Columbus. Hij onderzocht de kuststreek, verklaarde het land Spaans grondbezit en vertrok weer, met in het ruim monsters van de grondstoffen die hij had aangetroffen. Zoals planten, edelstenen en... *braziel*.

Braziel was de benaming voor het rode verfhout van een boom uit Oost-Indië. De herkomst van het woord is onbekend, maar omstreeks 1400 luidde de Latijnse vorm *brasilium*. Dit was in het Spaans en Portugees overgenomen als *brasil*. Het nieuwe land bleef slechts zeer kort Spaans eigendom. Al op 22 april 1500 ging het over in Portugese handen, in overeenstemming met een bestaand verdrag. De Portugezen noemden het aanvankelijk *Terra da Vera Cruz*, 'Land van het Ware Kruis'. Maar na 1540 sprak men van *Terra de brasil*, 'Land van het rode verfhout', later verkort tot *Brasil*.

De naam braziel was ook bij ons al in gebruik vóór de ontdekking van Brazilië. Al in de middeleeuwen ontstond de samenstelling *braziliehout*, hoewel dit eigenlijk dubbelop is. Maar toen het verfhout met scheepsloadingen tegelijk uit dit land werd aangevoerd, vatte men braziel op als 'hout uit Brazilië'.

Hoe dan ook, de *Caesalpinia crista*, zoals de wetenschappelijke naam van deze circa vijftien meter hoge boom luidt, werd in Brazilië in grote blokken gezaagd en naar tal van Europese landen uitgevoerd. Het was een hele klus om er vervolgens verfstof van te maken. Het rode kernhout was bikkelhard. Vanaf de 16de eeuw werd het schaven of raspen ervan gedaan door misdadigers in speciaal daartoe opgerichte rasphuizen. Deze tuchthuizen maakten grote indruk op reizigers die ons land bezochten, vooral omdat de gedetineerden helemaal rood zagen van het zaagsel. Later werd het hout in molens

gemalen, de *braziliemolens*. De houtpulp werd vervolgens behandeld met kokend water, wijngeest en aluin, tot er een heldere purperrode verfstof aan kon worden onttrokken.

Tot halverwege de 19de eeuw leverde het braziliehout, samen met andere roodhout-bomen, de verfstof waarmee wollen, katoenen en zijde stoffen werden gekleurd. Maar gaandeweg moest het *brasileïne*, zoals de eigenlijke kleurstof wordt genoemd, plaatsmaken voor kleurstoffen die duurzamer bleken en mooier werden gevonden. Toch is het braziliehout nooit helemaal verdwenen. In navolging van de Franse instrumentbouwer François Tourte (1747-1835) maakt men er nog steeds strijkstokken van. Het *brasileïne* wordt nog gebruikt om kazen mee rood te verven. Daarmee ontstond alweer een nieuw woord: *kaasrood* – niet een begrip dat je meteen in verband zou brengen met bomen uit Brazilië.

Engels *brazil wood* (1530); Duits *Brasilholz*; Frans *brésil* (1168).
Vergelijk **campêchhout**

Het meeste braziliehout kwam uit de staat Pernambuco, gelegen in het noordoosten van Brazilië. Naarmate de vaart op Pernambuco toenam, sprak men behalve van braziliehout ook van *pernambukhout*. Omdat Pernambuco aanvankelijk bekendstond als Fernambuco, ontstond bovendien de benaming *fernambukhout*. Beide vormen staan nog steeds in Van Dale. Overigens heeft *braziel* als tweede betekenis 'Braziliaanse tabak'. Anders dan het braziliehout is deze natuurlijk wel naar Brazilië genoemd. Hetzelfde geldt voor *braziliaan*, 'topaas uit Brazilië', en voor *braziliaantje* 'kleine sigaar'. *Brasilianiet* is een mineraal dat in 1945 in Brazilië werd ontdekt, in de deelstaat Minas Gerais.

BRAZIELHOUT: Verdam *Middelned. wdb.* I (1885) 1435-1436; Winkler Prins¹ 4 (1872) 415-416; WNT III¹ (1902) 1166; Winkler Prins⁶ 16 (1953) 152 (*roodhout*); Veen *Etym. wdb.* (1989) 124-125; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 278 (*braise*).

bren, brengun

(1950, uit het Engels) *licht vuurwapen met grote vuursnelheid*

Vele tientallen wapens zijn genoemd naar hun maker. Dat geldt bijvoorbeeld voor de *colt*, de *uzi* en de *kalasjnikov*, die respectievelijk zijn uitgevonden door de Amerikaan Samuel Colt, de Israëliische majoor Uziel Gal en de Russische majoor Michail Kalasjnikov. Slechts een klein aantal wapens is vernoemd naar een plaats. Bij deze wapens is de *bren* een buitenbeentje. De *bren* is namelijk niet vernoemd naar één plaats, maar naar twee.

De bren is uitgevonden door de Tsjech Vaclav Holek. Die was verbonden aan de 'Zb Company' in Brno, de belangrijkste industriestad van het voormalige Tsjecho-Slowakije. Toen het Britse leger in 1930 op zoek ging naar een vervanger voor het zogeheten Lewis-machinegeweer, wees de militair attaché van de ambassade in Praag op Holeks wapen, dat toen nog luisterde naar de fantasieloze naam 'Zb 26'.

De Zb 26 werd getest, nogmaals getest en andermaal getest en in juni 1931 concludeerden de Britten dat het een uitstekend wapen was dat zeker verder zou moeten worden getest. Twee testjaren later sprak Holek met de ontwerper van de rijkswapenfabriek in Enfield in Middlesex af om het wapen op 25 punten aan te passen. Uiteindelijk besloot het Britse leger in 1937 de oude machinegeweren te vervangen door de bren. Het wapen zou voortaan in licentie worden geproduceerd door de Royal Small Arms Factory in Enfield. Bij deze gelegenheid wijzigde men de naam in *bren* of *bren gun*, een samenvoeging van de plaatsnamen BRno en ENfield.

In de jaren daarna werd de bren alleen in Enfield gemaakt. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog ontdekten de Britten hoe kwetsbaar dit hen maakte. Er waren toen zo'n 30.000 brens gemaakt, maar na de evacuatie bij Duinkerken hadden zij er nog maar 2300. Men begon het wapen nu in razend tempo te produceren, niet alleen in Enfield, maar ook in Australië en Canada.

Hoewel de bren te boek staat als een *licht* wapen, woog hij in feite ruim tien kilo. De vuursnelheid bedroeg zo'n 500 schoten per minuut. Het verhaal gaat dat Britse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog de 'sensitive parts' van hun onderhoudsgevoelige bren beschermden met een condoom. In verband hiermee zou Winston Churchill opdracht hebben gegeven condooms te maken die drie keer zo groot waren als gebruikelijk. Op de verpakking zou hij hebben laten zetten: 'British Made, medium size'.

Engels *Bren (gun)* (1937).

Vergelijk **sten**

*Kath. ency.*² 6 (1950) 96; I.V. Hogg *The ency. of infantry weapons of World War II* (1977) 73-74; Archer (red.) *Jane's Infantry Weapons* (1978) 306 e.v.; *Toronto Star* 8.10.1990; OED (1993²).

bungalow

(1863, uit het Engels) vrijstaande woning, gewoonlijk van één verdieping; buitenhuisje, vakantiehuisje

Op de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum in Amsterdam hangt een groot, knullig schilderij uit 1665 van Hendrik van Schuylenburgh. Het stelt een handelspost van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in Bengalen voor. Dit gebied – tegenwoordig verdeeld over de Indiase deelstaat West-Bengalen en de staat Bangladesh – wordt grotendeels gevormd door de delta van twee machtige rivieren, de Ganges en de Brahmapoetra. In de 17de eeuw behoorde deze streek tot het rijk van de Mogols, die een groot deel van India beheersten. Met hun toestemming vestigden verscheidene Europese naties handelsposten in de delta, niet ver van de latere wereldstad Calcutta. De Nederlanders kochten er voor een prikje onder meer zijde, katoen en opium, die ze met dikke winst verhandelden. Het schijnt dat de corruptie in de Nederlandse handelspost in Bengalen zelfs naar VOC-maatstaven ongehoorde vormen aannam.

Het interessante van de afbeelding van deze handelspost is nu dat er, naast een riant hoofgebouw in Europese stijl en een paar aandoenlijke, houterige olifanten, een stuk of wat bijgebouwen in lokale trant op voorkomen: rechthoekige optrekjes met bolronde daken, die wel iets weghebben van omgekeerde boten. Deze gebouwtjes zijn, zo niet de rechtstreekse voorzaten, dan toch wel familie van onze bungalows.

Het is bekend dat al in de eerste helft van de 17de eeuw westerse handelaren in Bengalen van dergelijke gebouwen gebruik maakten. Ze hadden het voordeel dat ze door de inheemse bevolking in zeer korte tijd uit ter plaatse beschikbare materialen – bamboe, gras, leem – konden worden opgetrokken. Men noemde zoiets *bangla*, wat niets anders betekent dan ‘Bengaals’; denk maar aan *Bangladesh*, ‘Bengaals land’. In de oudste westerse teksten komt het woord in allerlei varianten voor, zoals *banggolo*, *bunguloue* en, op een Nederlandse kaart van omstreeks 1680, *Bangelaer*. De variatie is een gevolg van het feit dat het woord via verschillende Indiase talen is doorgegeven en in verschillende Europese talen min of meer fonetisch is genoteerd.

In het begin van de 19de eeuw hebben de Nederlanders hun bezittingen in dit gebied aan de Engelsen overgedaan in ruil voor een stukje Sumatra. De verdere ontwikkeling van de *bungalow* – een schrijfwijze die in 1784 voor het eerst is aangetroffen (in het Engels) – was dan ook tot diep in de 19de eeuw een exclusief Britse aangelegenheid. In Brits-Indië werd de bungalow een van de voornaamste typen gebouwen die bij Europeanen in gebruik waren. Een zekere eenvoud bleef kenmerkend: bungalows dienden als bijgebouw, gastenverblijf, vakantiehuisje en dergelijke. In zijn basisvorm was de koloniale bungalow een vrijstaand, vierkant gebouw van één verdieping, met veranda's en een vrij hoog dak van gevlochten riet of gras. Die dakvorm lijkt eigenlijk niet zo heel veel op de bootvorm van dat oorspronkelijke Bengaalse dak, en er zijn dan ook over de oorsprong van de bungalow concurrerende theorieën in omloop, bijvoorbeeld de veronderstelling dat hij zou zijn geïnspireerd op de Britse legertent. Dat het *woord* bungalow teruggaat op Bengalen, wordt echter door niemand betwijfeld.

Halverwege de 19de eeuw, toen het Engelse wereldrijk stevig gevestigd was, keerden steeds meer kolonialen voor hun oude dag terug naar het moederland, waar sommigen van hen een woning in 'Indiase' trant lieten optrekken. De in Brits-Indië al gevestigde functie van de bungalow als vrijetijdswoning of buitenhuisje reisde mee: de eerste bungalow die in de westerse wereld werd gebouwd en als zodanig gepresenteerd, verrees in het jaar 1869 in de badplaats-in-opkomst Westgate aan de Engelse zuidoostkust, een kleine honderd kilometer van Londen. Het idee sloeg aan en de bungalow verbreidde zich binnen enkele decennia over de hele westerse wereld, hardnekkig achtervolgd door een aura van luxe – want wie kon zich eigenlijk een buitenhuisje veroorloven? – en ontspanning.

Nederlandse naslagwerken vermelden bungalow sinds het eind van de 19de eeuw. Het duurde toen nog vele decennia voordat hier de eerste bungalows werden gebouwd. Echt veel zijn het er nooit geworden. De meeste Nederlanders moesten genoegen nemen met een *bungalowtent*.

Engels *bungalow* (1659 *bunguloue*, 1784 *bungalow*); Duits *Bungalow* (1877); Frans *bungalow* (1826).

Kiesewetter *Fremdwbt.* (1877⁶) 93; Yule & Burnell *Hobson-Jobson* (1903²) 128-129; *Ency. Brit.*¹⁵ V (1979) 120 (Hooghly); F. Lequin *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in [...] Bengalen* (diss. Leiden 1982) 100-104, 116; A.D. King *The bungalow* (1984); Haslinghuis *Bouwkundige termen* (1986²) 83; *Petit Robert* (1993²) 272; *OED* (1993²).

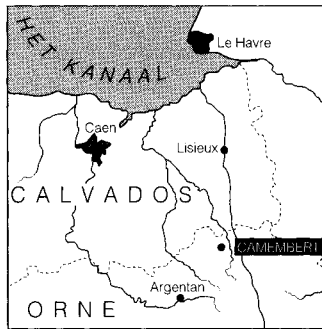

C

camembert

(1900, uit het Frans) ronde zachte schimmelkaas

Op een dag in 1926 vroeg de Amerikaanse arts Joe Knirim de burgemeester van Vimoutiers te spreken. Knirim was directeur van een kliniek waar nogal wat maagpatiënten werden behandeld. Hij schreef

zijn patiënten onder andere *camembert* voor en velen hadden daar baat bij gevonden. Knirim was naar Vimoutiers gekomen om een krans te leggen op het graf van Marie Harel, die te boek stond als de uitvindster van de *camembert*.

De burgervader van Vimoutiers kon Knirim wel het nodige over Marie Harel vertellen. De overlevering wilde dat zij de kaas in 1791 op de markt had gebracht. Volgens sommigen had zij het geheime recept van een monnik gekregen. Anderen hielden het erop dat zij de kaas na lang experimenteren zelf had ontwikkeld. In ieder geval noemde zij de kaas naar haar woonplaats, Camembert, een vlek ten zuidwesten van Vimoutiers in het Normandische departement Orne. Op één punt moest de burgemeester Knirim echter teleurstellen: een kranslegging behoorde niet tot de mogelijkheden, want het was niet bekend waar Harel lag begraven. Knirim zat niet bij de pakken neer. Waar geen gedenkteken is kan er eentje komen, moet hij hebben gedacht, en hij besloot een standbeeld voor Marie Harel op te richten. Hij opende een soort inschrijving en tekende zelf in voor twintig dollar – nogal

karig als je bedenkt dat hij een fortuin had verdiend aan het op recept voorschrijven van camembert.

Aangestoken door Knirim verdiepte dokter Broullard uit Vimoutiers zich ondertussen in het leven van Marie Harel. De conclusies van zijn onderzoek waren nogal onthutsend. In de eerste plaats bleek dat Harel helemaal niet uit Camembert kwam. Zij was in 1761 geboren in Roiville, een ander gehucht onder de rook van Vimoutiers. Bovendien kon zij de camembert niet in 1791 hebben uitgevonden, want die kaas wordt al beschreven in een naslagwerk uit 1788. Wel werd duidelijk dat Harel de kaas had verkocht in Vimoutiers en in naburige dorpen, waaronder Camembert. Ook zou zij zich sterk hebben gemaakt voor de kwaliteitsverbetering ervan.

Knirim liet zich echter door dit alles niet ontmoedigen. Op 15 april 1928 onthulde Alexandre Millerand, voormalig president van Frankrijk en senator van Orne, in Vimoutiers een standbeeld van een ferme Franse boerin in traditionele klederdracht. Op een enorme stenen façade achter het beeld stond: 'A Marie Harel/ créatrice du fromage/ de camembert/ 1761'.

Eén persoon moet zeker geweten hebben dat dit niet helemaal klopte en dat was een zekere Roger. Die wordt namelijk in de geschiedschrijving van de camembert vermeld als de man die in 1910 op het idee kwam de camembert te bestuiven met *Penicillium candidum*, de oppervlakteschimmel die de kaas z'n specifieke witgele uiterlijk geeft. Tot dan toe was de camembert een zogeheten *bleu*. Eigenlijk had Knirim een standbeeld moeten oprichten voor Roger, want het was deze oppervlakteschimmel die zijn patiënten van hun maagklachten afhielp. Maar toen zich een kans voordeed om dit onrecht te herstellen, werd deze niet benut. Nadat het standbeeld in 1944 tijdens de geallieerde invasie was verwoest, werd in de jaren vijftig een replica onthuld, andermaal zonder de belangrijke bijdrage van Roger te vermelden.

Op 22 november 1955 nam de Franse regering een wet aan die een syndicaat van producenten in Normandië het recht gaf het etiket 'véritable Camembert' te voeren. Dit heeft niet kunnen verhinderen dat de kaas op grote schaal buiten Frankrijk wordt geproduceerd, onder meer in Duitsland, Denemarken en de Verenigde Staten.

De geur van camembert is treffend geschetst door de Franse dichter Léon-Paul Fargue (1876-1947). Toen deze voor het eerst een camembert rook, zou hij verheerlijkt hebben verzucht: 'Gods voeten.' Niet duidelijk is of deze gebeurtenis plaatshad vóór 1910, toen de camembert nog een *bleu* was, of nadien.

Engels *Camembert* (1878); Duits *Camembert*; Frans *camembert* (1866).

Vivat's ency. 2 (1900) 1421; F. Sander *Kaas* (1968) 27-30; *Ned. Larousse ency.* 6 (1973) 465; *Larousse kaas ency.* (1978) 42-43, 99-100; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 117; *Germa Dict. des éponymes* (1993) 45; *OED* (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 333.

campêchehout

(1605, uit het Frans) violet verfhout

Campeche ligt aan de westkust van Yucatán en is de hoofdstad van de gelijknamige staat. Dit hele gebied leverde veel geoniemen op, want ook **tabasco** (z.a.) en **sisal** (z.a.) komen uit deze contreien.

De Spanjaarden landden er in 1517, op een van hun eerste tochten naar de Nieuwe Wereld. In 1540 stichtten zij er de stad San Francisco de Campeche, op fundamenten uit de Mayatijd. Drie havens in dit gebied mochten handel drijven met Spanje, Campeche was daar een van.

Van de 16de tot het eind van de 19de eeuw was het zware, harde *campêchehout* – in oude teksten ook wel *campesy* of *campelhout* gespeld – het voornaamste exportprodukt. Het is afkomstig van de *Haematoxylon campecheanum*, een kleine boom die inheems is in subtropisch Amerika en die later ook werd aangeplant in Oost-Azië. Aanvankelijk werd dit hout alleen gebruikt als verfhout. Net als **brazielhout** (z.a.) werd het door misdadigers in zogeheten rasphuizen geraspt. Het leverde verschillende kleurstoffen op: rood, blauw (door toevoeging van ammoniak), bruin (met ijzer) en zwart (met koper). In de 19de eeuw werd campêchehout bovendien gebruikt als geneesmiddel tegen buikloop en bloedingen. Later werd er vulpeninkt van gemaakt – zogeheten *campêchehout-inkt* – evenals meubels en parketvloeren.

Aan het begin van de 20ste eeuw was de haven van Cam-

peche te ondiep geworden voor zware schepen. De export werd toen verplaatst naar de havenstad Carmen. In 1936 werd de stad Campeche in haar geheel uitgeroepen tot monument, vanwege de vele gebouwen uit de koloniale tijd.

Sinds het midden van de 19de eeuw staat campêchehout ook bekend als *blauwhout*. De Engelsen spreken doorgaans van *logwood*.

Engels *campeachy wood* (1652); Duits *Campecheholz*; Frans *bois de campêche*.

Vergelijk **brazilhout**

Enkele andere houtsoorten:

Carolina pine, is een zachte maar sterke houtsoort. Het eerste lid is genoemd naar het gebied van herkomst, de vroegere Engelse kolonie Carolina in de Verenigde Staten, die is genoemd naar Carolus (Karel) II van Engeland.

Coromandel of *coromandelhout* is hard en zeer zwaar, gestreept ebbehout. Dit hout is afkomstig van Coromandel, de oostkust van de deelstaat Madras in India. Al in het begin van de 17de eeuw vestigde de Oost-Indische Compagnie hier factorijen. Coromandel wordt toegepast voor beeldhouwwerk, sierwerk en meubelfineer.

Oregon, grenehout, is genoemd naar de Amerikaanse kuststaat Oregon, die voor bijna vijftig procent bedekt is met bos. Deze staat is de belangrijkste leverancier van timmerhout in de VS. *Oregon pine* wordt op grote schaal gebruikt en komt van de douglasspar, een boom die in 1825 door de Schotse botanicus David Douglas (1798-1834) in het noordwesten van de VS werd ontdekt.

Parana-pine is een gemakkelijk bewerkbare houtsoort van een Braziliaanse naaldboom en wordt onder andere gebruikt voor bezemstelen, stokken, kerkmeubels en verder overal waar kwastvrij hout moet worden verwerkt. Het hout heet zo naar de plaats van herkomst, de Zuidbrasilianse deelstaat Paraná.

Provinciehout is een verouderde (16de-eeuwse) benaming voor campêchehout. Het werd gebruikt voor de produktie van verf en als timmerhout. Het heet zo naar de Provence in Zuid-Frankrijk, waar dit hout vandaan kwam.

Tonkin is een soort bamboe voor hengels en is van oorsprong afkomstig uit de streek Ton(g)kin in het noorden van Vietnam. Van Dale vermeldt ook *tonkinstok* (gebruikt als hengel of om planten op te binden). Op 2 augustus 1964 zouden Vietnamese torpedoboten in de Golf van Tonkin een Amerikaans schip hebben aangevallen. Dit was voor de Amerikaanse regering aanleiding de oorlog tegen Noord-Vietnam openlijk te beginnen.

CAMPÊCHEHOUT: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 2 (1821) 33, & 4 (1824) 22; Hoffmann *Fremdwdb.* (1865¹⁰) 82; *Ency. Brit.*¹¹ 5 (1910) 134; Metz *Woordverklaring* (1937) 50, 538; Winkler *Prins*⁶ 4 (1949) 287-288 & 11 (1951) 249; Veen *Etym. wdb.* (1989) 136; OED (1993²).

canadel

(1945) meisje dat na de bevrijding verkering kreeg met een Canadese soldaat

Nederlandse meisjes worden sinds lang voor *del* uitgemaakt. In het Middelnederlands had dit niet alleen een negatieve betekenis: *delle* of *dille* kon ‘babbelaarster’ betekenen, maar ook ‘meisje’ of ‘liefje’. Pas in de 18de eeuw bedoelde men met *del* doorgaans ‘slons’, ‘slet’ of ‘sloerie’. Het woord *canadel* dateert van mei 1945. Er werden meisjes mee aangeduid die het aanlegden met een Canadese soldaat. En dat deden er veel, want de Canadezen hadden een forse bijdrage geleverd aan de bevrijding van Nederland, het waren aardige jongens en eindelijk mocht het weer: dansen en uitgaan. Vrijen met een Canadees was in die dagen zo gewoon dat Lou de Groot er een beroemd liedje over schreef, getiteld ‘Trees heeft een Canadees’. De eerste twee coupletten luiden:

In mijn straatje woont een meisje
Luist'rend naar de naam van Trees.
'n Echte Hollandse verschijning
Knap, en aardig in d'r vlees.
Nooit moest zij iets van verkering
Vrijen vond ze ongezond.
Maar direct na de bevrijding
Ging 't gerucht van mond tot mond:

Trees heeft een Canadees.
O', wat is dat kindje in haar sas.
Trees heeft een Canadees.
Samen in de jeep en dan vol gas.
Al vindt zij dat Engels lang niet mis is
Wil zij dolgraag weten wat een kiss is.
Trees heeft een Canadees.
O', wat is dat kindje in haar sas.

Het liedje eindigt met de vraag: ‘Och, hoe zal het gaan met Treesje/ Als haar boy uit Canada,/ Binnenkort weer zal verdwijnen/ naar zijn “home” in Ottawa.’ Het antwoord is inmiddels bekend: niet goed. In 1946 werden naar schatting

7000 buitenechtelijke kinderen geboren, vergeleken met 2500 in 1939. Ongeveer 2000 Canadese soldaten trouwden met hun Trees, de rest keerde alleen naar Canada terug.

Een en ander had een enorme nasleep, die in 1985 door Olga Rains werd vastgelegd in haar boek *Children of the Liberation*. Rains, die zelf met 'haar' soldaat naar Canada ging, beschrijft hierin de levensgeschiedenis van 32 Nederlandse meisjes en hun 'bevrijdingskinderen'.

Het verhaal van een van hen stond later model voor de televisieserie *De zomer van '45*. Dit meisje moest bevallen in een tehuis voor ongehuwde moeders. Om de weeën op te wekken werd zij gedwongen vloeren te boenen. Tijdens de bevalling werd zij geblinddoekt. Omdat het kind te vroeg kwam, kreeg het drie weken borstvoeding: de moeder werd nu niet alleen geblinddoekt, haar handen werden vastgebonden.

Toen Canadese veteranen in 1980 35 jaar bevrijding meevierden, stonden er mensen langs de weg met borden als: 'Are you my Dad?', en: 'Where are you Daddy?' Dit inspireerde Rains tot het oprichten van een organisatie die bevrijdingskinderen helpt bij het zoeken naar hun vader.

In 1986 spande een van deze kinderen een rechtszaak aan tegen zijn moeder. Tijdens een kort geding kreeg hij eindelijk te horen wat zijn moeder hem in geen 41 jaar had willen vertellen: de naam van zijn vader, een Canadese soldaat die het had aangelegd met een meisje dat daardoor werd uitgemaakt voor canadel.

Canadabalsem wordt gewonnen uit de bast van de *Pinus balsamea* en de *Abies balsamea* – bomen die inheems zijn in Canada en het noorden van de Verenigde Staten. De hars ontstaat in de schors en verzamelt zich in holten tot builen, die om de twee à drie jaar in de zomer worden opengeprikt. Canadabalsem is volkomen helder, lichtgeel en zwak fluorescerend, met een aangename geur. Van circa 1850 tot omstreeks 1970 werd deze balsem op grote schaal gebruikt voor onder meer het insmelten van microscopische preparaten. De **canadapopulier** (wetenschappelijke naam: *Populus canadensis*) komt van oorsprong uit Canada maar is een bastaard van de Amerikaanse en de zwarte populier. Hij heeft een kegelvormige kroon, bloeit in maart en april en komt veel voor in Midden-Europa. **Canadathee** werd in de 18de en 19de eeuw getrokken van de groene bladeren en twijgen van de *Gaultheria procumbens*, een kleine heester die inheems is in Canada. De thee werd in platte, vier-

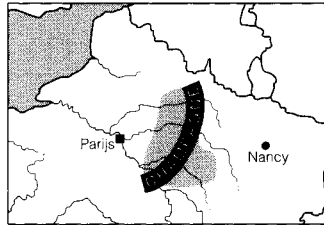
kante koeken op de markt gebracht en stond ook wel bekend als *Labradorthee*. De heester was genoemd naar de amateur-plantkundige J.Fr. Gaultier (1708-±1751), arts en raadsheer te Quebec.

CANADEL: WNT III² (1916) 2388; H. van Gelder, 'Een moppie van de straat. Lou de Groot en het periodieke succes van een bevrijdingsliedje', in: *NRCH* 21.5.1985; J. Gerards 'Jim H. op zoek naar vader', in: *Algemeen Dagblad* 21.6.1986; F. Jensma 'Door bevrijders verleid', in: *NRCH* 8.8.1987; Co de Kloet *Morgen komt een nieuwe dag* (Baarn 1990) 188; A. Visser 'Kinderen van de bevrijding op zoek naar hun vaders', in: *NRCH* 30.9.1991.

champagne

(1772, uit het Frans) schuimende wijnsoort

Het gaat te ver om te zeggen dat champagne een Engelse wijn is, maar in de geschiedenis van de duurste bubbeldrank

aller tijden spelen de Britten een grotere rol dan de Fransen ons willen doen geloven.

Het begint al met een kleine controverse over de oorsprong van de zogeheten *coupe*: het Y-vormige champagneglas, dat pas in de 19de eeuw werd vervangen door de fluit, het hoge, smalle glas dat we met oud en nieuw massaal aan de lippen zetten. De Fransen mogen graag beweren dat voor het trechterglas de borsten van Marie-Antoinette model hebben gestaan. Een Engelse historicus heeft echter aangetoond dat het glas in Engeland werd gemaakt, ruim honderd jaar 'before Marie-Antoinette had any breasts to speak of'.

Belangrijker is echter de vraag wie als eerste de belletjes in de champagne heeft gestopt. Vanaf ongeveer de 3de eeuw n.Chr. was champagne namelijk een bubbelloze witte wijn, die werd gemaakt van druiven uit Champagne: een streek in Noord-oost-Frankrijk, waarvan tegenwoordig het departement Marne de kern vormt.

De bodem in Champagne bevat veel kalk. Dit geeft de druiven een smaak die al vroeg werd gewaardeerd. Aan kroningsbanketten werd gul *vin de Champagne* geschonken en de Franse vorst Hendrik IV (1553-1610) noemde zich vol trots 'Heer van de beste wijngaarden ter wereld'.

De Fransen beweren dat de bubbeltjes een 'uitvinding' zijn

van de benedictijner monnik (*dom*) Pierre Pérignon (1638-1715). Dom Pérignon was van omstreeks 1670 tot 1715 keldermeester van de abdij Hautvillers, gelegen boven het Marnedal in het hart van Champagne. In sommige versies van het verhaal was hij blind en bovendien verantwoordelijk voor de omvangrijke financiële administratie van de abdij, maar die combinatie is niet erg waarschijnlijk. Op een goede dag merkte dom Pérignon – zeggen de Fransen – dat de wijn van de abdiwijngaarden in het voorjaar na de oogst in zogeheten nagisting kwam. Vooral bij wijnen uit wijngaarden met een hoog kalkgehalte kwam daarbij veel koolzuur vrij.

Nu is nagisting bij wijn heel gebruikelijk, maar normaal ontsnapt het koolzuur ongezien uit het fust. In Hautvillers werd de jonge *vin de Champagne* echter in flessen bewaard. Volgens sommigen werden flessen tot dan toe afgesloten met in olie gedrenkte lappen of hennep. Dom Pérignon zou als eerste op het idee zijn gekomen hiervoor een kurk te gebruiken, die hij vervolgens met een draad vastbond. Het koolzuur kon niet meer ontsnappen, en voilà, de eerste, zeer primitieve, mousserende champagne was een feit.

Volgens Engelse champagnevorsers werd dit effect niet het eerst opgemerkt door Dom Pérignon, maar bij toeval ontdekt door ongeduldige Engelse bottelaars, die de op grote schaal uit Frankrijk geïmporteerde champagnewijn *te vroeg* in goed gesloten flessen stopten. De Britten dateren een en ander omstreeks 1660. Overigens erkennen ook zij de grote bijdrage die dom Pérignon vervolgens leverde aan de kwaliteitsverbetering van de mousserende champagne: deze keldermeester mengde als eerste wijnen van verschillende wijngaarden en druivensorten, iets wat nu als essentieel wordt beschouwd voor de smaak van champagne.

In de champagneliteratuur twijfelt niemand meer aan de belangrijke Britse bijdrage. Ook de ontwikkeling van het woord champagne pleit hiervoor. Taalkundigen gaan ervan uit dat de verkorting van *vin de champagne* tot *champagne* samenviel met de ontdekking van *mousserende* champagne. Die verkorting had eerst plaats in het Engels, daarna pas in het Frans. Het waren ook de Britten die begonnen met die malle namen voor champagneflessen, zoals *jeroboam* voor een

fles met vier keer, en *reboam* voor een fles met zes keer de gewone inhoud. De Fransen leenden deze woorden uit het Engels. Gaandeweg voegden ze er nog allerlei andere oudtestamentische flessennamen aan toe, zoals *methusalem* (8 flessen), *balthasar* (16 flessen) en *nebukadnezar* (20 flessen).

In Nederland moet champagne al vanaf de 17de eeuw bekend zijn geweest. Champagneflessen met schuimende inhoud komen in ieder geval voor op schilderijen uit die tijd. Maar de vroegste schriftelijke bewijspplaats dateert vooralsnog van 1772, toen de produktie en export van mousserende champagne pas echt goed op gang was gekomen. Een anonieme dichter rijmde toen:

Of als Champagne-Wyn uwe adren heeft ontstookten,
En een te hitzig vocht, u 't bloed in 't lyf doet kookten.

Overigens heeft champagne onze poëten vaak geïnspireerd. Zo dichtte Jacob van Lennep in 1826:

Nu zien wy midd'lerwyl Orontes beste wijnen,
In emmers wel gekoeld, op 's Doctors last verschijnen [...]
De Rudesheimer meê, die glorie van Germanje;
De kurk springt ploffend op der schuimende Champagne...

Wie denkt dat het *champagne-ontbijt* een recente uitvinding is van decadente yuppies, heeft het mis. Want al omstreeks 1850 dichtte De Génestet:

En 't geestige paar uit het land van Kokanje
Trok heen – na een stevig ontbijt met champanje.

Hoewel champagne van het begin af aan een hoge status had, raakte de chique schuimwijn al snel bekend onder het gewone volk. Dit verbasterde het woord op een gruwelijke manier. Zo is het aangetroffen als *sjempie* (Frans Coenens *Zondagsrust* (1902): 'massa sjempie gezopen, soms 's oches vroeg al...'), *champie*, *sampanje* of kortweg *panje*. Van *vin de champagne*, via *champagne-wijn*, naar *sjempie* – soms is het een troost dat niet alle verbasteringen beklijven.

Engels *champagne* (1664); Duits *Champagner* (1710); Frans *champagne* (1695).

Satirisch wdb., in: *Verzameling van ernstige en boertige heekelschriften* (1772) 46; Van Lennep *Poëtische wrk.* 1 (1861) 104; *Winkler Prins*¹ 5 (1873) 322-323; *Ency. Brit.*¹¹ 28 (1911) 723; *WNT III*² (1916) 2003; De Génestet (ed. Tiele) *Dichtwerken* (z.j.) 101; *Winkler Prins*⁷ 5 (1971) 275; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 116; Johnson *Wijnatlas* (1977⁸) 106-109; Born *Wijnlexicon* (1978⁴) 33-35; J. Goode *The cultured glutton* (1987) 172-173; *OED* (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 190; *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 386.

charleston

(1926, uit het Engels) Noordamerikaanse dans in vierkwartsmaat

De geschiedenis van de charleston begint niet, zoals je zou verwachten, in Charleston, South Carolina, maar in Nigeria en Ghana. Daar zijn volksdansen aangetroffen met bewegingen die sprekend lijken op de dans die wij nu in de eerste plaats associëren met de *Roaring Twenties*, met dames in glitserjurkjes die er op foto's soms bijstaan als hardrijders bij de start, vaak ook nog met zo'n badmuts-hoedje op.

Met de neger-slaven reisde de Afrikaanse dans mee naar Noord-Amerika. Omstreeks de eeuwwisseling was het een bekende dans in de zuidelijke staten, vooral in de havenstad Charleston. Daar dansten de havenarbeiders deze wilde solo, die werd begeleid met handgeklap en voetgestamp.

Door arbeiders die uit het zuiden wegtrokken werd de dans meegenomen naar New York. Zij kwamen samen in een buurt die bekendstond als 'The Jungles'. Ze dansten daar tot diep in de nacht op pianomuziek. Een van de toehoorders was de zwarte pianist James Price 'Jimmy' Johnson (1894-1955). Johnson deed er inspiratie op voor veel van de liedjes waarmee hij later beroemd werd.

In 1923 schreef Johnson samen met Cecil Mack een liedje getiteld 'Charleston' voor de zwarte musical *Runnin' Wild*, die op 25 augustus 1923 in New York in première ging. Er werd op gedanst door een zekere Elisabeth Wench. Over de oorsprong van de dans laat de liedtekst geen onduidelijkheid bestaan:

Carolina, Carolina, At last they've got you on the map,
With a new tune, Funny blue tune, With a peculiar snap!
You may not be able to buck or wing,
Fox-trot, two-step, or even swing;

If you've got religion, in your feet,
 You can do this prance and do it neat.
 Charleston! Charleston! Made in Carolina!

Het liedje stelde niet veel voor, maar de dans sloeg in als een bom en *Runnin' Wild* beleefde ruim 200 voorstellingen. Meteen in oktober 1923 werd Johnsons 'Charleston' voor het eerst op de plaat gezet. Overigens niet door Johnson zelf, van wie geen opname bekend is. In 1924 volgde de tweede opname en in 1925 – toen de charleston in de VS een soort manie was geworden – volgden tientallen andere opnames.

In de loop van 1925 bereikten deze platen Europa. Josephine Baker zorgde voor een sensatie door de charleston solo te dansen in *la Revue nègre* in Parijs en daarna was er geen houden meer aan.

De charleston was wild, veel wilder dan de foxtrot, de *boston* of de one-step, dansen waarin de jeugd zich na de Eerste Wereldoorlog massaal had uitgeleefd. Op sommige plaatsen in de Verenigde Staten werd de charleston dan ook verboden. Dit voorbeeld werd in Amsterdam nagevolgd door de fijnchristelijke burgemeester Willem de Vlucht (1872-1945).

Bij *Het Leven* vroegen ze zich indertijd af wat er dan zo onzedelijk was aan de charleston. Het tijdschrift stuurde een verslaggever op pad, die terecht kwam bij de heer Leefson, toen een bekend dansleraar. Leefson moest hard om het verbod lachen, zo berichtte *Het Leven* op 10 april 1926. 'De "Charleston" zou onzedelijk zijn?', aldus Leefson. 'Och kom, meneer, dat is een fabeltje! Je kunt alles onfatsoenlijk *maken*, maar juist omdat wij *geen* negers zijn, dansen wij de "Charleston" *anders* dan negers.'

Leefson en de zijnen gingen nog een stuk verder: zij schaafden de charleston bij tot een respectabele Engelse ballroom-dans, met stappen die wel iets uitbundiger waren dan te doen gebruikelijk, maar die nauwelijks meer leken op de bewegingen van de havenarbeiders uit Charleston.

Omstreeks 1927 was de lol er dan ook af. De charleston werd verdreven door onder andere de *Black Bottom*. In de jaren vijftig en zestig volgde een korte opleving, voornamelijk in nostalgische musicals, met dames in *charlestonjurkjes* en hoeden als badmutsen.

Engels *Charleston* (1923); Duits *Charleston* (1926); Frans *charleston* (1925).

Enkele andere dansen:

Allemande, een dans met een langzaam walsachtig tempo, is een verkorting van Frans *danse allemande* 'Duitse dans'. Vanuit Engeland, de Nederlanden en Noord-Frankrijk verspreidde de allemande zich omstreeks 1550 over de rest van Europa. Na 1660 kreeg de allemande in de zogeheten Franse suite een vaste plaats aan het begin, als openingsdans, na een eventuele ouverture. Tot halverwege de 17de eeuw was het een van de bekendste en populairste dansvormen.

De **bergamasca**, een rondedans van paren, is genoemd naar de Noord-Italiaanse provincie Bergamo, waar deze dans aan het eind van de 16de eeuw ontstond. De muziek bestond uit een eenvoudige, steeds terugkerende bas, waarboven in een snel tempo verschillende melodieën werden geïmproviseerd. In de 16de en 17de eeuw verspreidde de dans zich door heel Europa. Vooral in Engeland was hij zeer populair.

De **écossaise** of *Schotse dans* was in de 18de eeuw geliefd in Frankrijk. Een snellere variant veroverde in de 19de eeuw Wenen. De herkomst van de dans is onduidelijk: sommigen zien er een oude Schotse dans in – *écossaise* is Frans voor 'Schots' – anderen menen dat de Fransen eenvoudigweg dachten dat de Schotten op die manier dansten.

Een complex van heftig bewogen zang, dans en muziek dat voor noorderlingen als bij uitstek Spaans geldt, is de **flamenco**. Deze hoort thuis in Andalusië, het zuidelijkste deel van Spanje. Over de oorsprong en de geschiedenis van de flamenco bestaat nog altijd veel onzekerheid. In elk geval moeten de zigeuners, die in de 15de eeuw in Spanje arriveerden, er een belangrijke rol in hebben gespeeld. Tot de vorming van de flamenco hebben waarschijnlijk islamitische, christelijke, joodse en – via de zigeuners – misschien zelfs Indiase muzikale tradities bijgedragen. Ook de herkomst van de naam *flamenco* zelf is omstreken, al zijn de meeste onderzoekers het erover eens dat de betekenis 'Vlaams' eraan ten grondslag moet liggen. Vlaanderen werd blijkbaar geassocieerd met een uitbundige levenswijze, want *flamenco* kreeg in het Spaans onder meer de betekenissen 'flamboyant, zwierig' en 'zigeuner-'. Mogelijk meende men dat de zigeuners uit onze contreien afkomstig waren. In de 19de eeuw is het woord *flamenco* in het Spaans voor het eerst gebruikt om er deze muziek, zang en dans mee aan te duiden. Pas halverwege de 20ste eeuw is de flamenco, waarop de nette burgerij vroeger neerkeek, opgeklimmen tot een internationaal erkende kunstvorm.

De **habanera**, een lied en een trage Cubaanse dans, dankt zijn naam aan Havana (La Habana), de hoofdstad van Cuba. De dans was aan het begin van de 19de eeuw geliefd in de Verenigde Staten. Daarna drong hij ook door in Europa, vooral in Spanje. Een van de beroemdste habanera's is *La Paloma* van S. Iradier, een Spaanse componist die een tijd in Cuba verbleef.

De **polonaise** ontstond aan het eind van de 16de eeuw in Polen. De polonaise was ooit een statige, trage en vormelijke dans. In de tweede helft van de 18de eeuw werd hij overal in Europa gedanst. Daarna raakte

hij in vergetelheid, om aan het begin van de 19de eeuw weer in de mode te raken. Vroeger werd met polonaise ook een overrok met banden of een nauwsluitende overjas aangeduid. Voor zover bekend is de betekenis 'dans waarbij men in een lange sliert achter elkaar aan host' nog niet zo oud. Vergelijk **house**, **mazurka**, **tarantella** en **varsoviennne**.

CHARLESTON: *Het Leven* 10.4.1926, p. 471; Sadie (ed.) *New Grove dict. of music* 4 (1980) 159-160; *Ency. Brit.*¹⁵ 2 (1981) 767 & 18 (1981) 802; Kernfeld (ed.) *New Grove Dict. of Jazz* 1 (1988) 620; Bordman *The Oxford comp. to American theatre* (1984) 137; O'Hara *Mode ency.* (1989) 59; Rey-Debove *Dict. des angl.* (1990²) 131; OED (1993²).

chartreuse

(1886, uit het Frans) *likeur* (1886); *kartuizerklooster* (1962); *met deze likeur bereid gebakje* (1962)

Omdat niet alleen de maatschappij, maar zelfs de kerk hem te werelds was geworden, trok de Keulse geestelijke Bruno Hartefaust (±1030-1101) zich in 1084 met zes metgezellen terug in een uiterst ongestuurd stukje hooggebergte ten noorden van Grenoble in de Franse Alpen. Hiermee legde hij de grondslag voor de kloosterorde der kartuizers. Over de oorspronkelijke naam van hun toevluchtsoord bestaat enige onduidelijkheid: Cartusia, Caturiani Montes, Catorissium of iets dergelijks. In het Frans is het in elk geval *Chartreuse* geworden, wat in het Middelnederlands onder meer is geleend als *Chartroys*. De thans gangbare Nederlandse vorm *kartuizer* is vermoedelijk beïnvloed door het Duitse *Kartause*.

Uit Hartefausts eerste nederzetting is de Grande-Chartreuse voortgekomen, het moederklooster van de orde der kartuizers. Daar werd zijn ideaal verwezenlijkt: het gemeenschapsleven van een klooster, gecombineerd met de eenzaamheid van het kluzenaarsbestaan. In een kartuizerklooster leidt elke monnik in een eigen woninkje met een werkplaats en een moestuintje een sober leven van onthechting en contemplatie. Vooral de maaltijden zijn uiterst karig. Conversatie is slechts toegestaan op de wekelijkse wandeling.

Van alle kloosterorden is die der kartuizers haar oorspronkelijke ideaal het meest trouw gebleven, al waren in later tijd met name de Italiaanse kartuizers niet wars van enige opsmuk. In Italië heet een kartuizerklooster *certosa*. Een bepaald soort inlegwerk van ivoor of been, waarvan de mooiste stukken voor die kloosters zijn vervaardigd, dankt daaraan de

naam *certosina*. Volgens de woordenboeken zouden overigens de woorden *certosa* en *chartreuse* in het Nederlands beide gebezigd worden in de betekenis 'kartuizerklooster', maar je zult ze niet vaak horen.

Na een periode van bloei en uitbreiding in de late middeleeuwen raakte de orde vanaf de 16de eeuw door de Reformatie en door conflicten met overheden in de problemen. De monniken werden zelfs tweemaal voor lange tijd verdreven uit de Grande-Chartreuse. In de 19de eeuw was de eens zo welvarende orde vrijwel failliet. Haar economisch herstel dankt zij aan een verrassend produkt: sterke drank.

Chartreuse is een likeur met een alcoholgehalte van 45 tot 50%, verkrijgbaar in geel en in groen. Volgens de literatuur heeft ze een uitgesproken engelwortelsmaak. Naar men zegt worden er 128 verschillende kruiden in verwerkt. Naast de likeur bestaat er een speciale kruidendrank, het *Elixir (végétale) de la Grande-Chartreuse*. In het Nederlands is de naam *chartreuse* overgegaan op een soort zandgebak waarin deze drank wordt verwerkt.

Volgens sommige berichten zou de chartreuse omstreeks het midden van de 19de eeuw door de kartuizers speciaal zijn uitgevonden om de orde weer op de been te helpen. Dat laatste is zeker gelukt, want de opbrengst heeft haar in staat gesteld geconfisqueerde kloostergebouwen terug te kopen en te herstellen, en tal van charitatieve projecten te steunen.

Over de geschiedenis van de chartreuse en de kruidendrank doen echter ook schilderachtiger verhalen de ronde. Zo zou in de 17de eeuw een lid van de adellijke familie d'Estrées de kartuizers het recept van de drank hebben geschonken. Die zouden het eeuwenlang slechts als geneesmiddel op de markt in Grenoble hebben verkocht, tot in de 19de eeuw enkele ingekwartierde officieren opperden dat hiermee superzaken te doen waren, hetgeen juist bleek.

Mooi is ook het verhaal dat in 1737 in de Grande-Chartreuse broeder Jérôme de drank juist in produktie zou brengen, toen hij kwam te overlijden. Op zijn sterfbed kon hij nog net een andere broeder het (uiteraard geheime) recept toefluisteren. Later, tijdens de Franse revolutie, verkocht een vluchtende monnik het recept aan een drogist in Lyon voor een snee

brood – de traditie eist in zulke gevallen eigenlijk een *korst* brood, maar je kunt niet alles hebben. Na de nodige ontwikkelingen keerde het recept uiteindelijk bij de monniken terug. Tegenwoordig wordt chartreuse op twee plaatsen gestookt: in de Spaanse plaats Tarragona voor Spanje, Portugal en Latijns-Amerika, en in het plaatsje Voiron nabij de Grande-Chartreuse voor de rest van de wereld.

Engels *charterhouse* (1500), *Carthusian monastery / convent* (1828 [klooster]); *chartreuse* (1866 [likeur]); Duits *Kartauser* [klooster]; *Chartreuse, Kartäuser(likör)* [likeur]; Frans *chartreuse* (±1300 [klooster]; 1863 [likeur]).

Vergelijk **Kartuizer**

Enkele andere (sterke) dranken:

Armagnac, een destillaat van witte wijnen, is genoemd naar de landstreek Armagnac in het uiterste zuidwesten van Frankrijk. Deze streek ligt slechts 100 kilometer ten zuiden van de cognacstreek, en armagnac wordt dan ook altijd vergeleken met cognac. Die vergelijking valt zelden gunstig uit: armagnac wordt gezien als het minder bedeelde broertje van cognac, hoewel de fabrikanten sinds jaar en dag proberen dit imago op te vijzelen. In Armagnac wordt al sinds de 15de eeuw drank gestookt.

Bourbon is genoemd naar het district Bourbon County in Kentucky in de VS, waar dominee Elijah Craig in 1789 voor het eerst whisky zou hebben gestookt. Omstreeks 1810 waren er alleen al in Bourbon County zo'n tweeduizend ketels in bedrijf. Overigens is Bourbon County genoemd naar het Franse koningshuis Bourbon, dat op zijn beurt weer is vernoemd is naar het kasteel Bourbon, tegenwoordig *Bourbon l'Archambault*, in het departement Allier.

Calvados, brandewijn die gestookt is uit appelwijn, is afkomstig uit en genoemd naar het Franse departement Calvados in Normandië. Over de wijze waarop dat departement aan zijn naam gekomen is, valt in populaire publikaties wel eens een merkwaardig verhaal te lezen. In 1588 zou een schip van de Spaanse armada op de kust van Normandië zijn gestrand. Dat schip heette 'El Salvador' (De Verlosser). De streeknaam Calvados zou een verschrijving zijn van de naam van dit schip. Vanzelfsprekend is deze verklaring zeer omstreden. Aan het feit dat de drank calvados naar de streek is genoemd, doet dat echter niets af.

Zoals bekend is **cognac** genoemd naar het Franse stadje Cognac in het departement Charente in Frankrijk. Volgens de overlevering zouden de boeren in Charente in de 16de eeuw door een Nederlander op het idee zijn gebracht om hun wijn te destilleren. Het idee was dat het destillaat later weer met water zou worden aangelengd. Het nam minder plaats in en was dus goedkoper te vervoeren. Het destillaat zelf viel echter zo in de smaak dat men zich al snel daartoe beperkte.

Daiquiri, een cocktail van citroen, vruchtensuiker, rum en ijsgruis, is genoemd naar de gelijknamige plaats, even ten oosten van Santiago op

cheddar(kaas)

Cuba. De rum uit Daiquiri was het eerste ingrediënt van deze cocktail, die omstreeks 1920 in de mode kwam.

Pisco, een sterk soort brandewijn, is genoemd naar Pisco, de haven voor de wijnbouwers uit de zuidelijke dalen van Peru, in het bijzonder het Icadal, waar de druiven worden verbouwd die voor dit drankje worden gebruikt. Pisco is normaal waterhelder, maar soms laat men het liggen om het een bleekgele citroenkleur te geven. Vaak wordt het als 'kopstoot' gedronken met citroen, suikersiroop, ijsgruis en eiwit als *pisco sour*.

De herkomst van het woord **schiedammer(tje)** voor jenever laat zich gemakkelijk raden. De reputatie van de jeneverstokerijen in Schiedam was zo groot, dat dit begrip ook doordrong in het Engels (als *schiedam*, voor het eerst aangetroffen in 1821) en het Frans (*schiedam*, 1842). Een fraaie beschrijving van de stokerijen te Schiedam is te vinden in *Sara Burgerhart* (1782): 'Toen wij te Schiedam kwamen, gingen wij het stadje door en omwandelen, en zagen een of twee branderijen. In de vroolijkheid des harten waagden wij, nevens de heeren, eens te proeven van den oud vaderlandschen kost, jenevertje-lief. Onze heeren werden, 't zij door de sterke uitwaseming, 't zij door het ongewone, spoedig gewaar, dat de Schiedamsche kost ongemeen krachtig is.' Men sprak ook van *schiedams nat*.

Tequila, sterkedrank bereid uit gegist cactussap, wordt door de Mexicanen aanbevolen als 'remedie tegen al het slechte en om al het goede mee te vieren.' Het is genoemd naar het plaatsje Tequila in Mexico, dat zo'n zestig kilometer ten noordwesten van Guadalajara ligt. Sinds het midden van de 19de eeuw is tequila in het Westen bekend; sinds omstreeks 1970 is het in de mode.

CHARTREUSE (klooster, likeur): *Kramers Kunstwoordentolk* (1886⁴) 209; *Ency. Brit.*¹¹ 5 (1911) 432-433 (*Carthusians*); *Kath. ency.*² 7 (1950) 177-178; *Steneker Vinetum*⁶ 69; *Born Wijnlexicon* (1978⁴) 36; *Petit Robert* (1993²) 350; *OED* (1993²).

cheddar(kaas)

(1909, uit het Engels) *pikante harde kaas*

Het plaatsje Cheddar ligt in Zuid-Engeland, een eindje ten zuidwesten van Bristol, aan de voet van de Mendip Hills, bij de toegang tot een spectaculair natuurmonument: een kloof tussen steile kalksteenrotsen en druipsteengrotten, waarin overblijfselen uit de Steentijd zijn gevonden.

Aan het eind van de 16de eeuw begonnen de boeren in Cheddar kaas te maken. In 1600 schreef William Camden (1551-1623) hierover in *Britannia*, het eerste Engelse aardrijkskundige overzichtswerk: 'Ten noordwesten van Wells (Somerset) vlak onder de heuvel van Mendip ligt Cheddar, dat beroemd is om zijn uitzonderlijke, wonderbaarlijke kazen,

waarvan sommige exemplaren ongewone kracht vergen om ze op tafel te krijgen, en die een verrukkelijke smaak hebben.’ Camden overdreef niet: *cheddars* wegen soms 45 kilo en hebben een delicate, hazelnootachtige smaak. Hoe die smaak precies ontstaat, is nog steeds niet duidelijk, hoewel er verschillende onderzoeken naar zijn gedaan.

De boeren van Cheddar hielden de bereidingswijze van hun kaas strikt geheim. Maar enkele van hun nazaten emigreerden naar Amerika, en het geheim reisde mee. In 1851 stichtte een zekere Jesse Williams in de staat New York de eerste cheddar-fabriek. Al aan het eind van de 19de eeuw produceerden de Verenigde Staten meer – en betere! – cheddar dan Engeland. In 1980 bedroeg de jaarlijkse produktie in de vs ruim 410 miljoen kilo. Een flink deel daarvan ging naar Engeland. Andere grote producenten zijn Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Roemenië en Nederland.

Cheddar wordt gemaakt uit zachte, volle koeiemelk, al dan niet gepasteuriseerd. De kaas heeft de vorm van een cilinder, is meestal geel van kleur en heeft een stugge structuur.

Dit laatste maakt het mogelijk om uitzonderlijk grote cheddars te maken. Zo kreeg koningin Victoria in 1840 als huwelijksgeschenk van de boeren uit East- en West-Pennard een cheddar van maar liefst 558 kilo. De Amerikanen wilden hier niet voor onderdoen en in januari 1964 maakten zij, in 43 uur tijd, een cheddar van maar liefst 15.190 kilo – de grootste kaas aller tijden.

Het begrip cheddar duikt pas in 1909 voor het eerst in onze naslagwerken op. Kramers maakt echter al in 1855 melding van de ‘vette weiden en beroemde kaasbereiding’ in Cheddar. Engels *Cheddar* (1661); Frans *cheddar* (1895).

Kramers *Geogr. wdb.* (1855) 201; *Winkler Prins*³ 10 (1909) 123; *Ency. Brit.*¹¹ 6 (1910) 21, & 7 (1910) 746-749; *Wagenaar Ency. voedings- en genotmiddelen* (1938) 161; *Partridge Name into word* (1949) 98; *Sander Kaas* (1968) 84-85; *Larousse kaas ency.* (1978) 51-52; *Guinness book of records* (Londen 1980²⁷) 172; *Rey-Debove Dict. des anglic.* (1990²) 134; *Petit Robert* (1993²) 357; *OED* (1993²).

chihuahua

(1918, waarschijnlijk uit het Engels) Mexicaanse dwerghond

De Mexicaanse staat Chihuahua wordt door de Rio Grande

gescheiden van de Verenigde Staten. Het is de grootste en rijkste staat van Mexico en levert zo'n veertig procent van de landelijke produktie van onder meer goud, zilver, koper, zink en lood. De gelijknamige hoofdstad is het handels- en spoorwegcentrum voor een groot deel van Noord-Mexico.

Van oudsher komt in deze deelstaat een hondenras voor dat wordt beschouwd als het kleinste ter wereld. De gladharige soort weegt gemiddeld tussen de 1 en 2,75 kilo en past gemakkelijk in een dameshandtas. Echte kleintjes wegen soms niet meer dan negen ons! De langharige soort weegt maximaal 3,5 kilo.

Sommige kynologen menen dat de chihuahua (spreek uit: *sjiwawa*) ooit in het wild heeft geleefd en door de Azteken is gedomesticeerd, anderen zien er een door de mens gefokt dwerggras in. In ieder geval is de chihuahua verwant aan de heilige hond van de oude Azteken.

Chihuahua's komen veel voor in de Mexicaanse deelstaat waar ze naar zijn genoemd. De Britten maakten er als eerste melding van, halverwege de 19de eeuw. Tot het begin van deze eeuw waren ze in Europa zeer zeldzaam. Nog in 1929 veroorzaakte de aankomst in Engeland van drie van deze dwerghondjes een sensatie.

Anders dan het gewicht doet vermoeden is de chihuahua een taaie hondje. Het is een echt sporthondje en een scherp waker. Over het uiterlijk van dit dwerghondje schreef Toepoel: 'Er zit iets van een wild nachtdiertje in en het hoofd heeft de knorrige burgermansuitdrukking van vele primitieve rassen.'

Het is maar goed dat chihuahua's geen Nederlands lezen.

Engels *Chihuahua* (1858); Duits *Chihuahua*; Frans *chihuahua*.

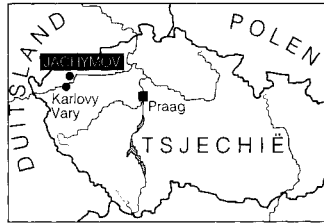
Oosthoek ency.¹ 4 (1918) 834 (dwerghond); Toepoel & Van de Weijer *Toepoels hondenency.* (±1970⁴) 135-136; Dam *Honden* (1963²) 83; Van Rheenen *Ency. v.d. hondenliefhebber* (1974⁵) 64-65; OED (1993²).

D

daalder

(1542, uit het Nederduits)
 zilveren munt

Dat in 1516 in het Joachimstal in Bohemen buitengewoon rijke zilveraders werden gevonden, zal de meeste mensen tegenwoordig een zorg zijn.

Ten onrechte, want nog dagelijks vinden wij de gevolgen van deze ontdekking in onze portemonnee. En niet alleen wij, maar ook de inwoners van onder meer Australië, Brunei, Canada, Fiji, Guyana, Hong Kong, Jamaica, Liberia, Maleisië, Nieuw-Zeeland, Singapore, Taiwan, de Verenigde Staten en Zimbabwe. Daarnaast staat de hele internationale valutahandel bij de mijnwerkers van Joachimsthal in het krijt.

De vondst in het Joachimsthal – tegenwoordig Jáchymov in Tsjechië – was voor het koninkrijk Bohemen een godsgeschenk. Sinds de 13de eeuw was Bohemen economisch grotendeels afhankelijk van de zilverhandel. Maar de Hussietenoorlogen hadden het land in het begin van de 15de eeuw in een diepe crisis gestort. De zilvervondst in het Joachimsthal bracht hierin op slag verandering. Duitse banken en handelshuizen trokken royaal de beurs open om in de mijnbouw ter plaatse te investeren. Binnen de kortste keren verrees in de voorheen onbewoonde vallei een plaats van enige betekenis. Woonden er in 1520 nog 4963 mensen, vijf jaar later waren dit er 13.411.

Overal in het westelijke gedeelte van het Ertsgebergte werd plotseling zilver gevonden, en dorpen schoten als paddestoelen uit de grond. Maar Joachimsthal bleef het belangrijkste. In 1524 waren hier al 613 mijnen geopend, een getal dat uiteindelijk zou groeien tot 944. Een kleine tienduizend mijnwerkers brachten er tussen 1520 en 1533 – de grootste bloei-periode – jaarlijks ruim tienduizend kilo zilver naar boven.

Van een deel van dat zilver werden munten geslagen, voor het

eerst in 1519. Op de voorzijde stond een beeltenis van Sint-Joachim, de vader van Maria en de naamgever van de vallei. Op de achterzijde een 'klimmende' Boheemse leeuw, het wapen van de graven van Schlick, de eigenaars van Joachimsthal.

De munten waren zwaar (zo'n 25 tot 30 gram) en zeer betrouwbaar. Ze stonden onder verschillende namen bekend: *Schlickenthaler* (naar de graven van Schlick), *guldengroschen*, maar vooral *Joachimsthaler*. Dit laatste werd al spoedig verkort tot *thaler*. In het Nederduits, wat toen de handelstaal was, werd dit *daler*.

Tot ver in de 19de eeuw geven onze woordenboeken 'daler' als de correcte vorm, maar in de spreektaal trok men zich daar niets van aan. Zoals *poller* tot 'polder' was geworden, en *keller* tot 'kelder', zo werd *daler* tot 'daalder'. De *thaler* uit Joachimsthal werden internationaal als voorbeeld genomen. In Nederland werden de eerste daalders in 1538 geslagen, door Gelre, Nijmegen en Deventer. De Fransen leenden het begrip als *daldre*, de Spanjaarden als *daeldre*.

Ook de Engelsen namen de nieuwe muntnaam over. Aanvankelijk schreven ook zij *dal(l)er* (1540), maar al vóór 1600 werd dit verbasterd tot **dollar** (z.a.). Ondertussen bleven de geldmunters van Joachimsthal enorme hoeveelheden zilveren munten slaan. Tussen 1516 en 1545 brachten ze in totaal ruim 3,2 miljoen *thaler* in omloop.

Dat de graven van Schlick daar flink aan verdienden, zat de Boheemse koning niet lekker. Al in 1528 ontnam hij de Schlicks het muntrecht. In 1545 ging hij nog een stap verder: hij ontnam de graven alle bezittingen in en rond Joachimsthal, zogenaamd omdat zij de mijnwetten hadden overtreden. Veel wijzer werd de Boheemse vorst van dit alles niet. In 1545 waren de meeste zilveraders in Joachimsthal namelijk al uitgeput. Het mijnwerkersdorp stroomde leeg, en zelfs met belastingverlagingen, overheidssubsidies en gunstige vestigingsvoorwaarden lukte het niet de mijnwerkers naar Joachimsthal terug te lokken. In 1594 waren er nog maar zo'n tachtig over. Dat daalder en dollar zich tegen die tijd internationaal een vaste plaats hadden verworven in het monetaire vocabulaire, zal voor het Boheemse vorstenhuis een schrale troost zijn geweest.

Engels *dollar* (1540); Duits *Thaler* (1519); Frans *daldre*.

Winkler Prins¹ 9 (1877) 88, & 13 (1880) 577; Verdam *Middelned. wdb.* 3 (1894) 1044; WNT III² (1916) 2186-2187; Winkler Prins⁷ 6 (1972) 123, & 10 (1973) 422; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 768; Sluyzer e.a. *De taalshow* (1980) 108-109; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 104; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1409; OED (1993²); J. Majer, 'Ore mining and the town of St. Joachimsthal/Jáchymov at the time of Georgius Agricola', in: *Geojournal* 32.2 (1994) 91-100.

dalmatiër

(1918, uit het Duits) witte hond met ronde zwarte of bruine vlekken

Dalmatië, de kuststrook van het vroegere Joegoslavië, strekt zich over een lengte van wel 300 km uit langs de Adriatische Zee. Sedert dit gebied in 34 v.Chr. door de Romeinen werd veroverd, is het door vele volkeren en rijken overheerst, waaronder de Goten, de Venetianen, de Turken en de Oostenrijkers. Een paar jaar geleden raakte de streek betrokken in de verwoestende burgeroorlog tussen Kroatiërs, Bosniërs en Serviërs.

De dalmatiër – daar zijn alle hondenboeken het over eens – stamt niet uit Dalmatië. Vermoedelijk komt het ras uit Zuid-Azië, maar ook dat is niet zeker. Waarom heet de hond dan toch dalmatiër? Volgens Weekley (1921) en Klein (1971) simpelweg omdat men dacht dat de hond wèl uit Dalmatië kwam. Van de Weijer (±1970) brengt de naam echter in verband met de *dalmatica*. Dit is een wit overkleed dat van oudsher in de rooms-katholieke kerk door misdienaren wordt gedragen. Het heet zo omdat de Romeinen het uit Dalmatië meenamen, of omdat het van wol uit Dalmatië werd gemaakt. Sommige *dalmatica*'s zouden een patroon van ronde vlekken op de witte ondergrond hebben gehad. Zoals iedereen weet die de Disneyfilm *101 Dalmatiërs* heeft gezien, hebben dalmatiërs een witte vacht met ronde vlekken. Vandaar de naam.

Hoe het ook zij, de dalmatiër is al aangetroffen op schilderijen uit de 17de eeuw. Hij is verwant aan de Engelse pointer en deed aanvankelijk dienst als jachthond. In de 19de eeuw was hij in Engeland en Frankrijk zeer in trek bij paardenliefhebbers, die hem bij hun ritten meenamen. Daarnaast begeleidde hij rijtuigen.

Engelse fokkers bepaalden dat de typische huidvlekken niet in elkaar mogen overlopen; ze moeten rond en scherp afgetekend zijn, minimaal zo groot als een *sixpence* (2 cm) en maximaal zo groot als een *halfcrown* (3,2 cm).

In Nederland sprak men aanvankelijk van *Dalmatiner hond* of *Dalmatiner dog* (1918). Later werd dit *Dalmatische hond* (1935) en dalmatiër. De zwartgeklepte dalmatiër kreeg al snel de bijnaam *rijst-met-krentenhond*, versus *rijst-met-rozijnenhond* voor de bruingevlekte soort. Engelse dalmatiërs moeten de bijnaam *plum pudding* verduren.

Engels *Dalmatian dog* (1810), *Dalmatian* (1893); Duits *Dalmatiner* (1934); Frans *dalmatien(ne)* (1961).

Vergelijk **labrador**, **newfoundlander**

Skeat *Etym. dict.* (1909) 153; Weekley *Etym. dict. modern English* (1921) 407; Basler *Duden Rechtschreibung* (1934²) 94; *Dam Honden* (1963²) 89-90; Toepoel & Van de Weijer *Toepoels hondenency.* (±1970⁴) 151-152; Klein *Etym. dict. Engl.* (1971) 189; Van Rheenen *Ency. v.d. hondenliefhebber* (1974⁵) 76; *Petit Robert* (1993²) 532; OED (1993²).

denim

(1943, uit het Engels) katoenen stof

Nîmes ligt in het zuiden van Frankrijk, tussen Avignon en Montpellier. De stad heeft een bewogen geschiedenis. Nîmes bloeide onder de Romeinen, werd verwoest door de Germanen en Moren en kwam pas in 1229 aan de Franse kroon, na de kruistocht tegen de Albigenzen. De stad speelde vervolgens een grote rol tijdens de godsdienstoorlogen.

Ondanks deze politieke onrust slaagde Nîmes erin een belangrijke handelsplaats te worden. Men maakte er onder andere *serge*, een lichte, gekeperde wollen stof.

Nu werd *serge* sinds de 16de eeuw op tal van plaatsen gemaakt. De stof was sterk en buitengewoon goedkoop en daarom zeer geliefd bij het volk. Om de verschillende soorten uit elkaar te houden, plakte men er de plaats van herkomst aan vast. Zo onderscheidde men onder andere 'serge de Ghent', 'serge de Roan', 'serge de Berry', 'serge de Rome' en 'serge de Nîmes'. In het Frans is die laatste aanduiding voor het eerst aangetroffen in 1742, in het Nederlands in 1793 (als 'Sergie van Nismes').

De Engelsen spraken over *Serge Denims* (1695). Laat nu *serge*

weg en je houdt alleen *denim* over. Die verkorting had plaats in de Verenigde Staten, in de tweede helft van de 19de eeuw. De Amerikanen bedoelden met *denim* overigens geen gekeperde wollen stof, maar een grove katoenen stof. Van die stof maakte Levi Strauss (1829-1902), een vanuit Beieren naar Amerika geëmigreerde marskramer, in de jaren vijftig van de vorige eeuw in San Francisco stevige, blauwe werkbroecken voor mijnwerkers. Die broeken stonden later bekend als (*blue*) *jeans*, *denims*, *levi's*, *Texas-* of *spijkerbroeken*. De Fransen leenden van dit rijtje eerst het woord *blue jeans* en later, pas omstreeks 1970, *denim*. Zo keerde de stofnaam uit Nîmes, na lange omzwervingen in het buitenland, terug op Franse bodem.

Engels *denim* (1695 *Serge Denims*); Duits *Denim*; Frans *serge de Nîmes* (1742), *denim* (±1970).

Vergelijk **jeans**

Marin Dict. François et Hollandois (1793⁶) 464; Kramers Kunstwoordentolk (1847) 813 (*sergie*); Verdam Middelned. wdb. 7 (1912) 163 (*sarge*); WNT XIV (1936) 1310 (*serge*); Craigie & Hulbert Dict. Amer. Engl. 2 (1940) 747; Bonthond Wdb. *manufacturier* (1943²) 23; Winkler Prins⁵ 7 (1950) 37; Winkler Prins⁷ 14 (1974) 216 (*Nîmes*); O'Hara Mode ency. (1989) 118-120, 206; Rey-Debove Dict. des anglic. (1990²) 218-219; Merriam-Webster new book of word hist. (1991) 137; OED (1993²).

dollar

(1821, uit het Engels) *munten*

De **daalder**, schreven wij, is de moeder van de dollar. De benaming daalder vindt haar oorsprong in het stadje Joachimsthal in het vroegere koninkrijk Bohemen. Vanaf 1519 werden hier zilvermunten geslagen die in Duitsland al snel *thaler* werden genoemd, bij ons *daalders* of *dalers* en in het Engels *dollars*. Onverklaard bleef echter hoe de dollar de munteenheid van de Verenigde Staten werd.

Welnu, de eerste munt die in Noord-Amerika op grote schaal werd gebruikt, was de leeuwendaalder – een zilveren munt die in 1575 in de provincie Holland voor het eerst werd geslagen. Hollandse kolonisten namen deze munt omstreeks 1620 mee naar Amerika. De *lion dollar* of *lion* was bij kooplui en matrozen een geliefde munt, maar niet de enige. Daarnaast betaalde men graag met de Spaanse peso, die bekendstond als de *Spanish dollar*.

De Amerikaanse kolonisten hadden voortdurend gebrek aan muntgeld. Engeland eiste namelijk dat zij hun belastingen voldeden in zilveren of gouden munten. Bovendien zorgden de Britten ervoor dat er in de koloniën zo weinig mogelijk Brits geld in omloop was. Ze scheepten de kolonisten af met monetaire klikjes: oude, versleten en ongewilde munten. Zo werden de kolonisten eens opgezadeld met een partij munten die zo slecht was dat hij door de Ieren was geweigerd. Het gevolg was dat de kolonisten aanvankelijk voornamelijk vertrouwden op ruilhandel. Er werd betaald met kaas, bijlen, kippen, vaten cider, hooi, stookhout, zout, wol en ga zo maar door. Daarnaast ontstond er langzaamaan een grote verscheidenheid aan koloniaal geld.

In opdracht van de Massachusetts Bay Colony sloegen de zilversmeden John Hull en Robert Sanderson in 1652 in Boston de eerste Noordamerikaanse munt, de *pine tree shilling*. Zij gingen hier precies dertig jaar mee door, maar al die tijd bleef er op de munt '1652' staan, om te voorkomen dat de Britten doorkregen hoeveel munten er werden geslagen. Al snel brachten ook de andere koloniën geld uit, nu eens dollars genaamd, dan weer ponden of shillings. Daarnaast waren er munten in omloop uit Mexico, Portugal, Brazilië en vrijwel alle Europese landen. Kortom, wat betaalmiddelen betreft was het in de 17de en 18de eeuw aan gene zijde van de Atlantische Oceaan een ongelooflijk zootje. De waarde van een munt stond op een gegeven moment gelijk aan z'n gewicht in zilver of goud, en iedere geldwisselaar had een weegschaaltje. Het was duidelijk dat er iets moest gebeuren. In 1775, kort voor het uitbreken van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, begon het voorlopige parlement met het uitgeven van *continental money*. De waarde werd uitgedrukt in dollars. Een vervelende bijkomstigheid was dat men om de oorlog te financieren zoveel biljetten bijdrokte dat dit geld spoedig waardeloos werd. Wel kreeg het begrip dollar hiermee een stevige positie. Het was dan ook geen echte verrassing dat Gouverneur Morris (1752-1816), die in 1782 opdracht had gekregen een voorstel te doen voor een nieuwe, officiële Amerikaanse munteenheid, op de proppen kwam met dollars en centen (een woord dat wij waarschijnlijk later uit het Amerikaans-Engels leenden).

Overigens was Gouverneur de voornaam van Morris, niet zijn functie – hij was zoiets als staatssecretaris. Het voorstel van Morris deed de Amerikaanse bankiers verdriet. Zij hadden liever vastgehouden aan het Britse pond.

Hoewel Morris het meeste werk deed, staat Thomas Jefferson bekend als 'de vader van de Amerikaanse dollar'. Jefferson paste het rapport van Morris aan en schreef in 1784 een officieel memorandum aan het Congres, waarin hij het dollar-en-cent-systeem voorstelde. Op 6 juli 1785 nam het Congres dit voorstel aan en op 2 april 1792 werd het wettelijk vastgelegd.

Vanzelfsprekend waren alle buitenlandse munten hiermee niet op slag verdwenen. Sterker nog: in 1793 bepaalde het Congres dat in Amerika ook buitenlandse munten wettig betaalmiddel bleven. Dat duurde maar liefst tot 1857. Tot die tijd kon je in de VS dus gewoon betalen met je daalder – de Nederduitse moeder van de dollar.

Engels *dollar* (±1600); Duits *Dollar*; Frans *dollar* (1773).

Enkele andere muntnamen met een geografische herkomst:

De **beiersgulden** was een goudgulden die werd geslagen door Jan van Beieren (1420-1425), ruwaard van Holland. Op de munt stond een afbeelding van Johannes de Doper.

De **bezant** is een gouden munt die in de middeleeuwen in Byzantium (nu Istanboel) werd geslagen. In het Middelnederlands sprak men van *besant* of *bisant*. De munt was in de 9de eeuw gangbaar in Europa. Later werd met bezant ook een kleine zilveren of gouden schijf op een wapenschild aangeduid.

De **beller** is genoemd naar Schwäbisch-Hall in Duitsland, waar men deze kleinste Zuidduitse munt omstreeks 1230 begon te slaan. In Oostenrijk werd de munt tussen 1893 en 1916 opnieuw gebruikt.

De **Mechelaar** was een zilveren munt die in 1485 werd geslagen in Mechelen en in andere Bourgondische muntateliers.

De **rand** werd in 1961 de Zuidafrikaanse munteenheid. Deze munt is genoemd naar Witwatersrand, een bergrug in Zuid-Afrika waar uitgestrekte goudvelden liggen. De goudmijnen van Witwatersrand leveren naar schatting een derde van de wereldgoudproductie.

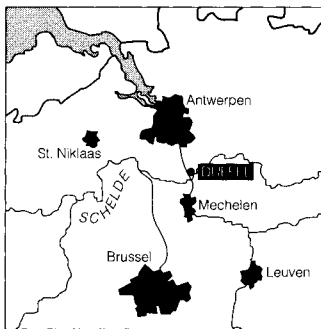
De **florijn**, ten slotte, wordt soms ten onrechte afgeleid van de plaatsnaam Florence. Florijn is echter via het Frans ontleend aan het Italiaanse *fiorino*, dat een verkleinvorm is van *fiore* 'bloem'. De florijn werd in de 13de eeuw in Florence geslagen met als versiering de lelies van het stadswapen. Onze aanduiding fl. voor gulden stamt van deze muntnaam af.

DOLLAR: *Ency. Brit.*¹¹ 8 (1911) 389; WNT III² (1916) 2772; Mencken *Am. Lang.* (1947⁴) 116; Nussbaum *A history of the dollar* (1957); Flexner *Listening to America* (1984) 181-202; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 239; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1409; OED (1993²).

duffel

(1637) *dikke wollen stof; zware winterjas*

De Duitse taalgeleerde Tiling leidde *duffel* af van het Latijnse *duplex* 'dubbel'. Bilderdijk dacht de herkomst te moeten zoeken in het 'Oosterse' *diftik* en de vooraanstaande Belgische etymoloog Vercoullie

bracht *duffel* in verband met het Vlaamse werkwoord *doffelen*, dat onder andere 'toestoppen' en 'inwikkelen' betekent.

De theorieën van Tiling en Bilderdijk werden snel naar het rijk der fabelen verwezen, maar met Vercoullie had men meer moeite. Beweerde hij niet dat er in het stadje Duffel in de provincie Antwerpen nooit textielindustrie was geweest? De Utrechtse taalkundige Van Haeringen maakte in 1936 een eind aan de onzekerheid. Hij sprak van 'onwraakbare oude getuigenissen' die pleiten voor afleiding van de plaats Duffel, en sindsdien beschouwt men deze kwestie als afgedaan.

Duffel was in de 16de eeuw een bloeiende textielstad. Maar vanwege de strategische ligging aan de rivier de Nete werd het tijdens de godsdienstoorlogen verschillende keren verwoest, te weten in 1576, in 1584 en nogmaals in 1606. De textielarbeiders trokken weg en daardoor raakte deze bedrijfstak in de eerste helft van de 17de eeuw in verval.

Zo kon het gebeuren dat in 1755 ruim 35 procent van de 2.254 inwoners van Duffel te boek stond als arme lieden. In het Engels was het woord *duffle* voor grove wollen stof toen allang een begrip. De vroegste vermelding dateert van 1677 en al in 1684 werden *duffle coats* gedragen – de verre voorouders van onze houtje-touwtje-jas. Vooral in de 19de eeuw was de duffelse jas in Europa populair bij werklieden, vissers en zeelieden. En omdat loodsen vaak korte duffelse jekkers droegen, werden zij door zeelui wel aangesproken met *Duffel* of *Jan Duffel*.

Voor woordenboekmakers heeft Duffel overigens een bijzondere betekenis omdat het de geboorteplaats is van Cornelis Kiliaan (1528-1607), de grondlegger van de wetenschappelijke

lexicografie. Op het dorpsplein staat zijn buste.

Engels *duffle*, *duffel* (1677); Duits *Düffel*, *Duffel-coat*, Frans *duffelcoat* (1945).

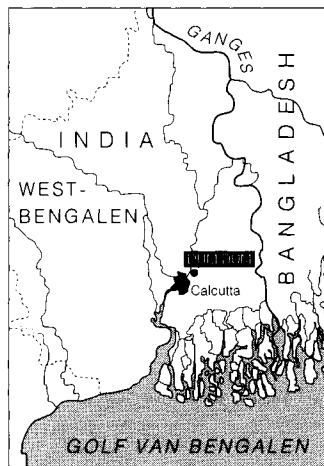
Vergelijk **ulster**

Bilderdijk Verkl. geslachtlijst I (1832) 168; Taal- en Letterbode 4 (1873) 3-5; De Bo Westvl. idioticon I (1873) 275; De Jager Wdb. frequent. (1878) 29; Gezelle Loquela (1907) 127-128; WNT III² (1916) 3553-3554; Vercoullie Etym. wdb. (1925³) 77; Franck & Wijk Etym. wdb. (1912²) 140; Haeringen Suppl. etym. wdb. (1936) 40; De Seyn Gesch.- en aandr. wdb. (1965²) 340-342; Vries Ned. etym. wdb. (1971) 141; Viëtor Zeemanstaal (1972) 63; Hasquin Gemeenten van België (1980) 213; O'Hara Mode ency. (1989) 80; Rey-Debove Dict. des angl. (1990²) 254.

dumdumkogel

(1899, uit het Engels) vervormende kogel

Dum Dum ligt acht kilometer ten noordoosten van Calcutta in India. De plaats ontstond uit een militair kampement dat de Britten hier aan het eind van de 18de eeuw bouwden. Ze zetten er ook een patronenfabriek neer, wat Dum Dum in de 19de eeuw de bijnaam 'Woolwich of India' bezorgde, naar de buitenwijk van Londen waar de Royal Gun Factory was gevestigd.

Dum Dum heeft zijn naam vereeuwigd in de dumdumkogel, maar die is daar niet uitgevonden. Het was allang bekend dat kogels met bijgevijlde punt grote schade aanrichten doordat de kogel in het lichaam vervormt. Al na de slag bij Waterloo werden de Britten ervan beschuldigd met zulke kogels te hebben geschoten, en ook jagers gebruikten ze. Maar dat waren kogels die met de hand waren bijgevijld en niet machinaal vervaardigd.

Het eerste patent op zo'n vervormende kogel werd in 1891 gedeponneerd door de Britse generaal-majoor J.W. Tweedie. Hij had een kogel uitgevonden met een holle en een met een

zachte punt. Jagers begroetten de uitvinding met enthousiasme en ook het Britse leger toonde interesse.

Die belangstelling nam toe na een strafexpeditie in 1895 in Chitral, een stad op de grens van Afghanistan en Brits-Indië. Daar waren de Britse soldaten toegerust met een nieuw type geweer: de klein kaliber Lee-*Metford* M89. Tot hun stomme verbazing zagen ze dat de woeste bergbewoners gewoon doorliepen als ze waren geraakt. De *stopping-power* van de kogels van de Lee-*Metford* bleek veel te klein. Naderhand leidde dit tot boze brieven in *The Times*.

Het Royal Laboratory in Woolwich begon nu te experimenteren met vervormende kogels. Tweedie's kogel met een holle punt bleek het meest effectief en men besloot een partij naar India te sturen om ze uit te proberen. In de literatuur wordt deze kogel de *Tweedie bullet* genoemd.

Inmiddels experimenteerde ook de patronenfabriek in Dum Dum met vervormende kogels. Aanvankelijk beperkte men zich tot het bijvijlen van de loden punt, maar in 1897 nam kapitein Neville Sneyd Bertie-Clay, opzichter in Dum Dum, patent op een kogel die verdacht veel op de *Tweedie bullet* leek.

Op 12 december 1896 werd Bertie-Clay's kogel gedemonstreerd op de jaarlijkse *rifle meeting* in Meerut, in India. De kogels werden met een Lee-*Metford* afgeschoten op een dood schaap. Ze veroorzaakten slechts een klein *inschotgat*, maar een vuistgroot *uitschotgat*. Beenderen werden vergruizeld, ingewanden spatten uit elkaar. 'De Britse soldaat', sprak kolonel Hill enthousiast, 'heeft hiermee het beste geweer en 's werelds meest effectieve kogel in handen.'

Het gezag in Brits-Indië gaf de patronenfabriek in Dum Dum toestemming om de kogel te gaan produceren. Officieel heette het patroon 'Cartridge, SA Ball, .303 inch, Cordite, Mk II Special', maar gemakshalve sprak men van *dum-dum bullet*, wat al snel werd verkort tot *dum-dum*. Binnen een paar jaar werd deze naam geleend in onder meer het Frans, Duits, Nederlands, Spaans en Italiaans.

Generaal-majoor Tweedie had vreselijk de pest in: hij had gewild dat de kogel naar hem was genoemd en hij beschuldigde Bertie-Clay van plagiaat. Een en ander leidde in 1897-

1898 tot een onverkwikkelijke discussie tussen Tweedie en Bertie-Clay in *The Engineer*, waarin Bertie-Clay toegaf dat hij slechts Tweedie's kogel op enkele punten had verbeterd.

De Britten gebruikten de kogel tegen opstandige Indiërs, in de slag bij Omdurman in de Soedanoorlog (waarbij maar liefst 10.000 Soedanezen het leven lieten, tegen 500 Engelsen) en in de Boerenoorlog, hoewel ze dat laatste indertijd hardnekkig ontkenden. Intussen nam internationaal de druk toe om de kogel te verbieden. Op 29 juli 1899, tijdens de eerste Haagse vredesconferentie, werd een resolutie aangenomen die het gebruik verbood van 'kogels die zich gemakkelijk in het menselijk lichaam uitzetten of zich platdrukken, zoals kogels met een harde mantel die de kern niet geheel omgeeft of die van insnijdingen zijn voorzien'. Alleen Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Portugal stemden tegen.

Wel besloten de Britten voortaan met de kogels alleen op *wilden* te schieten, niet op Europeanen. Britse soldaten kregen twee soorten kogels mee: dumdums en gewone. Maar in Afrika, waar de Britten het ook nogal eens aan de stok hadden met Duitsers en Fransen, greep men soms naar de verkeerde munitie. Bovendien bleek de dumdumkogel op lange afstand niet erg nauwkeurig.

Daarom besloten de Britten op 13 november 1902 de productie van dumdumkogels stop te zetten, in Woolwich en in Dum Dum. Niet dat de kogels daarna nooit meer zijn gebruikt, want er moest nog een flinke voorraad worden weggevoerd. Bovendien waren ook anderen ze gaan maken, zelfs in landen die fel hadden geprotesteerd tegen het Britse gebruik van dumdumkogels.

Engels *dum-dum (bullet)* (1897); Duits *Dumdum(geschoß)* (1898); Frans *dum-dum* (1899).

Een al oudere 'verfijning' van het handvuurwapen is de **bajonet**, het lange mes dat aan de loop van een geweer kan worden bevestigd. Als de munitie op was of de strijd uitliep op een lijf-aan-lijfgevecht, kon de soldaat proberen met de bajonet op het geweer zijn directe tegenstander op afstand te houden of te doorsteken. De naam gaat terug op de stad Bayonne in het uiterste zuidwesten van Frankrijk, waar dit wapen in de 16de eeuw voor het eerst is geproduceerd of bedacht. De praktische kliksluiting waarmee de bajonet op het geweer wordt bevestigd, heeft als **bajonetsluiting** vele vreedzame toepassingen gevonden.

Lyddiet is een ontplofbare stof die bestaat uit gesmolten of geperst picrinezuur. Deze springstof werd vroeger gebruikt als lading voor geschut. Hij is genoemd naar de plaats Lydd in Kent, waar hij omstreeks 1888 voor de eerste maal werd beproefd. Lyddiet is hetzelfde als *meliniet*, een springstof die in 1884 in Frankrijk werd uitgevonden door Eugène Turpin.

Een *oerlikon* is een verkorting van *Oerlikon light anti-aircraft cannon*, een snelvurend 20 mm luchtafweerkanon. Het werd in de Tweede Wereldoorlog gebruikt op schepen. Het is genoemd naar de Zwitserse plaats Oerlikon, een voorstad van Zürich, waar het werd gemaakt door de Werkzeugmaschinenfabrik Oerlikon Buhrle & Co. Oerlikon is dus eigenlijk een merknaam. Van Dale vermeldt het echter niet als zodanig.

Ook *semtex* is eigenlijk een merknaam. Deze reukloze, zeer krachtige plastic springstof wordt gemaakt door Synthesia, een fabriek in Semtín, een buitenwijk van de Tsjechische stad Pardubice. Semtex is een samentrekking van *SEMTin* en *EXplosive*. Semtex is zeer moeilijk op te sporen en daarom geliefd bij terroristen. In maart 1995 ging Synthesia naar de beurs. De koers van het aandeel steeg meteen met dertig procent.

DUMDUMKOGEL: *Vivat's ency.* 3 (1901) 2345 Yule & Burnell *Hobson-Jobson* (1903²) 330; *Ency. Brit.*¹¹ 6 (1910) 251-252 (*Chitral*), & 8 (1910) 661-662; *Winkler Prins*⁵ 6 (1934) 574; *Ency. Brit.*¹⁵ III (1981) 702; Niel Pilfold, 'Dum dum', in: *Handgunner magazine* (1988) 9-23, 39-61; *OED* (1993²); *Petit Robert* (1993²) 693. Met dank aan J.H.P. Waterman (Beverwijk) en J.H. van Meurs (Zaandam).

E

ebolavirus

(1978, uit het Engels) *klein draadvorming virus (filovirus) dat gevaarlijke bloedingen veroorzaakt*

De Ebola is een zijrivier van de Zaïre. Ze stroomt in het noorden van Zaïre (het voormalige Belgisch Kongo), in het hart van Afrika.

In september 1976 brak in het dal van de Ebola een gevaarlijke ziekte uit, die een paar maanden daarvoor ook in Soedan was gesignaleerd. De kern van de epidemie werd het kleine ziekenhuis van Yambuku, waar Belgische missiezusters de scep-ter zwaaiden. Zij gaven dagelijks, op alle afdelingen van het ziekenhuis, tientallen injecties en gebruikten daarvoor slechts vijf injectiespuiten.

In totaal raakten 318 mensen met het *ebolavirus* besmet. Negentig procent van hen stierf binnen korte tijd een gruwelijke dood: ebola verwoest namelijk de organen en veroorzaakt bloedingen uit alle lichaamsopeningen. Het zogeheten Zaïre-ebola is het dodelijkste virus dat we kennen, op het aids-veroorzakende HIV na.

Aanvankelijk had men geen idee om wat voor virus het ging. Bloedmonsters werden tegelijkertijd in Engeland, België en de Verenigde Staten onderzocht. K.M. Johnson en F.A. Murphy van het Center for Disease Control in Atlanta stelden in 1977 vast dat het om een variant ging van het zogeheten *marburgvirus* (zie verder hieronder). Na overleg met hun Britse en Belgische collega's stelden zij de naam *Ebola virus* voor.

De uitbarsting van het ebolavirus in Zaïre was korte tijd wereldnieuws. Daarna verslaptte de aandacht, tot het virus in 1989 plotseling opdook in de Verenigde Staten. De ziekte werd geconstateerd bij enkele honderden apen in een quarantainegebouw in Reston, een plaatsje in de buurt van Washington DC. Deze variant van het ebolavirus staat bekend als het *Restonvirus*. Alle apen werden afgemaakt door een speciale afdeling van het Amerikaanse leger. Recentelijk, in maart 1995, dook het ebolavirus andermaal op in Zaïre, bij het plaatsje Kikwit. Ditmaal vielen er binnen korte tijd negentig slachtoffers, onder wie – wederom – enkele missiezusters.

De natuurlijke gastheer voor het virus is nog niet gevonden. De meeste besmettingen worden veroorzaakt door eenzelfde injectiespuit te gebruiken voor verschillende personen of door onzorgvuldige omgang met uitwerpselen.

Engels *Ebola virus* (1977); Duits *Ebola-Virus*; Frans *virus Ebola*.

Vergelijk lymeziekte

Het *marburgvirus* was het eerste zogeheten filovirus (draadvormig virus) dat werd ontdekt. In 1967 raakten laboranten van Behringwerke in de Duitse stad Marburg ermee besmet. Ze bleken allemaal met vers weefsel van groene meerkatten (een bepaald apenras) te hebben gewerkt. Van de 25 zieken overleden er zeven. De ziekte werd een tijdje de 'groene-apeziekte' genoemd. De meerkatten bleken echter niet de natuurlijke dragers van het virus te zijn, dus die naam hield geen stand. Een ziekte waarmee het ebolavirus aanvankelijk werd verward is de *lassakoorts*. Deze infectieziekte wordt overgebracht door muizen en

werd voor het eerst waargenomen in het dorp Lassa in Nigeria.

Enkele andere ziekten met een geografisch element in de naam zijn: **maltakoorts** ofwel *febris melitensis*, een infectieziekte die wordt overgebracht door geiten en die het eerst is waargenomen op Malta. Deze ziekte komt vooral voor in de havenplaatsen langs de Middellandse Zee.

Texaskoorts, voor het eerst waargenomen in Texas in de Verenigde Staten, en in de 19de eeuw berucht in de zuidelijke staten van de VS. De ziekte komt inmiddels in de tropen overal voor, maar vooral bij runderen.

Met name varianten van het griepvirus worden vaak naar de plaats van herkomst genoemd. Berucht is onder meer de **Spaanse griep** van 1918-1919, die 25 miljoen slachtoffers eiste, meer dan de hele Eerste Wereldoorlog. In 1968 begon in Oost-Azië een epidemie van een type dat al spoedig **Hongkong-griep** of *Mao-griep* werd genoemd. Deze maakte vooral veel slachtoffers in de VS.

EBOLAVIRUS: K.M. Johnson e.a., 'Isolation and partial characterisation of a new virus causing acute haemorrhagic fever in Zaire', in: *Lancet* 12.3.1977, p. 569-582; R. Preston *Het killervirus* (Amsterdam 1994) 60 e.v.; Wim Köhler 'Dodelijke virussen', in: *NRCH* 18.5.1995.

emmentaler

(1866, uit het Duits) harde, bleekgele kaas met grote gaten

Het Emmental ligt ten oosten van de Zwitserse hoofdstad Bern. Het dankt zijn naam aan het riviertje de Emme, dat aan de voet van de 2350 m hoge Rothorn ontspringt.

Sinds mensenheugenis wordt in dit dal *emmentaler* gemaakt. Handelaren brachten de kazen vroeger met muilezels over de passen naar Italië, Duitsland, Spanje en Frankrijk. Schepen van de Oost-Indische Compagnie namen ze mee op lange reizen.

Aanvankelijk wogen de kazen zo'n 35 kilo. Ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling in Parijs in 1889 werd de eerste *king-size* emmentaler gemaakt. De Zwitserse fabrikanten trokken hiermee zeer veel aandacht. Sindsdien weegt een emmentaler tussen de 60 en 130 kilo en wordt hij niet meer in de alpenweiden gemaakt, maar in fabrieken.

Voor een emmentaler van 80 kilo heeft men ruim duizend liter koemelk nodig. Om de soepele toelevering daarvan te

garanderen, zijn op plaatsen met veel verkeer kabelliften gebouwd die de melkbussen rechtstreeks van de bergweiden naar de kaasfabriek brengen.

Emmentaler staat wel bekend als de 'Koning der kazen'. Behalve om z'n gewicht en kwaliteit is de kaas beroemd om z'n gaten, die nogal eens aanleiding geven tot beeldspraak, in de trant van 'Emmenthaler-gaten in de fiscale wet' (*NRCH* 8.II.1993). Men mag graag vertellen dat die gaten in de kaas worden geschoten of geboord. In feite ontstaan ze doordat bepaalde micro-organismen het in de kaas ontstane melkzuur veranderen in propionzuur. Gasbellen die hierbij ontstaan vormen de kleine gaten, die volgens voorschrift niet groter mogen zijn dan een walnoot.

Emmentaler wordt allang niet meer alleen in Zwitserland gemaakt, maar ook in Frankrijk, Duitsland, Finland en Oostenrijk. Op de korst van echte Zwitserse emmentaler staat met grote rode letters 'Switzerland'.

Buiten Zwitserland wordt emmentaler vaak verward met **gruyère** (z.a.). Zo omschrijft ook Van Dale emmentaler als een 'soort van gruyère'. Volgens de kaasboeken is dit echter apert onjuist.

Emmentaler wordt bijna altijd met een *h* gespeld. Maar de Zwitserse kaasunie is op dit punt Zwitsers precies: geen *h*.

Engels *Emmental*, *Emmenthal* (1902); Duits *Emmentaler* (*Käse*); Frans *emmenthal*, *emmental* (1880).

Wijk Rzn *Alg. aardrijksk. wdb.* 3 (1822) 859; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 5 (1866) 373; *Winkler Prins* 6 (1873) 561; *Sander Kaas* (1968) 60-65; *Larousse kaas ency.* (1978) 71-72; *OED* (1993).

epsomzout

(1778, uit het Engels) bitterzout, magnesiumsulfaat

Epsom ligt in het graafschap Surrey, aan de voet van de North Downs, ten noorden van Londen. Omstreeks 1618 werden hier minerale bronnen ontdekt, volgens Van Hoogstraten (1733) door een zekere Hendrik Wicker: 'Hy vindt een weinig helder water opborrelen in eene holte, die door een paardevoet gemaakt was.' In 1695 werd bij Epsom het **epsomiet** ontdekt: een glasachtig mineraal.

In de 18de eeuw bloeide Epsom als kuuroord. Het werd bezocht door koningen en stond in hoog aanzien. Door verdamping werd uit het bittere mineraalwater van Epsom zout gewonnen, dat bij ons aanvankelijk bekendstond als *Engels zout* of *bitterzout*. Vanaf het begin van de 19de eeuw spraken bovendien van *epsomzout*.

Epsomzout had verschillende toepassingen: in de geneeskunde werd het gebruikt als laxermiddel ('afvoermiddel'), weverijen gebruikten het om katoenen weefsels zwaarder te maken en het werd gebruikt als kleurstof.

Aan het eind van de 18de eeuw nam de betekenis van Epsom als kuuroord af. Dit werd ruimschoots gecompenseerd door de paardenraces die hier sinds 1730 jaarlijks worden gehouden. Het beroemdste is de *derby*, een race die in 1780 werd ingesteld door de twaalfde graaf van Derby. De *Epsom races* worden in de week voor Pinksteren gehouden en trokken al halverwege de 19de eeuw tussen de drie- en vierhonderd-duizend toeschouwers.

Engels *Epsom*, *Epsom-salt* (1770); Duits *Epsomsalz* (1879); Frans *sel d'Epsom* (1812).

Vergelijk **seidlitzerzout**

Enkele andere zouten:

Baaizout, keukenzout gewonnen uit zeewater. Dit is genoemd naar de baai van Bourgneuf ten zuiden van Nantes in Frankrijk, van waaruit in de middeleeuwen zeer hoogwaardig zeezout (in het Middelnederlands *bayezout*) naar heel Europa werd uitgevoerd. Het zout werd gewonnen door zeewater zeer langzaam te laten verdampen.

Emserzout, geneeskrachtig zout, is genoemd naar de Duitse badplaats Ems, waar dit zout wordt gewonnen uit natriumhoudende bronnen. Emserzout ontstaat door verdamping van emserwater. Het werd voorgeschreven bij aandoeningen aan de longen en tegen hoest. Sinds circa 1935 is er kunstmatig emserzout op de markt.

Rochellezout is hetzelfde als *seignettezout*, namelijk kaliumnatriumtartraat. Dit werd uitgevonden door de Franse arts Pierre Seignette (1660-1719) uit La Rochelle. Seignette noemde het zelf *polychreste*. In Engeland raakte het geneeskrachtige zout in de 18de eeuw bekend onder de namen *Seignette's salt* en *Rochelle salt*. Wij leenden deze laatste vorm omstreeks 1865 uit het Engels.

EPSOMZOUT: Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 3 (1733) 129; Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.* (1778²) 300 (*bronwater-zout*); Witsen Geysbeek *Wdb. samenleving* 1 (1836) 515; Kramers *Geogr. wdb.* (1855) 295; Heyse *Fremdwdb.* (1879¹⁶) 329; *Ency. Brit.*¹¹ 9 (1910)

708-709; Vercoullie *Etym. wdb.* (1925³) 85; Metz *Woordverkl.* (1937) 47, 130; Winkler Prins⁶ 8 (1950) 198; Winkler Prins⁷ 7 (1972) 193; OED (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1910.

F

fachingerwater

(1823, uit het Duits) *natronhoudend bronwater*

Fachingerwater is het duurste Duitse bronwater. Het is een zogeheten *Heilwasser* met maar liefst 42 soorten mineralen en weinig koolzuur. Het wordt tegenwoordig vooral voorgeschreven om braken bij kinderen tegen te gaan en bij problemen met lever, galblaas of nieren. Goethe bezong al de kwaliteiten van het bronwater uit Fachingen – een stadje aan de rivier de Lahn onder de rook van Wiesbaden – en in Nederland was fachingerwater in de 19de eeuw een rage. Zo schreef Hildebrand in 1839 in de *Camera Obscura*: ‘Op de sociëteit dronk hij nooit iets anders dan fachingerwater, en aan zijn tafel nooit iets anders dan portwijn.’

Indertijd dronk men het fachingerwater om twee redenen: omdat het je in combinatie met wijn en suiker een opkikker gaf, of om gezondheidsredenen. Men ging ervan uit dat fachingerwater hielp tegen galvlek en ‘rotkoortsen’, tegen krampachtige ongemakken in de piswegen, tegen het oprispen van groene gal en tegen ophoping van slijm in de ingewanden.

Het vreemde is dat de geneeskrachtige werking van het bronwater uit Fachingen twee keer is ontdekt. Omstreeks het begin van onze jaartelling waren de bronnen bij Fachingen beroemd. Maar na de Romeinse tijd verzandden ze.

De tweede ontdekking had plaats in 1745. In dat jaar dronk een schipper uit Keulen, die last had van hardnekkige constipatie, in Fachingen uit de bron die vlak bij de Lahn lag. Hij dronk niet in de hoop op genezing, maar om zijn dorst te lessen, zoals generaties dorpsbewoners dat voor hem hadden gedaan. Toch was kort daarop zijn buikverstopping weg. ‘Het

gerucht van deze gelukkige en onverwachte genezing verspreidde zich ras in naburige landen. Hoopsgewijze bezochten de bewoners derzelve deze wonderdoenende bron, en werden zonder arts of kruidmenger, van vele ongemakken genezen.’ Aldus de Leidse hoogleraar Gt. Nieuwenhuis in 1823. Nieuwenhuis moet Fachingen zelf hebben bezocht. Hij was er zo enthousiast over dat hij in zijn encyclopedie maar liefst *zeven* pagina’s wijdde aan de geschiedenis en de kwaliteiten van dit bronwater.

De bestuurders van het hertogdom Nassau waren er als de kippen bij om het wonder van Fachingen te exploiteren. Men zocht naar de oorsprong van de bron en vond nog drie andere bronnen. Vanaf 1746 werd het bronwater naar het buitenland geëxporteerd.

Aanvankelijk liep de handel redelijk, maar al snel ging er van alles mis: nalatige opzichters en slechte kruiken met bedorven bronwater beïnvloedden de handel nadelig. Het was de koopman August Theodor Pilgrim die hier in 1788 verandering in bracht. Hij verbeterde de kruiken en liet ze voorzien van een afbeelding van de Nassause leeuw en het opschrift *Fachinger mineral Wasser*. Stevig verzegeld werden ze verzonden naar opslagplaatsen die in de voornaamste handelsplaatsen werden ingericht. Bovendien liet hij de kruiken vooral in de voorjaarsmaanden vullen, als het bronwater op z’n krachtigst en smakelijkst was. Kortom, het fachingerwater kon aan z’n zegetocht beginnen, en aan het begin van de 19de eeuw exporteerde Fachingen jaarlijks ruim 500.000 kruiken.

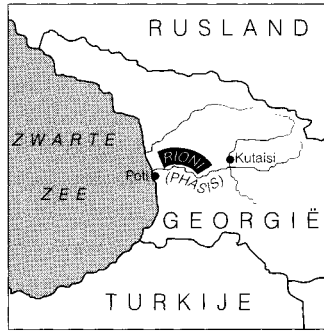
Duits *Fachinger Wasser* (±1788).

Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.* 3 (1823) 605-612; *Winkler Prins* 7 (1874) 12; Hildebrand *Camera Obscura* (1886¹⁶) 251; Holman & Schotanus *Natuurlijk... mineraalwater* (1990).70-71.

fazant

(13de eeuw, uit het Frans)
hoenderachtige vogel met fraaie veren

Ten oosten van de Zwarte Zee, ingeklemd tussen de Grote en de Kleine Kaukasus, ligt Georgië. Een van de rivieren die er van de bergen naar beneden komen is de

Rioni, die nabij de stad Poti uitmondt in de Zwarte Zee.

De oude Grieken kenden deze streek als Colchis, en de Rioni als de Phasis. Het gebied lag aan de rand van de hun bekende wereld. De Grieken hadden er al in de 6de eeuw v.Chr. een handelsnederzetting, maar over de tijd daarvoor deden de wildste verhalen de ronde. Letterlijk legendarisch was bijvoorbeeld de tocht van de Argonauten, die er onder leiding van Jason op uit waren getrokken om het Gulden Vlies te bemachtigen. Dat was een gouden ramsvacht, die in de bossen van Colchis door een vuurspuwend monster werd bewaakt. Met hulp van de plaatselijke tovenaars Medea, die verliefd werd op Jason, konden de Argonauten zich met de begeerde buit uit de voeten maken. Het verhaal gaat dat zij behalve het Gulden Vlies ook een exotische vogel met een buitengewoon fraai verenkleed meenamen. Voor de Grieken was dat een 'Phasiaanse' vogel – een *phasianos*. In het Latijn werd dat *phasianus*.

Of de introductie van de *fazant* in de klassieke wereld werkelijk te danken is aan de Argonauten, valt te betwijfelen. Zeker is wel dat de vogel in de Kaukasus nog altijd inheems is en dat hij in Griekenland en bij de Romeinen algemeen bekend was. Via de Romeinen is de fazant al in de vroege middeleeuwen in Midden- en West-Europa terechtgekomen. *Phasianus* werd in de middeleeuwen in het Frans tot *faisant*, later *faisan*. Het Nederlands heeft het woord weer aan het Frans ontleend. In het Middelnederlands was de vorm *fasaen* gangbaar. Ook de vermoedelijk rechtstreeks door het Latijn beïnvloede vorm *phasiaan* kwam wel voor.

De gewone fazant, die dus al meer dan tweeduizend jaar in

Europa rondwandelt en ook wel, maar minder enthousiast, rondvliegt, draagt de officiële soortnaam *Phasianus colchicus* – een duidelijke verwijzing naar zijn gebied van herkomst. De soort omvat enige tientallen ondersoorten, die onderling gemakkelijk te kruisen zijn. Zo is de bekende witte ring rond de hals van de fazant pas in de 19de eeuw hier geïntroduceerd, door kruising met een uit China afkomstige ondersoort. De spectaculaire goudfazant, vroeger *goudlakensche* fazant geheten, is eveneens afkomstig uit China. Een opvallende soort is verder de *argusfazant* uit de Indonesische archipel, die inclusief staart wel twee meter lang kan worden. Een patroon van tientallen ogen siert zijn veren.

Fazanten werden vroeger veelvuldig gefokt in zogenaamde *fazan(t)erieën* en vervolgens vrijgelaten ten behoeve van de jacht. In het wild werden ze bijgevoerd om de stand op peil te houden. Een geschoten fazant gaat in de pot, want hij smaakt uitstekend. De culinaire gewoonte om wild adellijk te laten worden, dat wil zeggen het te laten liggen tot het bijna begint te rotten, wordt van oudsher op fazantevlees toegepast. In het Frans noemt men zelfs het adellijk laten worden van alle wildsoorten *faisander*.

De fazant voelt zich in de Nederlandse bossen en duinen thuis en is er verre van zeldzaam. Toch blijft hij in de ogen van sommige vogelkenners een uitheemse parvenu.

Engels *pheasant* (1299 *fesaund*); Duits *Fasan*; Frans *faisan* (1170 *faisant*).

Een keuze uit de vele vogelsoorten die naar geografische begrippen zijn genoemd (zie ook **barnevelder**):

De *adeliepinguïn* (*Pygoscelis adeliae*) leeft in grote aantallen op Antarctica. Hij is van andere pinguïns te onderscheiden door een zwarte keel en een witte ring rond het oog. Zijn naam dankt hij aan Adélieland, de kust van het stuk Zuidpoolgebied dat aan Frankrijk toebehoort. De ontdekker ervan, Dumont d'Urville, noemde dit land in 1840 naar zijn vrouw, Adélie.

Bassaangans en *jan-van-gent* zijn twee namen voor één forse zeevogel (*Sula bassana*). Om aan voedsel te komen, duikt deze vogel van een flinke hoogte in zee om een vis te vangen. De naam *bassaangans* gaat terug op het kleine, voor de mens nauwelijks toegankelijke eiland Bass Rock voor de Schotse oostkust nabij Edinburgh, waar deze vogels sedert eeuwen in grote aantallen nestelen. Vroeger hield men ze voor een ganzensoort; later zijn ze ingedeeld bij de pelikaanachtigen. De naam *jan-van-gent* is niet bevredigend verklaard, maar met de Belgische plaats

Gent heeft hij ongetwijfeld niets te maken. Waarschijnlijk is er verband met het verouderde woord *gent* 'ganzerik'.

Bemer ('Bohemer') en **Boheemse gaai** zijn verouderde namen voor de pestvogel (*Bombycilla garrulus*), die vooral in Noord-Europa broedt, niet speciaal in Bohemen (Tsjechië). Ook in het Engels en Frans wordt deze trekvogel met Bohemen geassocieerd. Mogelijk deed hij door zijn onregelmatige bezoeken aan West-Europa denken aan de rondzwerfende zigeuners, die om hun vermeende land van herkomst ook wel **bohemers** werden genoemd. In de aan het Frans ontleende vorm **bohémien** is die naam voor zigeuners bij ons ingeburgerd in de betekenis 'ongeregeld levend mens, artiest'.

De **gilaspecht** (*Melanerpes hypopolius uropygialis*) leeft in Noordwest-Mexico en het zuidwesten van de Verenigde Staten. Hij dankt zijn naam aan de Gila, een 1000 kilometer lange rivier die door New Mexico en Arizona westwaarts stroomt en bij Yuma uitmondt in de Colorado. Een bekendere bewoner van die streek is het **gilamonster** of de **gilahagedis** (*Heloderma suspectum*), die ongeveer een halve meter lang kan worden. Hij heeft een prachtige, kleurig getekende huid en is sloom van aard, maar kan gemeen en bovendien giftig bijten.

De koperwiek (*Turdus iliacus*), een lijsterachtige vogel, wordt in sommige streken van Nederland **noorman** genoemd, omdat hij ons land slechts aandoet op doorreis van en naar zijn zomerverblijf in Noord-Europa.

Texelaar is, behalve de naam van een Texels schaperas en een kaasmerk, een volksnaam voor de wilde zwaan (*Cygnus cygnus*). Nu is Texel wel een bekend vogeleiland, maar juist zwanen komen er niet in grote aantallen voor, en zeker niet als broedvogels, dus deze naam is vooralsnog onverklaard.

In tropisch Amerika leeft een koekoekachtige vogel (*Monastes fusca*) met een grijs verenkleed en een rode snavel, waaronder lange haren hangen. Die 'baard' heeft hem de naam **trappist** bezorgd, naar de kloosterorde der trappisten, waarvan de lekebroeders – niet de monniken – veelal een baard dragen. Deze orde is genoemd naar het klooster La (Grande) Trappe in het Franse Normandië.

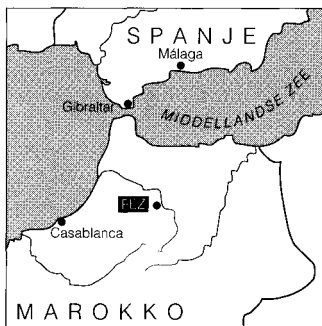
FAZANT: Verdam *Middelned. wdb.* 11 (1889) 780; WNT III³ (1920) 4397-4398; A.J.A. Claes *Jachtfazanten* (Almere 1988) 13-19, 35-41; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1989²²) 203; *Broedvogels van Noord-Holland* (1990) 263-265; *Petit Robert* (1993²) 887; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 325; OED (1993²).

fez

(1836, uit het Frans) muts met afhangend kwastje

De fez is genoemd naar de Marokkaanse stad Fez, daar is iedereen het over eens. Verschillende woordenboeken maken echter een voorbehoud als het gaat om de vraag of de fez ook oorspronkelijk

uit Fez komt. Dat voorbehoud is onnodig, want in het Frans – waar dit woord het eerst opduikt – sprak men aanvankelijk van *bonnet de Fez* ‘muts uit Fez’. Dat was in 1664. Kort daarop werd dit verkort tot *fes* of *fez*, spellingvarianten die ook bij ons nog steeds voorkomen.

Fez werd in 808 gesticht door sultan Edris Ben Edris. In de middeleeuwen was het de belangrijkste stad in de islamitische wereld en telde het 90.000 huizen en maar liefst 785 moskeeën. Vanaf de 16de eeuw, toen de sultan zijn zetel naar elders verplaatste, zette het verval in. In de 19de eeuw was Fez niet veel soeps meer: de straten waren er ‘eng, bogtig en morsig’, het graf van stichter Edris was een vrijplaats voor misdadigers geworden en aan de eens zo verlichte universiteit werd nu *necromantie* onderwezen – waarzeggerij door geestenbezwering. Fez stond bekend om twee produkten: de muts die eruitziet als een omgekeerde bloempot met afhangende kwast, en **marokijn** (z.a.) – rood geiteleer dat in de 17de eeuw internationaal bekendstond als ‘het fijnste leer uit Barbarije’. Voor beide produkten maakten de ambachtslieden gebruik van een kleurstof die zij bereidden uit een bes die in de omgeving van Fez in overdaad groeide.

Omdat het recept voor deze kleurstof zorgvuldig geheim werd gehouden, werden de mutsen lange tijd alleen in Fez gemaakt. Later kwam daar Tunis bij en in de tweede helft van de 19de eeuw was de fez een internationaal produkt geworden, dat werd vervaardigd in Zuid-Frankrijk, Oostenrijk, Zwitserland, Duitsland en Turkije.

Vooraf in Griekenland en Turkije werd de fez in de vorige eeuw veel gedragen, door mannen en vrouwen. In 1826 werd

de fez in Turkije zelfs verplicht gesteld voor ambtenaren en militairen. De rang bleek uit de kostbaarheid van de fez, die bij ons ook wel 'Turkse kap' werd genoemd. In het Arabisch sprak men ook van *tarboesj*.

Bij zijn poging het oude Turkije naar Westeuropees model te hervormen, verbood Atatürk in 1924 de fez. Als we het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* mogen geloven, werd het mutsje omstreeks dezelfde tijd 'hier te lande wel in huis of bij sport gedragen'. Tegenwoordig kom je de fez nog zelden in het wild tegen, eigenlijk alleen nog in de klederdrachten van Griekenland, Albanië en de overige Balkanlanden.

Engels *fez* (1803); Duits *Fes* (1804); Frans *fez* (1672).

Nederlandsch Magazijn (1843) 353; *Nieuwenhuis Kunsten en wetensch.*² 3 (1856) 279; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 6 (1866) 116, 120; *Winkler Prins*¹ 7 (1874) 85, 91; *Ency. Brit.*¹¹ 10 (1911) 306-307; *WNT III*³ (1920) 4437; *Deutsches Fremdwtb.* 7 (1988) 251; *Philippa Koffie, kaffer en katoen* (1989) 40; *Pfeifer Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 337; *OED* (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 792.

finlandiseren

(±1975) tot *afhankelijke neutraliteit dwingen*

Finlandisering is een begrip uit de discussie over wapenbeheersing in de jaren zeventig en tachtig. Het werd vooral gebruikt door voorstanders van de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten in Europa. Kwamen die er niet, dan zou Europa, zo vreesden zij, zoetjesaan worden gefinlandiseerd – lees: dan zou het in militair, economisch en politiek opzicht binnen de invloedssfeer komen van wat toen nog de Sovjetunie heette.

Finland werd beschouwd als een land dat zich bij zijn belangrijkste beslissingen had laten inpakken door de Sovjetunie. De Finnen hebben dit altijd hardnekkig ontkend, maar in Rusland zijn inmiddels archieven geopend waaruit blijkt dat Urho Kekkonen (1900-1986), de vroegere Finse president, nog verder is gegaan dan men altijd heeft gedacht.

Kekkonen was president van 1956 tot 1981. Van zijn nauwe betrekkingen met de Sovjetunie maakte hij geen geheim. Hij ging regelmatig vissen met Aleksej Kosygin en in 1964 kreeg hij zelfs de Lenin-orde.

Maar in eigen land hield hij zich altijd verre van de com-

munisten. Zijn goede contacten met het Kremlin gebruikte hij als troef ten opzichte van de kiezers: dankzij hem konden conflicten met Rusland, zoals de bloedige Winteroorlog van 1939-1940, worden voorkomen.

Inmiddels is duidelijk dat Kekkonen niet zo onafhankelijk was als hij deed voorkomen. In 1956 gaf de Finse communistische partij in opdracht van de KGB op het beslissende moment haar steun aan Kekkonen. En toen die in 1961 de verkiezingen dreigde te verliezen, lokte Chroesjtsjov met opzet een crisis met Finland uit. Kekkonen reisde naar Rusland, bezwoer deze namaak-crisis en won de verkiezingen – waardoor de Sovjetunie nog langer op een trouwe vazal kon rekenen.

Met het ineenstorten van de Sovjetunie is finlandisering een historische term geworden. Je leest hem af en toe nog in de krant, maar waarschijnlijk zal hij binnen een paar jaar worden bijgezet in de kelders van het taalmuseum.

Twee vergelijkbare begrippen:

Balkaniseren, een rijk in kleine, elkaar vijandig gezinde stukken verdelen, waardoor er wanorde en terreur ontstaat. Dit gebeurde op de Balkan door het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk in de jaren voor en na de Eerste Wereldoorlog. Het woord werd in Duitsland voor het eerst gebruikt (*balkaniseren*) en later in het Engels opgenomen (*Balkanize*).

Jutlandiseren betekent zoveel als jezelf buiten de markt plaatsen, kennelijk in navolging van Jutland. Het is een recent begrip, dat opgang maakte nadat het was gebruikt door Neelie Smit-Kroes, de toenmalige minister van Verkeer en Waterstaat. In een bericht over de relatief betere TGV-spoorverbindingen van Frankrijk met België en Duitsland schreef *NRC Handelsblad* op 9.4.1991: 'De vrees voor "Jutlandisering" van Nederland is dan ook niet onterecht.' Vooralsnog heeft dit begrip de woordenboeken niet gehaald.

Kramers vermeldt in 1863 **hollandizeeren** voor 'hollandsche vormen aan zeden geven'. Het is niet waarschijnlijk dat het hier gaat om een voorloper van **hollanditis**.

FINLANDISEREN: *Winkler Prins*⁶ 8 (1950) 590; *Nederlof Lexicon politiek-militair-strategische termen* (1979) 25, & (1992³) 85; *WP ency. W.O. II I* (1980) 210-211; *Prisma van Europa* (1992) 90-91; F. van Straten, 'Finlandisering met bijmaak', in: *NRCH* 31.10.1992.

G

gaas

(1692, uit het Frans) dun garenweefsel; vlechtwerk van metaaldraad

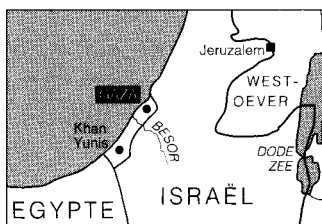
De herkomst van het woord *gaas* is omstreden. Sommigen leiden het af van het Arabi-

sche woord *gazz*, dat 'floszijde' betekent, dat wil zeggen: de losse zijde die wordt gesponnen van het buitenste deel van de cocon. Anderen leiden het af van de plaats Gaza in Palestina. Voorstanders van de eerste theorie wijzen erop dat de Arabieren *gazz* uit het Perzisch leenden. Perzië had ooit een bloeiende zijdehandel; van Gaza is niet bekend dat er gaas werd gemaakt of verhandeld. De voorstanders van de Gazatheorie brengen hier weer tegenin dat er verschillende stoffen zijn genoemd naar doorvoerhavens. In de 19de eeuw werd er in Gaza trouwens wel katoen en zijde gemaakt.

De strijd is onbeslist, maar zeker is wel dat Gaza van oudsher een belangrijke handelsplaats was, omdat het voor karavanen de laatste stop was op de reis van Palestina naar Egypte. Bovendien lag het erg gunstig voor handel met Syrië en Arabië. Dit alles maakte de stad ook tot een begeerde prooi: Alexander de Grote veroverde haar in 333 v.Chr., kort daarop gevolgd door Antigonus. De Arabieren maakten zich in 643 n.Chr. meester van Gaza.

Ook de kruisvaarders waren in Gaza en waarschijnlijk namen zij de stof in de 13de eeuw voor het eerst mee naar Europa. Echt plezierige herinneringen zullen ze overigens niet aan Gaza hebben gehad, want ze zijn daar tot tweemaal toe verpletterend verslagen.

In het middeleeuws Latijn werd gaas *gazzatum* genoemd. Hieronder verstond men een soort dundoek. In 1279 bepaalde een concilie dat monniken deze doeken niet mochten dragen, waarschijnlijk omdat ze rijk versierd waren. In het Frans is *gaze* voor het eerst aangetroffen in de tweede helft van de

15de eeuw. Via het Frans kwam deze stofnaam vervolgens terecht in het Engels, Duits en Nederlands.

Gaas raakte bij ons aan het eind van de 18de eeuw in de mode. De stof komt vele malen ter sprake in het werk van Wolff & Deken. 'Ik heb [sic] met Letje uitgeweest, om dat nieuwmodiesch gaas', schrijft Sara in de *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782). 'Het stuk was byna weg; doch men wagtte alle daag nog fraaier [...]'. Wolff & Deken noemen gaas als stof voor japonnen, halsdoeken, boezelaars en als garnering. Ook gebruiken zij gaas reeds figuurlijk in 'gegaasde beelden'.

Engels *gauze* (1561); Duits *Gaze* (1693); Frans *gaze* (1461).

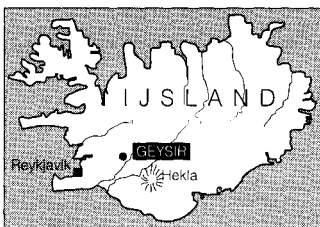
Wanneer Hildebrand in de *Camera Obscura* kennismakt met de schatrijke Henriëtte Kegge, draagt zij een 'weelderig négligé van wit batist en kronkelige tule'. **Tule**, vroeger ook wel *tulle*, is een zeer licht, open weefsel met zeshoekige mazen. Het wordt gebruikt voor vitrage en als ondergrond voor kant. Iets dergelijks schijnt in Frankrijk al in de 11de eeuw te zijn vervaardigd, maar de moderne naam dateert pas uit de 17de eeuw. De stof is genoemd naar een Frans stadje waar hij werd gemaakt: Tulle, in het departement Corrèze, aan de westzijde van het Centraal Massief.

GAAS: W. Beurs *De groote waereld* (1692) 10-11, 32; Wolff en Deken (ed. Buijnsters, 1980) *Sara Burgerhart* (1782) brief 56, p. 307; *Wijk Rzn Alg. aardrijksk. wdb.* (1821) 1019 (*Gaza*); *Winkler Prins* 7 (1874) 295-296; *WNT* IV (1889) 111-113; *Franck & Wijk Etym. wdb.* (1912²) 172; *Haeringen Suppl. etym. wdb.* (1936) 52; *Vieu-Kuik Franse woorden door Wolff en Deken* I (1957) 198-199; *Onions Oxf. dict. Engl. etym.* (1985) 391; *Deutsches Fremdwdb.* 7 (1988) 253; *Philippa Koffie, kaffer en katoen* (1989) 35-36; *Ibrahim Kulturgeschichtliche Wortforschung* (1991) 103-104; *Vries & Tollenaere Etym. wdb.* (1991¹⁵) 138; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 333; *OED* (1993²); *Pfeifer Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 403; *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 875.

geiser

(1845, uit het IJslands) warme springbron (1845); waterverwarmingstoestel (1898, uit het Engels)

In het zuiden van IJsland,

aan de voet van een grote gletscher, ligt de beroemdste springbron ter wereld: de Grote Geiser. Geologen schatten, op basis van aslagen, dat dit gebied al zo'n tienduizend jaar vulkanisch actief is. De eerste beschrijving van de springbronnen dateert echter uit de 13de

eeuw. Als gevolg van een aardbeving, zo schreef iemand in 1294, verdwenen sommige bronnen en ontstonden andere.

Dat is daarna zo doorgegaan. Het zuiden van IJsland wordt gemiddeld twee keer per eeuw door een flinke aardbeving getroffen, wat grote gevolgen kan hebben voor de springbronnen.

Zo lag de Grote Geiser er in de tweede helft van de 16de eeuw kalmpjes bij. Maar door een aardbeving in 1630 spoot hij het water uit z'n onderaardse bekken met zo'n kracht omhoog, dat het hele omliggende gebied schudde. Sindsdien geniet de Grote Geiser wereldfaam. In talloze reisverslagen is een beschrijving te vinden van de typische manier waarop deze springbron tot uitbarsting komt: eerst is onderaards gerommel te horen, de bodem begint te trillen, uit het water in het bovengrondse bekken ontsnappen stoombellen, en dan... wordt het rustig. Zo gaat dat verschillende keren achter elkaar, maar dan zwelt het gerommel aan tot gedonder, het water in de kom begint te golven, wolken stoom ontsnappen, in de diepte is een geweldige dreun te horen en ten slotte spuit met geraas een kokende waterstraal omhoog, vroeger wel tachtig meter de lucht in.

Een fraaie beschrijving van een springbron op IJsland – niet van de Grote Geiser overigens – is te vinden in een reisverslag van walvisvaarder C.G. Zorgdrager. In 1699 maakte kapitein Zorgdrager met zijn mannen een uitstapje naar het binnenland van IJsland, aan de noordkant van het eiland. Omdat hem verteld was dat de bronnen kokend water spoten, had hij een stuk schapevles meegenomen, dat hij aan een touw in de bron wierp. Telkens werd het vlees op de straal omhooggespoten. Na negen keer spuiten was het gaar. De mannen aten het vlees met brood en dronken afgekoeld bronwater. Zorgdrager bewaarde een gedroogd stuk vlees als souvenir. Hij meldde nog dat het water van een andere springbron goed heette tegen 'Venusquaalen', die juist op IJsland hardnekkig waren. Hij probeerde bovendien een verklaring voor de springbronnen te geven, maar daar bakte hij niet veel van.

Dat laatste gold trouwens ook voor de meeste wetenschappers. Pas in 1846 ontdekte de beroemde Duitse scheikundige

Robert Bunsen hoe de Grote Geiser ongeveer werkt. Hij liet er thermometers in zakken, verrichtte talloze metingen, en kwam met een theorie die – met slechts kleine aanpassingen – nog steeds staat.

Inmiddels was het begrip *geiser* zo bekend geworden dat het internationaal werd gebruikt voor warme springbronnen in het algemeen. In veel woordenboeken heerste op dit punt aanvankelijk verwarring. Zo omschreef Calisch geiser in 1864 als ‘algemeene benaming van reusachtige springbronnen op het eiland IJsland’. In feite werden de springbronnen alleen buiten IJsland geisers genoemd. Op IJsland zelf had en heeft iedere springbron een eigen naam, met als bekendste de Grote Geiser. *Geysir* betekent in het IJslands ‘gutser, spuitser’, van het werkwoord *geysa*, dat ‘gutsen’ of ‘omhoogspuiten’ betekent.

Maar goed, in de meeste moderne talen werd geiser dus een soortnaam voor springbron. In het laatste kwart van de 19de eeuw kwam daar in het Engels en Nederlands nog een betekenis bij, die van waterverwarmingstoestel. Engeland liep indertijd vooraan met de ontwikkeling van warmwatertoestellen; later nam Duitsland die rol over.

Met geiser (aanvankelijk vaak ‘geyser’ gespeld) bedoelde men omstreeks de eeuwwisseling een toestel om badwater te verwarmen, veelal gevoed met gas, maar ook met cokes of kolen. Het waren enorme ketels, apparaten die wij nu boilers zouden noemen. Vanaf 1920 maakte de keukengeiser in Nederland algemeen opgang. In het begin had je nog open geisers, maar die hadden als nadeel dat het water een deel van de verbrandingsgassen opnam, wat een vieze smaak gaf. Overigens is de keukengeiser al weer een tijdje op z’n retour: de markt krimpt jaarlijks met tien procent. Ook de Grote Geiser is op z’n retour. In 1981 is, om uitbarstingen te bevorderen, het onderaardse kanaal schoongemaakt, maar hij spuit slechts als er eerst een flinke hoeveelheid zeep in wordt gekieperd – een hulpmiddel dat in de 19de eeuw werd ontdekt. Zelfs dan haalt hij met moeite veertig meter. De Grote Geiser blijft daarmee ruim achter bij geisers elders in de wereld.

Engels *geyser* (1780 [springbron]; 1878 [verwarmingstoestel]); Duits *Geysir*, *Geisir* [springbron]; Frans *geyser* [springbron] (1824).

A. Mourbach C.G. *Zorgdragers Bloeyende Opkomst der Aloude en Hedendaagsche Groenlandsche Visschery* (1720) 38-46; *Nederlandsch Magazijn* (1834) 193-195, & (1835) 347-349, & (1845) 387-390; *Nieuwenhuis Aanhangsel* 3 (1836) 28-29; *Calisch Nieuw wdb. der Ned. taal* (1864) 396; *Winkler Prins*¹ 7 (1874) 426; *Winkler Prins*⁴ 7 (1916) 765-768, & 8 (1917) 2; *Oosthoek ency.* 5 (1919) 884-885; *Alders In Holland staat een huis* (1944²) 122-123; *Winkler Prins*⁶ 9 (1950) 181-183; *Cleasby & Vigfusson & Craigie An Icelandic-English dict.* (1957²); *Helgi Torfason The Great Geysir* (Reykjavik 1985); *OED* (1993²); *Pfeifer Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 414; *Petit Robert* (1993²) 1017.

git

(14de eeuw, uit het Frans) harde zwarte delfstof, vooral gebruikt voor sieraden

Zwart is geen kleur, weten wijsneuzen, maar wat is dan het verschil tussen zwart en gitzwart? En wat is *git*?

Git is een delfstof die is ontstaan door verkoling van hout dat in rottingslik heeft gelegen. Git staat ook bekend als bergwas, pekkool, zwart agaat of zwart barnsteen. In de oudheid noemde men de steen *gagates*. Plinius herleidde deze naam tot de rivier en de plaats Gagai in Lycië, indertijd een koninkrijk aan de zuidkust van Klein-Azië. Doorgaans hechten etymologen niet veel waarde aan de woordverklaringen van Plinius, maar in dit geval wordt zijn bewering vrijwel overal zonder tegensputteren overgenomen.

Gagai is niet meer dan een voetnoot in de geschiedenis van de klassieke oudheid. Volgens de *Princeton encyclopedia of classical sites* (1976) is het plaatsje in de vierde eeuw v.Chr. voor het eerst vermeld. Het zou zijn gesticht door in moeilijkheden verkerende zeelieden uit Rhodos, die verheugd 'Ga, ga!' (land, land) riepen toen ze de kust zagen. Het verhaal wil dat zij het oord van hun behouden aankomst 'Landland' hebben gedoopt: Gagai. Een metropool is het nooit geworden. Tegenwoordig resten er slechts schamele ruïnes, waarin precies één inscriptie is gevonden.

Over de eigenschappen die aan de stenen uit Gagai werden toegeschreven zijn we dankzij Plinius heel wat beter ingelicht. Krassen die met deze zwarte, gladde steen op aardewerk worden gezet, kunnen nooit meer worden gewist, meende hij. 'Verbrandt men de steen, dan houden de dampen slangen op afstand en verdrijven ze hysterische aandoeningen; men kan er epilepsie mee diagnostiseren en maagdelijkheid mee con-

troleren. Een aftreksel van de steen in wijn helpt tegen kiespijn en samen met was is hij goed tegen de klierziekte.’ Bovendien gebruikten zieners de steen bij voorspellingen, zo besloot hij.

Stenen uit Gagai waren al vroeg in Nederland bekend. In het Middelnederlands schreef men *gagaet*, later *aget* of *g(h)et* en weer later *git*. Het wegvallen van de *g* aan het begin van het woord is waarschijnlijk te wijten aan verwarring met **agaat** (z.a.) – een steen die volgens Plinius ook van een riviernaam is afgeleid, de Achates op Sicilië. Overigens bleef ook de vorm **gagaat** bestaan, maar die is minder gebruikelijk.

Git werd in grote hoeveelheden in Duitsland gevonden, vooral in Württemberg. Er werden onder andere gespen en snuifdozen van gemaakt, maar vooral sieraden, met name voor de rouw. Bilderdijk vertaalde in 1808 een Latijns gedicht van Van Baerle over een ‘zwartkoralen borstklis’ om de hals van Maria Tesselschade, dat begint met de regels:

Tessel, waarom zulk een borstweer voor den toegang tot uw
hart?
Waarom voor dien kuischen boezem, zulk een
oogverschrikkend zwart?
Zal dit git de liefde weeren, die, uws ondanks, u beloert?

Dichters mochten flonkerende zwarte ogen graag vergelijken met het glimmend zwarte git en dus dichtte Simon van Beaumont (1573-1654):

Hondert Kusjes hondertmaal,
[...] Zoud’ ik zonder rusten gheven,
[...] An uw koontjes, roodt en wit,
An uw borstjes, hardt en rondt
An uw ooghjes, als een git,
Schoone noordtster van mijn leven.

Op zijn beurt maakte Tollens git nog zwarter dan het al is door het te verbinden met ravenveren. ‘Haar vlechten zijn als ravengit/ Haar boezem is als zwanenwit’, dichtte hij. Waarmee maar gezegd wil zijn dat zwart wel degelijk een kleur is, en gitzwart helemaal.

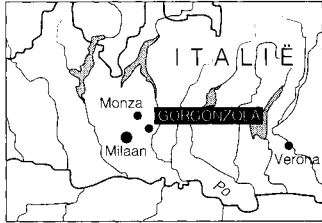
Engels *jet* (±1387); Duits *Gagat*; Frans *jais* (1268).

Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XXXVI, 34; S. v. Beaumont (ed. Tideman) *Gedichten* (1843) 281; H. Tollens *Gezamenlijke dichtwerken X* (1848) 140; *Bilderdijk De dichtwerken 9* (1858) 424; *Winkler Prins I* (1870) 226-229; *WNT IV* (1889) 2402-2406, & *Suppl. I* (1956) 815-816 (*agaat*); *Vries Ned. etym. wdb.* (1971) 209; *Princeton ency. classical sites* (1976) 342; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 404; *OED* (1993²).

gorgonzola

(1903, uit het Italiaans) soort blauwe kaas

Wie vanuit Milaan in oostelijke richting de oude hoofdweg naar Bergamo neemt, bereikt al na een kilometer of

tien het stadje Gorgonzola, dat tegenwoordig zo'n 15.000 inwoners telt. Gorgonzola – dat zal duidelijk zijn – is de bakermat van de gelijknamige kaas. In de omgeving van Gorgonzola lagen vroeger rijke weidegronden.

In de herfst lieten herders op hun tocht van de Alpen naar de Povlakte hier hun koeien rusten. Van de melk van deze koeien werd een kaas gemaakt die *stracchino* werd genoemd, naar het Lombardische *stracco*, dat 'moe' betekent. Later spraken men van *stracchino di Gorgonzola*. Dit is nog steeds de officiële naam, maar in de spreektaal zegt men kortweg *gorgonzola* of zelfs *zola*. De kaasproductie in Gorgonzola moet al in de 9de eeuw zijn begonnen. Aanvankelijk maakte men alleen in de herfst kaas, maar toen de belangstelling toenam, begon men dit ook 's winters te doen. Pas aan het eind van de 19de eeuw raakte gorgonzola internationaal bekend.

Gorgonzola is een romige kaas, die wordt gemaakt van verse, volle koeiemelk, meestal een mengsel van ochtend- en avondmelk. De blauwe schimmel wordt veroorzaakt door de *Penicillium roqueforti* – dezelfde schimmel als in **stilton** (z.a.) en *roquefort*.

Al sinds het begin van deze eeuw wordt gorgonzola ook buiten Italië gemaakt, vooral in Engeland en Denemarken. In Gorgonzola zelf wordt tegenwoordig nauwelijks meer kaas gemaakt.

Engels *Gorgonzola* (1878); Duits *Gorgonzola*; Frans *gorgonzola* (1890).

gruyère

Vivat's ency. 5 (1903) 3343; Wagenaar *Ency. voedings- en genotmiddelen* (1938) 161; Partridge *Name into word* (1949) 183; Sander Kaas (1968) 55-56; Larousse *kaas ency.* (1978) 90-91; La Stella *Dizionario storico di deonomastica* (1984) 108; *Petit Robert* (1993²) 1030; OED (1993²).

gruyère

(1822, uit het Frans) soort van gatenkaas

Als de Frans-Duitse taalgrens in Zwitserland iets verder westelijk had gelopen, hadden wij de streek Gruyère in het kanton Fribourg waarschijnlijk gekend als het Greyerzer Land, want zo noemen de Duitsers dit gebied. Dwars door dit oude graafschap stroomt van zuid naar noord de Saane, die via de Aare uitmondt in de Rijn.

In deze streek wordt sinds het begin van de 12de eeuw een volvette, harde kaas met kleine gaatjes gemaakt. De Zwitsers omschrijven hem wisselend als het kleine broertje van de **emmentaler** (z.a.) of – iets positiever – als de kaas die nooit verveelt.

Gruyère wordt zowel in de dalen als op de bergweiden gemaakt in wielvormen van zo'n 45 kilo. Traditioneel werden deze op de schouders gedragen, op een houten stellage.

Sinds lang wordt ook in Frankrijk en België *gruyère* gemaakt. De Fransen hebben zelfs wettelijk recht op de benaming *gruyère*, samen met de Zwitsers. Dat is vastgelegd in het Verdrag van Stresa (1952), waarin diverse landen overeenkwamen merknamen van een aantal kaassoorten buiten de eigen grenzen te beschermen.

In 1993 produceerde Zwitserland 24.000 ton *gruyère*. Een kwart daarvan werd binnen de Europese Gemeenschap afgezet.

Engels *Gruyère* (1802); Duits *Greyerzer (Käse)*; Frans *gruyère* (1674).

Wijk Rzn *Alg. aardrijksk. wdb.* 3 (1822) 1150; *Kramers Geogr. wdb.* (1855) 363; *Winkler Prins*⁶ 10 (1951) 118; Sander Kaas (1968) 65-66; Larousse *kaas ency.* (1978) 95-96; *Petit Robert* (1993²) 1055; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 356; OED (1993²).

H

Haarlemmerolie

(1734) *bepaalde olie die een geneeskrachtige werking zou hebben*
 Haarlemmerolie bestaat uit terpentijn, natuurhars, lijnolie, ontgiftigd zwavelpoeder en nog enkele ingrediënten, die de fabrikant al 300 jaar angstvallig geheimhoudt. De uitvinding van het goedje wordt toegeschreven aan de Haarlemse schoolmeester Claes Tilly (1665-1734). In een uitpuittend artikel over dit onderwerp toont Henri Spijkerman echter aan dat Tilly reeds vele voorgangers had: al in 1625 werd een vergelijkbaar middel in Praag aan de man gebracht en waarschijnlijk is het nog ouder.

Hoe het ook zij, Tilly begon in 1696 in Haarlem met de verkoop van dit 'wondermiddel'. Hij noemde het *Medicamentum Gratia Probatum*, maar in de volksmond stond het al spoedig bekend als *Tilly-olie* of *Tilly-balsem*. Later sprak men vooral van Haarlemmerolie.

Al snel kreeg Tilly te maken met moordende concurrentie. Hij beklagde zich bij het stadsbestuur en kreeg in 1734 toestemming om de naam 'Oprechte Haarlemmerolie' te voeren. Op de lange termijn bood dit echter geen soelaas. Met name in de Franse tijd, toen niemand zich meer aan plaatselijke ordonnanties stoorde, kende Haarlem enkele tientallen fabriekjes waar Haarlemmerolie werd geproduceerd.

Er werd dan ook goed aan verdiend. Haarlemmerolie werd aanbevolen tegen talloze ongerieven, zoals galstenen, geelzucht, ingewandsstoornissen, slechte adem, reumatiek, jicht en krampen, nierstenen, ontsteking van de urinewegen, griep, netelkoorts, hooikoorts, maden, bloedzweren, lichte verbrandingen, insektenbeten, winterhanden, kloven, tandpijn, haaruitval – ja wat kon je er eigenlijk niet mee genezen? Het werd internationaal aan de man gebracht; al in de 18de eeuw was de bijsluiter, behalve in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, ook gesteld in het Zweeds, Deens en Portugees. Missionarissen introduceerden het middeltje in de 19de eeuw in Afrika, waar het nog steeds gretig aftrek vindt, net als in

Noord- en Zuid-Amerika. In totaal wordt Haarlemmerolie tegenwoordig naar maar liefst 45 landen geëxporteerd, in de vorm van drank, capsules, zalf en zetpillen.

In 1989 werd Haarlemmerolie van de lijst van geneesmiddelen geschrapt. Het College ter beoordeling van geneesmiddelen achtte de werking ervan namelijk niet bewezen. De tekst in de bijsluiter moest worden aangepast. Bij de enig overgebleven producent, de firma C. de Koning Tilly in Haarlem, zat men daar niet mee: goede wijn behoeft geen krans, was hun reactie. Maar er zijn er die menen dat Haarlemmerolie een kwakzalversmiddeltje is, dat schadelijk kan zijn voor de gezondheid.

Engels *Dutch drops* (1844), *Haarlem-oil* (1885).

WNT V (1900) 1451; 'Oprechte Haarlemmerolie is geen echte medicijn meer', in: *NRCH* 13.12.1989; Henri Spijkerman, 'Haarlemmerolie, het Medicamentum Gratia Probatum', in: *Haarlem jaarboek* (1993) 51-80.

hamburger

(1938, uit het Engels) *plat, gebraden stuk gehakt*

Hoog in het noorden van Duitsland, op het punt waar de Elbe zich van een rivier tot een bescheiden zeearm verbreedt, ligt de agglomeratie

Hamburg. Deze belangrijke havenstad is een van de zelfstandige *Länder* van de Bondsrepubliek en telt meer dan anderhalf miljoen inwoners.

Halverwege de 19de eeuw namen emigranten uit Hamburg een vleesgerecht mee naar de Verenigde Staten dat daar metertijd zou uitgroeien tot de populairste snelle hap aller tijden. Omstreeks 1884 noemde men dit vleesgerecht *Hamburg steak*. Niet lang daarna sprak men van *Hamburger steak*, wat rond de eeuwwisseling werd ingekort tot *hamburger*.

De grootste propagandist die dit gebraden stuk gehakt ooit heeft gehad was de Amerikaanse voedselhervormer J.H. Salisbury (1823-1905). Naar hem werd de hamburger omstreeks 1897 *salisbury steak* genoemd, een naam die je nog wel eens

ziet opduiken in restaurants die zich te chic voelen om een hamburger te serveren.

De hamburger werd aanvankelijk zonder brood geserveerd. Het kadetje kwam er – zo meldt de Amerikaanse literatuur – omstreeks 1912 bij. In het begin van de jaren dertig verdrong de hamburger in de Verenigde Staten de *hot dog* als populairste snelle hap. Vanaf dat moment was de opmars van de hamburger niet meer te stoppen. Men zag het woord abusievelijk aan voor een samenstelling van *ham* en *burger*, hoewel er geen ham aan te pas kwam. *Burger* werd nu een achtervoegsel voor allerlei gerechten, zoals de *cheeseburger* en de *whimpeyburger*. Laatstgenoemde dankt zijn naam aan Wimpey, een personage uit de Popeye-strip. In Nederlandse woordenboeken is de hamburger voor het eerst aangetroffen in 1938, maar de opkomst van dit gerecht dateert van na de Tweede Wereldoorlog.

Engels *Hamburger steak* (1884); Duits *Hamburger*; Frans *hamburger* (1930).

Enkele andere vleeswaren:

De herkomst van **casselerrib** (*Kasseler* of *Kaßler* in het Duits) is onzeker, maar sommigen brengen deze naam in verband met de Duitse stad Kassel. Dat het woord met een *c* wordt gespeld, komt doordat de ontlening verliep via de Franse vorm Cassel of op grond van een oudere Duitse schrijfwijze.

Parmaham, gerookte ham, is in een bepaalde klasse restaurants sinds enkele decennia in combinatie met meloen het meest geserveerde voorgerecht, maar heeft zich nog altijd geen plaatsje mogen verwerven in onze woordenboeken. Van oorsprong komt parmaham uit Parma in Italië, waar de hammen in de buitenlucht worden gedroogd. Inmiddels wordt ze ook in talloze andere landen gemaakt, waaronder Nederland. Italië heeft meermaals geprobeerd de naam te beschermen, maar tot nu toe tevergeefs.

Tartaar, gehakte biefstuk, dankt zijn naam aan het verhaal dat de Tartaren met lappen vlees onder hun zadel reden om die mals te maken. De correcte naam voor dit Mongoolse volk is trouwens Tataren. De foutieve vorm Tartaren ontstond in de middeleeuwen, door associatie met *Tartarus*, in de Griekse en Romeinse mythologie het rijk van de eeuwige duisternis.

De herkomst van **berliner**, een soort van boterhamworst, behoeft geen toelichting.

HAMBURGER: WNT V (1900) 1730; Wagenaar *Ency. voedings- en genotmiddelen* (1938) 392; Mencken *Am. Lang. Suppl. I* (1945) 427-428; Flexner *I hear America talking* (1976) 183-184; Rey-Debove *Dict. des angl.* (1990²) 376; Merriam-Webster *new book of word hist.* (1991) 211; OED (1993²).

hit

(1769) *klein paard, shetlandpony*

Van de 16de eeuw tot het eind van de 18de eeuw stonden de Shetlandeilanden bij ons bekend als Hitland of de Hitlandse eilanden (zie hierover verder bij **Shetlandpony**). De eilanden waren beroemd om hun uitzonderlijk rijke viswateren, hun uitstekende wol en hun dwergpaardjes. Die paardjes werden aanvankelijk *Hitlandse paarden* genoemd. Dit werd eerst verkort tot *hitlander* en vervolgens tot *hit* of *hitje*. Later – aan het begin van de 20ste eeuw – werd dit woord verdrongen door *Shetlandpony* en *Shetlander*, begrippen die we uit het Engels leenden. Hit(je) bleef bestaan, maar kreeg de betekenis van klein paard in het algemeen.

Overigens noemt men zo'n klein paardje in het noorden van ons land veelal *ked(de)*. Ked was van oorsprong de naam van een zeer kleine hit. Een relatief groot dwergpaardje noemde men een *dubbele hit*.

WNT VI (1912) 770-771, & VIII (1926) 1924-1925 (*ked*); Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 253; Vercoullie *Etym. wdb.* (1925³) 133; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 258-259; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 171.

house, house-muziek

(1987, uit het Engels) *monotone, elektronische dansmuziek*

House ontstond omstreeks 1982 in *The Warehouse* in Chicago, een club die was gevestigd in een oud pakhuis. Frankie Knuckles was daar discjockey sinds 1977. Hij staat te boek als de 'Godfather of house'. Al in 1971, als discjockey in New York, was Knuckles begonnen om bestaande platen met elkaar te combineren met behulp van twee draaitafels en een mengpaneel. Hij mengde disco- en zogeheten Philly-soulnummers met de elektronische muziek van groepen als *Kraftwerk* en *New Order* tot nieuwe dansmuziek. Later maakte hij hiervoor gebruik van drumcomputers, synthesizers, sequencers en sample-apparatuur.

Knuckles verliet *The Warehouse* in 1983, maar toen was de nieuwe dansmuziek, die naar de dansclub *house* werd genoemd, al populair buiten Chicago. Vanuit Amerika waaide de nieuwe muziek in 1986 over naar Londen, waar house eerst alleen in undergroundclubs te horen was. Nadat Britse disc-

jockeys de muziek in de zomer van 1987 bij de toeristen op Ibiza in de mode hadden gebracht, brak in Londen een house-rage uit.

In het najaar van 1987 was house voor het eerst in Amsterdam te horen, in de club RoXY, waar de muziek aanvankelijk nauwelijks publiek trok. Maar nadat in september 1988 in Amsterdam de eerste grote house-party was gehouden, verbreidde het fenomeen zich als een olievlek.

Aanvankelijk bleef het ondergronds: de organisatoren werkten met uitnodigingen, 'flyers' die van hand tot hand gingen en binnen allerlei netwerken werden verspreid. Na ruim een jaar kregen house-party's een slechte naam, vooral door het gebruik van de drug ecstasy of xtc. In Utrecht raakte een jongen zwaar gewond en in Amsterdam liep een feest volledig uit de hand, waarbij een moskee werd ontheiligd. Rond de jaarwisseling 1989-1990 werden een aantal feesten verboden. Medio 1991 waren de house-party's zo populair en vaak massaal geworden dat de echte pioniers al nostalgisch terugblikten. Eind 1991 werden in Nederland maandelijks zo'n vierhonderd nieuwe house-platen uitgebracht.

Als verklaring voor de populariteit van house-muziek wordt vaak de hartslagtheorie gegeven: het tempo van veel house-nummers is 120 beats per minuut (*bpm*) en wie danst bereikt door de inspanning dezelfde hartslagfrequentie, waardoor muziek en lichaam een eenheid vormen. Het is echter heel onwaarschijnlijk dat de hartslag bij inspanning bij iedereen precies op 120 slagen zou blijven steken.

House kreeg al snel te maken met talloze afsplitsingen. Op een gegeven moment onderscheidde men acid house, deep house, ethno house, garage house, hip house, mellow house, soft house, soul house, techno house en tribal house – stijlen die alleen door kenners uit elkaar te houden zijn. Nederland was in 1991 internationaal toonaangevend op het gebied van ***gabber-house***, een extreme vorm van house waarbij het ritme in 1993 werd opgeschroefd tot 180 bpm. Gabber is hier overigens geen Engels woord, maar Amsterdams voor 'makker'.

De afgelopen jaren is vele malen voorspeld dat de house-rage binnen een jaar voorbij zou zijn. Vooralsnog is dat echter niet het geval. Discjockey 'Per' (1964), een van de tien beste

house-dj's in Nederland, weet waarom: 'House-muziek is de westerse variant op de trancemuziek. In Afrika doen ze dat met trommeltjes om een kampvuur. [...] Als het een goede avond is, ga je helemaal kapot.'

Engels *house* (1986).

Koenen & Smits *Peptalk* (1989) 136; Greg Kot, 'House what it is. How it began', in: *Chicago Tribune* 19.8.1990; *American Speech* 66.3 (1991) 316-317, 320-321; Geert Mak, 'Ecstasy', in: *NRCH* 29.6.1991; Bernard Hulsman, 'De meisjes blijven weg', in: *NRCH* 22.11.1991; Alain C. Verhave, P. ter Weijden *Amsterdam Housenation* (Doctoraalscriptie UvA 1991); Tulloch *Oxfo. dict. new words* (1992) 157; Laura Starink, 'DJ Per', in: *NRCH* 4.1.1993.

J

jeans

(1784, uit het Engels) *gekeperde katoenen stof* (1784); *spijkerbroek* (1970)

Textielindustrie is nog altijd een van de pijlers van Genua's economie. Die industrie dateert uit de middeleeuwen. Toen maakte deze Italiaanse stad, prachtig gelegen aan de Golf van Genua, naam door haar zijdeweaverijen. In de 16de eeuw werd er op grote schaal goud- en zilverkant gemaakt, en in de 17de eeuw linnen kloskant.

Behalve kant en zijde produceerden de Genuezen fustein, een sterke, halfinnen of katoenen stof. Bij de Fransen stond Genua indertijd bekend als Janne(s) of Gênes. De Engelsen leerden de Genuese stof via de Fransen kennen. Zij verbas-

terden Gênes tot *Jene* of *Gene* en noemden de stof *Jene fustian* (1567) 'fustein uit Genua'. De toevoeging fustein kwam al spoedig te vervallen en de spelling van 'Jene' veranderde langzaamaan in *jean* of *jeanes*. In het Nederlands is deze stofnaam voor het eerst aangetroffen in 1784, in de vorm *yeens*. De stof werd onder andere gebruikt als voering voor corsetten, pakken en schoenen.

Jeans in de betekenis broek is van veel jonger datum. Deze betekenis is in het Engels voor het eerst opgetekend in 1843. Niet lang daarna, omstreeks 1850, maakte Levi Strauss (1829-1902) in San Francisco de eerste broek, die wij nu onder meer kennen als **blue jeans**. Strauss gebruikte hiervoor **denim** (z.a.), een stof die hij met indigo blauw kleurde. Denim en jean(s) werden in het Amerikaanse spraakgebruik echter al snel min of meer gelijkgesteld.

Voor zover bekend werd jeans in de betekenis 'spijkerbroek' in Nederland pas in 1970 voor het eerst opgetekend – in het *Jargonboek voor hippe en andere vogels*. Minder hippe woordenboeken volgden schoorvoetend. Zo vermeldt Van Dale jeans pas sinds 1984.

Engels *jeans* (1567 [weefsel]; 1843 [broek]); Duits *Jeans* (20ste eeuw [broek]); Frans *jean(s)*, *blue-jean(s)* (1959 [broek]).

Vergelijk **jodphurs**

Fustein zelf is ook lang aangezien voor een geoniem. Men meende dat het was genoemd naar Fustat of Fostat, een voorstad van Caïro in Egypte. Zo staat het nog in het WNT. Tegenwoordig gaat men er echter van uit dat fustein via via teruggaat op het Griekse *lina xyliua* dat letterlijk 'houten linnen' betekent.

Indigo, de kleurstof waarmee Strauss zijn jeans blauw kleurde, is via het Latijn ontleend aan het Griekse *indikouon*. Dit is een verkorting uit *Indikon pharmakon*, 'Indisch geneesmiddel'. De indigoplant werd vroeger in grote hoeveelheden uit Indië aangevoerd. Inmiddels is deze kleurstof vrijwel geheel verdrongen door synthetische produkten.

JEANS: Craigie & Hulbert *Dict. Amer. Engl.* 3 (1942) 1337; Broersma *Recht voor z'n raap* (1970); Veen *Etym. wdb.* (1989) 372; O'Hara *Mode ency.* (1989) 118-120, 206; Rey-Debove *Dict. des angl.* (1990²) 69-70, 450; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 183; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 596; Grauls *Uitvinders v.h. dagelijks leven* 2 (1993) 57-63; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 235-236, 1068.

jerrycan

(1959, uit het Engels) plat blik met handvat en tuit

Dat *jerry* de Engelse scheldnaam is voor Duitser, is bij velen bekend. Veel minder bekend is wat de *jerrycan* daarmee te maken heeft.

Het is heel eenvoudig. Het platte benzineblik met handvat en tuit is een Duitse uitvinding. De Duitsers noemen zo'n ding een *Kanister*. Tijdens de Tweede Wereldoorlog maakten ze er volop gebruik van. In 1942 maakte het Engelse leger in Noord-Afrika enkele van deze blikken buit op de troepen van Rommel. Ze waren diep onder de indruk van hun bruikbaarheid. De blikken werden naar Engeland gestuurd, waar ze al snel in produktie werden genomen. De Britse soldaten doopten het blik *jerrycan*, ofwel *moffenblik*. Later werd dit de officiële naam binnen de NAVO, behalve in Duitsland, waar ze nog steeds van *Kanister* spreken.

De scheldnaam *jerry* dateert overigens niet van de Tweede Wereldoorlog maar van de Eerste. Aanvankelijk werden er Duitse gevechtsvliegtuigen mee aangeduid. Maar al snel werd het ook de bijnaam voor Duitse soldaten, samen met onder andere *Fritz* en *Hun*. Hoogstwaarschijnlijk is het een verbetering van *German* en in het begin schreef men dan ook wel *Gerry*. Een van de oudere betekenissen van *jerry*, dat in *slang* onder meer 'pispot' betekent, sloot goed aan bij deze bijnaam.

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de *jerrycans* terecht in legerdumps. 'Toen in de jaren '50 de Westeuropese wagenparken begonnen uit te dijen', aldus Van Nierop (1979), 'behoorde de *jerrycan* al spoedig tot de vaste hebbedingen van vele autobezitters.' Het Nederlandse leger kent *jerrycanboys*. Hiermee worden militairen aangeduid die zijn belast met de zogeheten BOS-voorziening, ofwel met de verstrekking van Benzine, Olie en Smeermiddelen. Als we onze woordenboeken moeten geloven, kun je in *jerrycans* alleen benzine vervoeren. In de praktijk worden ze voor van alles gebruikt. Zelfs de soldaten van Rommel deden er al water in.

Engels *jerrican*, *jerrycan* (1943); Frans *jerricane*, *jerrycan* (1944).

Zandvoort *Eng. in the Netherlands* (1964) 55; Van Nierop *Nieuwe woorden* 3 (1979) 78-79; Salleveldt *Wdb. Jan Soldaat* (1980⁴) 62; Höfler *Dict. anglicismes* (1982) 135; Veen *Etym. wdb.* (1989) 372; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 451-452; De Coster *Wdb. jargon en slang* (1992) 336; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1069.

jersey

(1889, uit het Engels) *gebreide bovenkleding* (1889); *rundveeras* (1910); *machinaal gebreide stof* (1912)

Jersey is het grootste en meest zuidelijke van de Britse Kanaaleilanden. Het ligt slechts 24 km van de kust van Normandië. De bewoners komen dan ook van oorsprong uit Frankrijk en Frans is op Jersey de officiële taal. Wel verstaat iedereen Engels, want Jersey maakt al sinds eeuwen deel uit van de Britse Eilanden (maar niet van het Verenigd Koninkrijk, een subtiel staatkundig verschil).

Op Jersey werd eeuwenlang fanatiek gebreid. In het Engels is *jersey* sinds de 16de eeuw een begrip voor (een breisel van) fijne kamwol. Vooral de gebreide kousen – *Jersey stockings* – hadden een grote naam. Ook Nederlandstalige naslagwerken maken hier al vroeg melding van. Zo schreef Van Hoogstraten in 1733: ‘De inwoners [van Jersey] [...] zyn oorspronkelyk van de Normannen en Britten, spreken bedorven Fransch, en dryven groten koophandel met kousen: want de wol valt hier seer fyn en wit.’

In de 19de eeuw werd *jersey* internationaal een begrip. Er werden nauwsluitende truien mee aangeduid, met korte of lange mouwen, die aanvankelijk alleen werden gedragen als sportkleding, vooral bij tennis, roeien en voetbal. Later raakten deze *jerseys* ook in de mode als vrouwenkleding. Dit was mede te danken aan de actrice Lillie Langtry (1852-1929). Zij was geboren op Jersey, getrouwd met een diplomaat, en minnares van de prins van Wales (later Edward VIII). Haar promotie van *jersey* leverde haar de bijnaam ‘The Jersey Lily’ op.

Sinds het begin van de 20ste eeuw wordt *jersey* tevens gebruikt voor een zachte, machinaal gebreide stof. Aanvankelijk werd die van wol gemaakt, later ook van katoen, nylon, rayon en andere synthetische draden. In de jaren twintig was *jersey* de meest modieuze stof; er werden jurken en mantelpakjes van gemaakt.

Op Jersey waren de breinaalden inmiddels vrijwel geheel tot stilstand gekomen. De inwoners wisten echter een goede boterham te verdienen aan de uitvoer van wat eerst *jerseyvee* (1910) werd genoemd, en later kortweg *jersey*: grote zware melkkoeien die in Engeland en de Verenigde Staten zeer geliefd waren. Tegenwoordig staat Jersey vooral bekend als belastingparadijs.

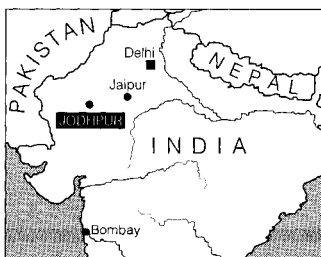
Engels *jersey* (1583); Duits *Jersey* (20ste eeuw); Frans *jersey* (1666 [laken]; 1881 [trui]; 1889 [uit één draad gebreide stof]).

Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 4 (1733) 96; *Kath. ency.*¹ 14 (1936) 526 (*jerseyvee*); Schoeffler & Gale *Esquire's Ency. of 20th Century Men's Fashions* (1973) 350; O'Hara *Mode ency.* (1989) 120, 137; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 452; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 597; OED (1993²).

jodhpurs

(1947, uit het Engels) *enkel-lange rijbroek, strak om de kuiten, wijd van boven*

Jodhpur betekent letterlijk 'soldatenstad'. Voorheen waren er een stad en een staat Jodhpur, maar de staat ging

in 1949 op in het deelgebied Rajasthan. De stad ligt ten zuidwesten van Delhi, aan de rand van de Grote Indiase Woestijn. Aan het eind van de vorige eeuw raakten in Engeland rijbroeken in de mode die eerst voluit *Jodhpur (riding) breeches* werden genoemd en vervolgens kortweg *jodhpurs*. Jodhpurs zijn erg wijd van de heup tot de knie, aan de zijkanten uitlopend in halve cirkels, en zitten van knie tot enkel strak om het been. Ze zijn afgewerkt met een boord of met een stuk stof dat onder de voet zit.

Volgens Koenen en Smits (1992) heet de broek zo omdat de maharadja van Jodhpur omstreeks 1860 een dergelijk kledingstuk droeg bij het polospel. Britse officieren namen broek en sport over en brachten ze naar Engeland.

Feit is dat de Britten omstreeks 1860 voor het eerst in aanraking kwamen met het polospel, maar het betrof hier theeplanters in Manipur, een staat die helemaal aan de andere kant van India ligt, tegen Birma aan. In 1871 werd in Enge-

land voor het eerst polo gespeeld. De sport werd binnen korte tijd buitengewoon populair. Al in 1875 trokken wedstrijden in Richmond en Hurlingham ruim 10.000 toeschouwers.

De verbinding *Jodhpur breeches* is pas in 1899 voor het eerst in het Engels aangetroffen. Het is dus heel waarschijnlijk dat deze rijbroeken los staan van de introductie van het polospel en pas later naar Engeland zijn uitgevoerd. Mogelijk werden ze aanvankelijk simpelweg in Jodhpur gemaakt, dat van oudsher een textielindustrie kent. De etymologische woordenboeken geven hierover echter geen uitsluitsel.

Zeker is dat jodhpurs op een gegeven moment bij polo werden gedragen, net als bij andere paardesporten. Omstreeks 1950 raakten ze in de mode als vrouwenbroeken. Nu zie je ze ook weer, zij het minder wijd.

Engels jodhpurs (1899); *Duits Jodhpurhose* (1938); *Frans jodhpurs* (1939).

Vergelijk **jeans**

*Ency. Brit.*¹¹ 15 (1911) 427; *Klein Lexikon der Mode* (1950) 196; Schoeffler & Gale *Esquire's Ency. of 20th Century Men's Fashions* (1973) 445; *Ency. Brit.*¹⁵ 14 (1981) 760-761 (*polo*); Höfler *Dict. anglicismes* (1982) 137; O'Hara *Mode ency.* (1989) 120; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 456; Koenen & Smits *Peptalk* (1992²) 158; OED (1993²).

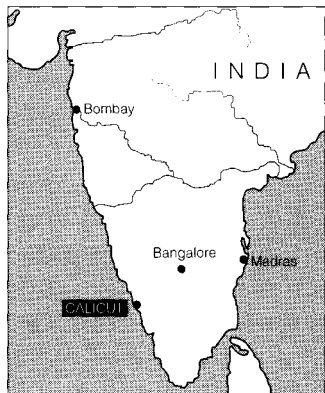
K

kalkoen

(1551) hoenderachtige vogel

De geschiedenis van het woord kalkoen is een echte hersenkraker. De kalkoen heet zo naar de Indiase havenplaats Calicut, maar de vogel komt uit Midden-Amerika.

Bovendien doet het vreemde verschijnsel zich voor dat de naam van de vogel in diverse andere talen ook op zijn geo-

grafische herkomst wijst, maar wel telkens op een andere. Zo zeggen de Engelsen *turkey*, naar Turkije. De Fransen zeggen *dinde*, wat een samentrekking is van *coq d'Inde* 'Indische haan'. En de Portugezen zeggen *perú*, naar het gelijknamige land. Al deze woorden duiken aan het begin van de 16de eeuw op. Had er toen soms een diaspora van kalkoenen plaats?

Laten we beginnen met de geschiedenis van de havenplaats Calicut. Calicut ligt aan de zuidwestkust van India. De Portugees Pedro da Covilham – en niet Vasco da Gama, zoals je vaak leest – kwam hier omstreeks 1487 voor het eerst in India aan land. In de decennia daarna dwongen de Portugezen de inwoners van Calicut handel met hen te drijven. Het voornaamste exportprodukt was eerst peper, later een katoenen stof (zie verder hieronder).

Ondertussen maakten de Spanjaarden in 1518 in Mexico – aan de andere kant van de aardbol – kennis met de kalkoen. De Azteken hielden deze vogel als huisdier. Al snel verscheepten de Spanjaarden het beest naar Europa, via Zuid-Amerika. Dit verklaart de Portugese naam *perú*. Maar hoe kwam men er dan toch toe de kalkoen te vernoemen naar Calicut in India?

Sommigen denken dat het schip dat de kalkoen naar Europa bracht, een tussenstop maakte in Calicut. Dat is echter wel heel ver om, zelfs in een tijd dat men niet keek op een extra jaartje zeilen.

De meeste taalkundigen echter gaan ervan uit dat de kalkoen zijn naam dankt aan het feit dat men in de 16de eeuw slechts een vaag benul had van de wereld buiten Europa. Formeel maakte men indertijd onderscheid tussen West-Indië (Amerika, denk ook aan de *Indianen*), en Oost-Indië (Zuid-Azië). Maar het was allemaal Indië, en ergens in dat exotische gebied achter de horizon lag Calicut.

Calicut ontwikkelde zich binnen korte tijd tot de spil in de handel tussen India en Europa en kreeg daarmee grote bekendheid. In Nederlandse postincunabelen uit 1504 en 1508 wordt de plaats afwisselend 'Callicuten' en 'Calcoen' genoemd. Later verwarden etymologen Calicut overigens eindelijk met Calcutta, wat het er allemaal niet eenvoudiger op maakt.

Maar goed, de kalkoen uit Midden-Amerika werd beschouwd als een vogel uit Oost-Indië, een gebied dat men vereenzelvigde met Calicut. Zo verklaren onze taalkundigen het woord kalkoen, en ze doen dat op basis van een overtuigende hoeveelheid citaten uit onze literatuur. Daarin wordt de vogel eerst *kalikoetse haan* of *kalkoense haan* genoemd en later kortweg *kalikoet* of *kalkoen* – vormen die lang naast elkaar bleven bestaan.

Dat men de vogels in Engeland *turkeys* noemde, komt waarschijnlijk doordat ze vanuit Turkije of via Turkse handelaren werden geleverd (vgl. **turkoois**). Ook in het Nederlands is de vorm **Turcksche henne** (1567) aangetroffen, en in het Duits sprak men na *Indianisch han* en *Kalekuttisch hun*, onder andere van *turkische henne* (inmiddels van *Truthahn*).

Waarschijnlijk bracht Anthonis Mulock, een kapitein uit Zierikzee, de kalkoen als eerste naar Nederland. Mulock keerde in 1528 terug van een reis naar Afrika en de Kaapverdische eilanden met aan boord 'die eerste Kalkoensche hoenderen', aldus een kroniek van Zeeland uit 1644. Waar Mulock deze kalkoenen precies vandaan had, meldt de kroniek niet, maar hoogstwaarschijnlijk uit Spanje. In ieder geval was hij er apetrots op: hij liet meteen een kalkoenkop in zijn familiewapen opnemen.

De kalkoen verwierf zich niet alleen snel een plaatsje op ons bord, maar ook in de spreektaal. De kam en lellen van een kalkoen worden rood als hij zich opblaast en dat gaf aanleiding tot de uitdrukking *hij ziet zo rood als een kalkoense of kalikoetse haan*. Van iemand die onverstaanbare brabbeltaal uitsloeg, zei men dat hij **kalikoets** sprak, naar het gekal van de kalkoen. En een dikke, rode (puist)neus noemde men een **kalkoenneus** of een *kalkoense neus*. Die uitdrukking is al te vinden bij Erasmus.

De Britten noemden de stoffen uit Calicut aanvankelijk *Calicut-cloth* of *Calico-cloth* (1540). Later werd dit verkort tot *calico* (1578). De Fransen leenden dit begrip uit het Engels. Wij namen twee vormen over: eerst **calico** uit het Engels, later *calicot* uit het Frans. De stof werd onder meer gebruikt voor boekbanden.

KALKOEN: Grimm *Deutsches Wtb.* 5 (1873) 62; *Winkler Prins* 9 (1877) 178-179; Balfour *Cyclopaedia of India* 1 (1885³) 549; *Nagtglass Levensberichten van Zeeuwen* 2 (1893) 239;

Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 287; WNT VIII (1926) 963-964, 996-999, 1001-1003; *Onze Taal* (1942) 95; *TNTL* 70 (1952) 281-283, & 74 (1956) 304; R. v.d. Meulen *Verh. der KNAW* 66. 2 (1959) 37; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 297; *Winkler Prins*⁷ 10 (1973) 594; Postma & Scheepmaker *Wat van eksters komt...* (1989) 218; Veen *Etym. wdb.* (1989) 381; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 187; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1471; OED (1993²).

kamerdoek

(*vóór 1585*) *zeer fijn linnen*

Anders dan menig Hollander zal denken ligt Kamerijk niet in België, maar in Frankrijk. In Noord-Frankrijk om precies te zijn, aan de bovenloop van de Schelde, schuin onder Valenciennes.

Al in de derde eeuw n.Chr. was Cambrai, zoals de Franse naam luidt, een belangrijk textielcentrum. Belangrijke steden zijn gewilde prooien en Kamerijk kende dan ook een roerige geschiedenis: het werd verwoest door de Noormannen, ingepikt door de Duitsers en onder de duim gehouden door de Vlamingen en Bourgondiërs, tot het, in 1677, voorgoed werd ingelijfd bij Frankrijk. De stad stond toen allang internationaal bekend om de produktie van zeer fijn linnen, dat onder meer werd gebruikt voor halsdoeken, zakdoeken, dassen, manchetten, kragen, mutsen en borduurwerk.

Kamerijk heeft zijn naam op twee manieren in onze taal verankerd. Of eigenlijk op drie manieren, als je het woord *batist* meetelt. Dit zeer fijne, zachte doek heet waarschijnlijk zo naar de 13de-eeuwse wever Jean Baptiste uit Kamerijk.

In eerste instantie stond het fijne linnen uit Kamerijk bekend als *kamerijks doek*. Door verkorting of samentrekking spraken men al snel van *kamerdoek*, hoewel verschillende schrijvers uit puristische overwegingen tot in de 19de eeuw 'kamerijks doek' bleven schrijven. Zo schreef Hildebrand in 1839 in de *Camera Obscura*: 'Zij heeft om haar hals een aardig snoertje kleine paarden met een juweelen bootje, en een hoogen dikgeplooiden kamerijkschen doek in haar lage japon van weerschijnende zijde met ruim lijf.'

De Engelsen noemden de stof *cambric*, naar de Franse stadsnaam. Via het Engels kwam *cambric* in het Nederlands terecht, en Van Dale vermeldt ze nog steeds allebei: *cambric* en *kamerdoek*. Aanvankelijk bedoelde men met *cambric* overi-

gens imitatie-kamerdoek, maar dat onderscheid is inmiddels vervaagd.

Kamerdoek was voor Kamerijk een belangrijk exportprodukt, en stof en woord reisden samen over de grens. Zo kwam dit Nederlandse woord in het Duits terecht als *Kammertuch*, in het Deens als *kammerdug* en in het Zweeds als *kammarduk*. Uit het Engels leenden de Denen en Zweden weer de vorm *kambrik*, zodat Kamerijk zich ook in die talen een stevige positie heeft verworven. Steviger in ieder geval dan die van de textielindustrie in Cambrai, want inmiddels worden kamerdoek, cambric en batist ook in allerlei andere plaatsen gemaakt.

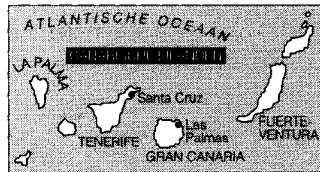
Engels *cambric* (1530); Duits *Kammertuch* (1585); Frans *cambrai* (1608).

Rijnhart *Alg. wdb. prakt. leven I* (1866) 720; Hildebrand *Camera Obscura* (1886¹⁶) 59; Vercoullie *Etym. wdb.* (1925³) 151; WNT VIII¹ (1926) 1100-1101, 1107; Winkler *Prins*⁷ 10 (1973) 606-607; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 56, 344; OED (1993²); Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 71, 117.

kanarie

(1554, uit het Frans) zangvogel uit de familie van de vinken

De Canarische Eilanden zijn vele malen ontdekt. Over het algemeen wordt 1334 be-

schouwd als het jaar van de eigenlijke ontdekking: toen landde hier een uit de koers geslagen Frans schip. Maar al in de 12de eeuw werden de eilanden bezocht door Moorse kooplieden. En ook zij werden voorgedaan door een hele reeks eerdere 'ontdekkers': Carthagers, Grieken en Romeinen. In 77 n.Chr. gaf de Romeinse encyclopedist Plinius de Oudere een mooie beschrijving van de Canarische Eilanden. In navolging van de Grieken heeft hij het over de *Insulae Fortunatae*, de Gelukkige Eilanden. In de Griekse mythologie zijn dit eilanden waarvan de bewoners onsterfelijk zijn, waar al het goede in overvloed aanwezig is en waar het altijd zomer is. Voor de Canarische Eilanden nuanceert Plinius dit. Zeker, je vindt hier veel fruit, honing, dadelpalmen en noten, 'maar', zo stelt hij, 'deze eilanden worden geplaagd door de rottende

lijken van monsters die telkens aanspoelen uit zee.'

Plinius meldt ook dat er op de eilanden veel vogels voorkomen, en daar moeten de betbetovergrootouders van onze kanaries tussen hebben gezeten. Iedereen kan bedenken dat de kanarie zo heet naar de Canarische Eilanden, maar het dier waaraan de eilanden zelf hun naam danken was niet het populaire gele zangvogeltje, maar de hond (*canis* in het Latijn). In de oudheid werden de eilanden namelijk bevolkt door massa's uitzonderlijk grote honden, en *Insulae Canariae* betekent dan ook Hondeneilanden. Die honden zijn sinds lang uitgestorven, maar kanaries komen er nog in het wild voor.

Wie deze zangvogeltjes het eerst uitvoerde is onduidelijk. De kanarieliteratuur noemt in dit verband Jean de Béthencourt. De Béthencourt wordt afgeschilderd als een eenvoudige Franse matroos die trouwde met een inlands meisje. Hij leefde voornamelijk van visvangst en landbouw, maar in zijn vrije tijd ving hij grauwgroene vogeltjes, waarvan de mannetjes prachtig konden zingen. In kooitjes gaf hij ze mee aan Spaanse schepen.

Kanariekundigen mogen blij zijn dat ze voor deze laster niet worden aangeklaagd door nazaten van Jean de Béthencourt (±1360-1422). De Béthencourt was namelijk een Normandisch edelman en avonturier die tussen 1402 en 1406 samen met Gadifer de la Salle het grootste deel van de Canarische Eilanden veroverde op de Guanches, de oorspronkelijke inwoners. De Béthencourt werd hiervoor tot *koning* van de Canarische Eilanden benoemd – niet tot kooitjes-knutselaar.

Het is wel waarschijnlijk dat schepen van de Béthencourt de eerste kanaries naar Spanje brachten. Feit is dat daar al in de 15de eeuw een levendige handel in *canarios* ontstond. Door alleen mannetjes uit te voeren slaagden de Spanjaarden er lange tijd in deze handel te monopoliseren. Maar zoals kanariekwekers weten zijn er bij hoge uitzondering ook *popjes* die eruitzien en zingen als mannetjes. Volgens de overlevering viel zo'n popje op een gegeven moment in handen van een oplettende en ondernemende priester. Hoe het ook zij, na Spanje veroverde de kanariehandel Italië en van daaruit de rest van Europa.

Vooral de Duitsers ontwikkelden zich tot vooraanstaande kanariefokkers. Kanaries uit het Harzgebergte – zogeheten **Harzerkanaries** – verwierven een grote reputatie als zangers. In bijna ieder huis in Andreasberg werden de *Zuckervögele* (zoals de Duitsers ze aanvankelijk noemden) gefokt, maar ook in Tirol, Saksen, Zwaben en Beieren sloeg men druk aan het kruisen en kweken. Al in de 18de eeuw onderscheidde men bij kanaries 28 verschillende ‘kleurslagen’.

Duitse handelaren hadden bij ons niet zo’n goede naam. In 1773, in de vierde druk van zijn boekje *Kanari-uitspanningen of nieuwe verhandeling van kanari-teelt* gaf F. van Wickede allerlei tips om te voorkomen dat je door Duitse kanarie-verkopers werd getild. Je moet de kanaries ‘gestadig en langzaam’ tegen het achterlijf blazen, schreef Van Wickede; is dit bultig, rood, dik of gespannen, dan zit je binnen een paar dagen met een dood *pietje*.

Overigens kreeg kanarie bij ons verschillende betekenissen. Zo werden dienders in Nederlands-Indië een tijdlang kanaries genoemd, naar hun kanariegele uniform. Hetzelfde lot trof infanteristen van het Nederlandse leger en agenten te Alkmaar. Ook iemands bijzit kon een kanarie worden genoemd.

Endt (1982) geeft **kanarieneuker** als synoniem voor ‘miere-neuker’; Hoppenbrouwers (1991) tekende onder jongeren **befkanarie** op voor een ‘geile jongen, iemand die alsmaar achter vrouwen aanzit’. De meeste mensen zullen bij kanarie echter alleen denken aan het zangvogeltje van de vele malen ontdekte Hondeneilanden.

Engels *canary(-bird)* (1576); Duits *Kanarienvogel* (1603); Frans *canari* (1576).

In oude teksten betekent *kanarie* soms ook wijn. Dit is een verkorting van **kanariesek** of **kanariewijn** – begrippen die in de 16de of 17de eeuw doordrongen in onder andere het Nederlands, Duits en Engels. Kanariewijn was een zoete, zware wijn, die leek op madera. Tot halverwege de 19de eeuw was kanariewijn voor de Canarische Eilanden een belangrijk exportprodukt. In 1853 maakte een druivenziekte hier echter een eind aan. Van Dale geeft als tweede betekenis van kanariesek: ‘(spott.) water’.

KANARIE: Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* VI, 36; Beer & Laurillard *Woordenschat* (1899) 543; WNT VIII¹ (1926) 1214-1221; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 300; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 345; Vriens *Prisma kanarieboek* (1978²)

13-22; Endt *Barg. wdb.* (1974²) 88; Veen *Etym. wdb.* (1989) 383; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 188; Hoppenbrouwers *Jongertaal* (1991) 82; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 614; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 336.

kariatide

(1733) *gebeeldhouwde zuil in de vorm van een vrouw*

Diep in de heuvels van de Peloponnesos, het grote schiereiland dat het zuidelijk deel van Griekenland vormt, ligt het dorpje Kariaí, dat in de oudheid Karyai heette. Het lag toen op de grens van Arcadië en Lakonië (Sparta). Karyai bezat een befaamde tempel, gewijd aan Artemis. Behalve de godin van de jacht was Artemis ook de godin die aan jonge meisjes schoonheid en gezondheid schonk. Op tempelfeesten in Karyai voerden meisjes – *karyatides* – bijzondere dansen uit ter ere van Artemis.

Aan het begin van de 5de eeuw v.Chr. brachten de oorlogen tussen de Grieken en de Perzen (zie **marathon**) Karyai in moeilijkheden; het koos namelijk partij voor de Perzen. Toen de Grieken uiteindelijk de strijd wonnen, wreekten zij zich op het verraderlijke Karyai. Volgens een door de Romeinse schrijver en bouwmeester Vitruvius (1ste eeuw v.Chr.) opgetekende overlevering zouden alle mannelijke inwoners van Karyai zijn gedood, en de vrouwen in slavernij weggevoerd. Ter herinnering aan die slavernij werd in de Griekse bouwkunst het motief geïntroduceerd van zuilen in de vorm van beeldhouwde vrouwenfiguren – symbolische lastdraagsters. Zulke figuren werden sedert ten minste de 4de eeuw v.Chr. kariatiden genoemd. Het beroemdste voorbeeld hiervan uit de oudheid zijn de zes kariatiden van de voorhal van het Erechtheion op de Akropolis in Athene (420-415 v.Chr.). Houding en kleding van deze figuren zouden zijn gemodelleerd naar die van de Artemisdanseressen uit Karyai.

Het verhaal van Vitruvius is vaak herhaald, maar doet onwaarschijnlijk aan. Zo dateert het idee om beeldhouwde menselijke figuren een architectonische functie te geven, van ver voor de Perzische oorlogen. Bovendien bestaat over een aantal zaken onzekerheid: werden die tempelfeesten in Karyai al zo vroeg gehouden? Heulde Karyai werkelijk met de Perzen, of wordt het verward met Karystos op Euboia, waarover

min of meer hetzelfde wordt bericht? Zijn de gebeurtenissen uit de tijd van de Perzische oorlogen misschien verward met die van een eeuw later, toen Karyai afvallig werd van Sparta en met harde hand werd gecorrigeerd?

Hoe dit ook zij, zulke beelden heten tot op heden kariatiden. Dat komt doordat het handboek van Vitruvius over de antieke bouwkunst in de 15de en 16de eeuw de bijbel was van iedere architect. Het idee om mensenfiguren als decoratieve dragende elementen te gebruiken, sprak de renaissancebouwmeesters sterk aan. Een prachtig voorbeeld van kariatiden uit de moderne tijd is het viertal dat de beeldhouwer Artus Quellinus in 1652-1654 heeft gemaakt voor de vierschaar (rechtbank) in het Amsterdamse stadhuis – nu het Paleis op de Dam.

Engels *caryatid* (1563); Duits *Karyatide*; Frans *cariatide* (1547).

Twee groepen woorden sluiten aan bij *kariatide*: woorden die teruggaan op namen uit de omgeving van Karyai, en woorden die betrekking hebben op de bouwkunst.

Karyai lag, zoals gezegd, op de grens van Arcadië (in het noordwesten) en Lakonië (in het zuiden); het laatstgenoemde gebied was in de oudheid het domein van Sparta (tegenwoordig Sparti), een van de machtigste Griekse staten. In de 8ste en 7de eeuw v.Chr. had de Spartaanse maatschappij interessante en in moderne ogen niet onsympathieke trekken, zoals een zekere gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen in het openbare leven. Er werd ook gemengd gesport, en de Spartanen behaalden op de Olympische Spelen geregeld meer dan de helft van de eerste plaatsen. In de loop van de 6de eeuw werd de vrouw in Sparta teruggedrongen in de moederrol, terwijl de samenleving allengs verregaand op militaire leest werd geschoeid: strenge tucht en onderwerping aan de staat werden de hoogste idealen. Geen wonder dat al in de oudheid *spartaans* synoniem werd met soberheid en tucht.

In etymologie en betekenis nauw verwant met *spartaans* is het begrip *laconiek*, oorspronkelijk het bijvoeglijk naamwoord bij Lakonië, de kern van het Spartaanse rijk. Dit woord kreeg al bij de oude Grieken de overdrachtelijke betekenissen 'sober' en 'kort van stof', waaraan wederom de (veronderstelde) eigenschappen van de Spartaanse bevolking ten grondslag lagen. In modern Nederlands betekent laconiek ongeveer 'onverstoorbaar' en 'droog, kort maar krachtig'. Ook de afgeleide vorm *laconisme* komt voor, zoals in 'iets met groot laconisme opnemen'.

Ten noordwesten van Karyai lag Arcadië, dat een heel andere reputatie geniet dan Sparta. Een *Arcadië* is een lustoord, waar herders, herderinnetjes en goden zich de lieve lange dag fluitspelend en flirtend vermeien in de schone natuur, zonder ooit door ziekten, hagelbuien of onroerend-goedbelasting te worden geplaagd. Zij leiden, kortom, een *arcadisch* bestaan. De voor deze beeldvorming – die geen verband

houdt met het werkelijke herdersleven in Arcadië – beslissende combinatie van toon en motieven is door de Romeinse schrijver Vergilius (70-19 v.Chr.) tot stand gebracht in het dichtwerk *Bucolica*. Hierdoor geïnspireerd heeft sedert de renaissance de zogenaamde herdersroman of **arcadia** tot diep in de 18de eeuw een hoge vlucht genomen in de Westeuropese literatuur.

Tot slot enkele geoniemen op het gebied van de bouwkunst:

Een vast element in de kerkelijke en wereldlijke pronkarchitectuur van alle tijden is het **baldakijn**. Dit woord is uiteindelijk genoemd naar Bagdad, tegenwoordig de hoofdstad van Irak. In de middeleeuwen noemde men in Italië, waarlangs de Europese contacten met de Oriënt verliepen, deze plaats Baldacco. Een uit die stad afkomstig produkt heette *baldacchino*. Nu voerde Bagdad voor zover bekend geen baldakijnen uit, maar wel kostbare stoffen: brokaat en weefsels van zijde- en gouddraad – geknipte materialen voor sprookjesachtige baldakijnen. In de Europese talen is de naam baldakijn geleidelijk aan van het weefsel overgegaan op de overhuiving die eruit werd vervaardigd. De oude betekenis is zelfs volkomen in onbruik geraakt, en baldakijnen van steen, metaal of zelfs plastic zijn geen zeldzaamheid meer.

Een ander woord waarvan de betekenis is overgegaan van een weefsel op een architectonisch element, is **fries**. In de oudheid stonden de bewoners van het rijk Phrygië in westelijk Klein-Azië bekend om hun prachtige goudborduurwerk. De Romeinen noemden dit dan ook *opus phrygium* 'Phrygisch werk', waarvan het eerste element in de loop van de tijd verloren is gegaan. Het tweede element is via het Franse *frise* in het Nederlands uiteindelijk geworden tot fries. (De overgang van *phrygium* naar *frise* wordt overigens niet door alle etymologen ondersteund.) In de renaissance werd de term aanvankelijk speciaal gebruikt voor de versierde ('geborduurde') horizontale strook die in een klassiek opgezet gebouw tussen de architraaf en de kroonlijst loopt. Later werd de betekenis verruimd tot 'horizontale sierstrook' zonder meer. Zulke stroken hadden dikwijls een **meander** (z.a.) als motief, waarvan de oorsprong eveneens in Phrygië ligt.

KARIATIDE: Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 2 (1733) 85 (*Carie*); Lübker & Erler *Reallex. des klassischen Altertums* (18917) 620; *Grand Larousse ency.* (1960) 671; *Ency. Brit.*¹⁵ II (1979) 603-604; Nuchelmans e.a. *Wdb. der oudheid* 2 (1979) 1612; Ziegler & Sontheimer (red.) *Kleine Pauly* 3 (1979) 139-140; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 126; OED (1993²).

karduizer

(1761, naar het Frans) kortharig katteras

De *karduizer kat* heeft een kortharige, blauwgrijze vacht en felle, oranjegele ogen. Hij is mollig van bouw, met een forse, ronde kop en kleine oren. Karduizers staan bekend als lief en slim, en als goede muizenvangers. Hun naam is ongetwijfeld afgeleid van de kloosterorde der karduizers, die in 1084 door

de heilige Bruno Hartefaust (±1030-1101) in de Franse Alpen is gesticht en zich van daaruit over heel Europa heeft verbreid (zie **chartreuse**). De naam van de orde gaat terug op die oudste vestigingsplaats, die Cartusia, Caturisiani Montes, Catorissium of iets van dien aard moet hebben geheten. Zowel de naam van de kloosterorde als die van de kat werd vroeger wel geschreven als kart/huizer, maar dat is taalhistorisch ongegrond.

Kartuizer monniken leiden in principe in grote afzondering een zeer sober leven. In de 16de en 17de eeuw genoten ze echter in Noord-Nederland, met name in Amsterdam, de reputatie van paters goedleven. Van een bolwangig persoon die er welgedaan uitzag, kon je in die tijd zeggen dat hij wangen had als een kartuizer.

Ook de kartuizer kat heeft bolle wangen, maar als verklaring voor zijn naam is dat niet toereikend. Die naam is trouwens pas sinds het begin van de 18de eeuw bekend. Het *ras* zou volgens sommigen al in 1558 zijn gesignaleerd. De vraag is waarom deze kat dan wèl naar de kartuizers is genoemd.

Hierop zijn verschillende antwoorden voorgesteld. Een voor de hand liggende veronderstelling is dat deze katten door de kartuizer monniken werden gefokt. Dat is niet uitgesloten, maar bevestigd is het evenmin. Volgens een andere verklaring zouden kartuizer monniken de kat uit Zuid-Afrika naar Frankrijk hebben gebracht. Dat zou dan in verband met de missie moeten zijn geweest, maar daarin waren de kartuizers nu juist niet actief. Ten slotte beweren verscheidene naslagwerken dat de kat zo is genoemd omdat zijn vacht de kleur heeft van het grauwe habijt van de kartuizer monniken. Maar de kartuizers dragen geen grauwe habijt – zij gaan van oudsher in het wit gekleed.

Vooralsnog blijft de vernoemingskwestie onopgelost. De laatste die zich daar druk over maakt, is de kartuizer kat.

Engels *Chartreux*, *Chartreuse* (1838); Duits *Kartäuserkatze*; Frans *chat des chartreux*; *chartreux*, *chartreuse* (1723).

Vergelijk **Abessijn**, **chartreuse**, **siamees**

WNT VIII (1926) 1684-1685, 1778 (*kat*); Dubois *Lexis* (1975) 302; *Grand Larousse ency.* 2 (1960) 903; M. Wright & S. Walters *Book of the cat* (1980) 67; *Petit Robert* (1993²) 350-351; OED (1993²); N. v.d. Sijs *Leenwdb.* (1995).

kasjmier

(1835, uit het Frans) *fijne wollen stof*

Kasjmier is een gebied aan de voet van de Himalaya. Vroeger stond het bekend als het 'paradijs van India', het 'land zonder weerga' of 'de tuin van eeuwigdurende lente'. Rijke Indiërs trokken er in de warmste maanden naartoe. Dat doen ze trouwens nog steeds.

Vanaf de 15de eeuw maakten wevers in Kasjmier doeken uit de haren van geiten uit Tibet. De fraaiste werden gemaakt van de fijne haartjes van de onderbuik van deze geit. Het waren soepele, zeer zachte omslagdoeken met prachtige patronen. Omdat een doek gemiddeld zes manjaren weven vergde, waren ze zeer kostbaar.

Via Perzië bereikten de eerste doeken Europa. Het Perzische woord *s(h)âl*, 'omslagdoek, schoudermantel', reisde mee en kwam halverwege de 17de eeuw terecht in het Engels (*shawl*), Frans (*châle*) en Duits (*Schal*). Wij leenden het Engelse woord en maakten daar na verloop van tijd *sjaal* van. Hiermee bedoelde men aanvankelijk alleen omslagdoeken uit Kasjmier.

Aan het eind van de 18de eeuw raakten de doeken uit Kasjmier in Engeland in de mode. Let wel: men beschikte alleen over gebruikte doeken, sjaals die waren doortrokken 'met het zweet van een exotische danseres of van een oude Nabob', zoals het ergens heet.

Vanuit Engeland waaide de mode spoedig over naar Frankrijk. Hier sloegen de doeken in als een bom. De sjaal was precies het kledingstuk dat aansloot bij de nieuwe, klassiek georiënteerde mode. Nadat keizerin Joséphine zich in 1809 had laten portretteren in een jurk gemaakt van witte kasjmiersjaals, was er geen houden meer aan. Iedere dame van stand moest er ten minste één hebben, maar liefst meerdere. De sjaal werd, verpakt in een sandelhouten doos, het huwelijksgevenk bij uitstek.

Al snel oversteeg de vraag het aanbod. Er werden enorme bedragen voor een doek neergeteld, soms wel tot twaalfduizend francs. En de prijzen stegen zelfs nog verder toen Napoleon een verbod uitvaardigde op alle goederen die door Engelse schepen werden vervoerd. De kasjmiersjaals werden nu

Frankrijk binnengesmokkeld, voornamelijk via Rusland.

Ook Franse fabrikanten gingen nu sjaals maken. De beste kwamen van Guillaume Ternaux (1763-1833), die de fijne haar-tjes van de *kasjmiergeit* eerst uit Kasjmir importeerde. Maar omdat dit erg duur was, financierde Ternaux in 1818 een expeditie om kasjmiergeiten naar Frankrijk over te brengen. Deze expeditie werd zijn ondergang, want van de 1289 geiten overleefden er slechts vierhonderd de reis. Bovendien leerde men in Frankrijk iets essentieels over de kasjmiergeit: dit dier produceert alleen donshaartjes als bescherming tegen de extreme winters in de Himalaya. In een milder klimaat houdt het hier spontaan mee op.

Ook in Engeland ging men op grote schaal kasjmiersjaals namaken. De sjaals uit de Schotse stad **Paisley** (z.a.) waren het bekendst.

Zoals gezegd betekende sjaal aanvankelijk alleen omslagdoek uit Kasjmir. Maar omdat er al spoedig ook sjaals uit andere landen op de markt kwamen, ontstond de samenstelling *cachemir-shawl*, die in het Nederlands voor het eerst is aangetroffen in 1835. Later werd dit verkort tot cachemir en zo staat het – naast kasjmier – nog steeds in Van Dale. Gaandeweg kreeg dit woord een andere betekenis: vanaf omstreeks 1850 werd het bij ons gebruikt voor een lichte, gekeperde wollen stof.

Ondertussen exporteerde Kasjmir nog steeds omslagdoeken. Daar telde men in Nederland omstreeks 1866 enorme bedragen voor neer. Zo kostte een eenvoudige vierkante doek uit Kasjmir tussen de 100 en 600 gulden. Een extra fraaie kostte 2000 gulden. Een eenvoudige lange sjaal kostte tussen de 250 en 700 gulden, een echte mooie gemiddeld 2700!

Toch was de mode toen al bijna voorbij. Door massaproductie kon op een gegeven moment iedereen zich een sjaal of omslagdoek veroorloven. Die verloor daardoor zijn status, en vanaf ongeveer 1870 haalde de chic er zijn neus voor op.

De gevolgen voor de wevers in Kasjmir waren ingrijpend. Ze gingen sneller werken, waardoor de kwaliteit afnam. Zelfs in India gaf men nu de voorkeur aan Engelse kasjmiers. Na de Frans-Duitse oorlog van 1870 stortte de export vanuit Kasjmir helemaal in. Duizenden wevers stierven in de hongersnood van 1877.

In Frankrijk bleef het nog een tijdje gewoonte om een sjaal als huwelijksgeschenk te geven, maar geen vrouw dacht er nog over zo'n doek te dragen. Tegen het eind van de 19de eeuw hing de kasjmier als decoratie over de piano.

Engels *cashmere* (1822); Duits *Kaschmir(wolle)* (1832); Frans *cachemire* (1803).

Ook het woord *sjaal* wordt in sommige woordenboeken aangemerkt als een geoniem. Zij doen dit op gezag van de Noordafrikaanse wereldreiziger Ibn Battoeta (1304-1377), die in 1345 in India de plaats Shaliat of Chalyat bezocht. Hij schreef hierover: 'Een bijzonder mooie stad, waar de stoffen worden gemaakt die haar naam dragen.' Maar waarschijnlijk vergiste Battoeta zich. *Sāliya* was namelijk een algemene aanduiding voor 'weversgemeenschap' (van Sanskrit *shalika* 'wever'). Bovendien heeft nooit iemand kunnen achterhalen welke plaats Battoeta bedoelde.

KASJMIER: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 2 (1821) 63-64; *Nederlandsch Magazijn* (1835) 185-186; Nieuwenhuis *Kunsten en wetensch.*² 2 (1855) 237; Rijnhart *Alg. wdb. prakt. leven* (1866) 605-606; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 8 (1866) 316-317; *Winkler Prins*¹ 9 (1877) 260-261; Yule & Burnell *Hobson-Jobson* (1903²) 824 (*shawl*); O'Hara *Mode ency.* (1984) 124; M. Lévi-Strauss *Cashmere shawl* (1988); Rey-Debove *Dict. des anglis.* (1990²) 123; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 317.

koeterwaals

(1617 [*koeterwaal*], uit het Duits) *onverstaanbare taal; gebrekkig Nederlands; dieventaal*

Kort voor het begin van onze jaartelling werd een groot deel van Europa door Keltische stammen bewoond. In het zuiden van Gallië – nu Frankrijk – leefden onder meer de Volcae. Het verhaal ging dat zij in hun hoofdstad Tolosa (Toulouse) een grote goudschat bezaten, maar verder is over hen weinig bekend. Bij de verovering van Gallië door Caesar behoorden de Volcae tot de eersten die werden onderworpen. Daarmee was de expansie van het Romeinse rijk nog lang niet ten einde, en de Keltische volkeren raakten in de verdrukking tussen de uit het zuiden opdringende veroveraars en de weerbarstige Germanen in het noorden. Vele Kelten gingen op in de Romeinse cultuur.

Blijkbaar golden de Volcae als een toonbeeld van deze assimilatie, want in de loop van de middeleeuwen kreeg hun naam in de Germaanse talen allengs de betekenis 'geromaniseerde zuiderling', later ook meer specifiek 'Italiaan' of 'Frans-

man'. Terwijl deze betekenisontwikkeling zich voltrok, veranderde het woord Volca – zo veronderstellen de etymologen – via een middeleeuwse vorm als *Walch* tot het modern Duitse *Welsch*. In het Nederlands werd dat *Waaals*, waarmee wij tegenwoordig enkel nog de Franstalige cultuur in België aanduiden. Vroeger was een Waal een Franstalige in het algemeen. Je had Duitsers (waartoe de Nederlanders in de 17de eeuw ook zichzelf rekenden), en je had Walen. Iemand van wie werd gezegd dat hij Duitsen en Walen schuldig was, stond bij Jan en alleman in het krijt.

De Walen spreken een Romaanse, vanuit het Nederlands gezien bij uitstek 'vreemde', taal. *Koeterwaals* is nog een graadje erger. Voor een verklaring van dat 'koeter' moeten we terugkeren naar de Romeinse tijd. Nadat heel Gallië door de Romeinen was onderworpen, kwam het strategisch belangrijke Alpengebied aan de beurt. Daar, zo'n beetje op de grens van het tegenwoordige Oostenrijk en Zwitserland, woonden de Raetiërs. Zij verweerden zich fel, maar moesten in het jaar 15 v.Chr. ten slotte het hoofd buigen voor de Romeinse overmacht. In hun gebied stichtten de Romeinen aan de bovenloop van de Rijn de plaats Curia Raetorum, het 'bestuurscentrum van de Raetiërs'. Van die naam resteert na tweeduizend jaar alleen het eerste gedeelte, dat tegenwoordig geschreven wordt als Chur. Dat is de hoofdstad van het Zwitserse kanton Graubünden. De herinnering aan de Raetiërs is bewaard gebleven in de naam van een taal die gesproken wordt in een klein gebied ten zuiden van Chur: het Raetisch of Retoromaans.

Men veronderstelt nu dat in de middeleeuwen deze Romaanse streektaal bij zijn Duitse noorderburen gold als het top-punt van onbegrijpelijk uitheems gebrabbel, erger nog dan de overige Romaanse, *welsche* talen. Nu werd in Zuidoostelijke dialecten Chur uitgesproken als *kauer*. *Welsch* uit Kauer was dus *Kaurerwelsch*. Onder invloed van *kaudern*, dat 'onduidelijk spreken' betekent, zou hieruit de tegenwoordige Duitse vorm *Kauderwelsch* zijn ontstaan. Het Nederlandse koeterwaals gaat terug op het Duitse *Kauderwelsch*.

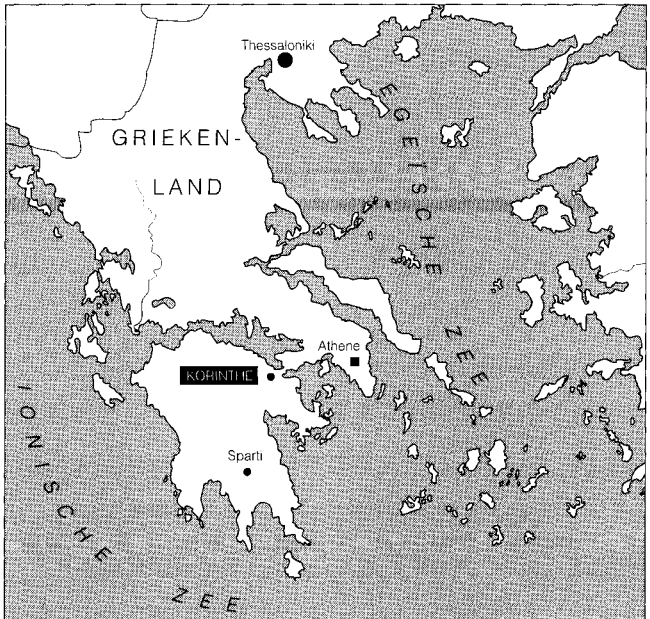
Voor het woorddeel *kauder* zijn ook andere verklaringen voorgesteld, waarin Chur geen rol speelt. Toch zou het aardig

zijn als de verklaring met Chur juist was. Dan zou koeterwaals namelijk een zeldzaam voorbeeld zijn van een dubbelgeoniem, een samengesteld woord waarvan beide delen teruggaan op een geografisch begrip.

Duits *Kauderwelsch* (1247 *Kudirwale*).

Vergelijk **walnoot**

Lübker & Erler *Reallex. des klassischen Altertums* (1891⁷) 1029 (Roetia); *Ency. Brit.*¹¹ 28 (1911) 178 (Volcae); Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 330; WNT VII² (1941) 5001-5003; L. Weisberger, 'Walhisk', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 13 (1948) 87-146; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 343; *Ency. Brit.*¹⁵ 7 (1979) 960 (Gaul); WNT XXIV (1989) 85-92 (waal), 95-101 (waalsch); Veen *Etym. wdb.* (1989) 409, 808 (Waal); Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1989²²) 363, 786 (welsch); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 638-639, 1554-1555 (welsch); H. te Winkel, 'Rare jongens, die Galliërs!', in: *Onze Taal* 62 (1993) 176-177; N. v.d. Sijs *Leenwdb.* (1995).

krent

(15de eeuw, uit het Frans) gedroogde druif

Weinig vruchten hebben zoveel invloed op de Griekse geschiedenis gehad als de krent. In al zijn verschrompelde nietigheid zorgde de krent nog geen honderd jaar geleden voor faillissementen, tolheffingen, internationale beraadsla-

gingen, opstanden, ja zelfs voor het aftreden van een minister-president.

De krent is genoemd naar de Griekse stad Korinthe. In de ons omringende talen is die vernoeming duidelijker zichtbaar. De Duitsers spreken van *Korinthe*, de Fransen van *raisin de Corinthe*. Wij leenden de Franse benaming maar verkortten die al in de middeleeuwen tot *corente* en vervolgens tot *krent*. In de oudheid was Korinthe zeer rijk. In de loop der tijd had het echter zwaar te lijden van aardbevingen, invallen en verwoestingen. In 1858 richtte een aardbeving zo veel schade aan dat de stad zeven kilometer van de oude plaats opnieuw werd opgebouwd.

De Korinthiërs voerden toen nog altijd krenten uit, zij het op kleine schaal. In 1877 kwam hierin plotseling verandering. In dat jaar raakten de Franse wijngaarden ernstig aangetast door druifluis ofwel *Phylloxera* (vgl. **malaga**). De Franse wijnboeren kochten massaal Griekse krenten om er mengwijnen mee te maken. De uitvoer van Griekse krenten naar Frankrijk steeg van 881 ton in 1877 tot 20.999 ton in 1880 – een stijging van maar liefst 2300 procent. En dat bleek nog slechts het begin. In 1889 voerden de Grieken 70.000 ton krenten uit naar Frankrijk en 50.000 ton naar Engeland.

Heel Griekenland begon als bezeten druiven te verbouwen. Alle andere vormen van nijverheid werden verwaarloosd, en olijfbomen, sinaasappelbomen en citroenbomen werden omgehakt om plaats te maken voor de *Vitis vinifera apyrena*, zoals de krentenproducerende wijnstok officieel heet. Om de produktie zo snel mogelijk te kunnen opvoeren, stak men zich tegen hoge rente in de schulden; de grote winsten werden geïnvesteerd in nieuwe aanplantingen, terwijl de leningen niet werden afbetaald.

In 1891 was de schade aan de Franse wijngaarden echter zo goed als hersteld. En zoals dat gaat bij Franse boeren, klonk er vervolgens een luid protest tegen de valse concurrentie uit Griekenland. De Franse regering zag zich gedwongen de invoerrechten op Griekse krenten te verhogen: in 1891 van zes naar vijftien, in 1894 van vijftien naar vijfentwintig francs per honderd kilo. Dit laatste bleek genoeg om de export vrijwel stil te leggen. De Grieken boorden nieuwe markten aan, maar dit mocht niet baten.

De Griekse regering richtte een speciale bank op – onmiddellijk de ‘Krenten-Bank’ gedoopt – die de overschotten tegen een vast tarief opkocht. Binnen de kortste keren zat de bank echter met een enorme *krentenberg*. Ondertussen bleef de produktie toenemen, waardoor de prijs van de krent nog verder daalde. In 1903 stelde een groep buitenlandse investeerders voor de uitvoer van krenten te reguleren. Toen premier Theotokis dit weigerde, braken er zulke ernstige onlusten uit dat hij het veld moest ruimen. Onder zijn opvolger ging de Krenten-Bank over de kop, de kwekers raakten wanhopig – kortom, het was tijd voor een staatsmonopolie. Dat kwam er en is tot op heden gebleven.

Voor Korinthe was dit alles extra ongunstig. Als krentenproducent moest de stad het al snel afleggen tegen de eilanden Zákynthos en Kefallinía. Omstreeks 1920 voerde Korinthe nauwelijks meer krenten uit.

Engels *currant* (±1390); Duits *Korinthe* (1495); Frans *raisin de Corinthe*.

Winkler Prins¹ 9 (1877) 554; Verdam *Middelned. wdb.* 3 (1894) 1914 (*corente*); *Ency. Brit.*¹¹ 7 (1910) 648 (*currant*), & 12 (1910) 434-435 (*Greece*); WNT VIII¹ (1916) 162-164; *Oosthoek ency.* 7 (1921) 498; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 718.

L

labberdaan

(1512, uit het Frans) gezouten kabeljauw

Vaak kost een etymologie heel wat hoofdbreken. Dat is helemaal zo als van een woord verschillende vormen bestaan die wat de herkomst betreft in andere richtingen wijzen. Dit geldt onder andere voor *labberdaan*, dat sinds het begin van de 16de eeuw in het Nederlands voorkomt en dat behalve als *lab(b)erdaan* is aangetroffen als *ab(b)erdaan*.

De meeste mensen kennen labberdaan nu alleen nog van Marten Toonders *Heer Bommel en de Labberdaan*. Bij Toonder heeft dit woord echter niets met gezouten kabeljauw te

maken: het gaat hier om een volkje dat van werken houdt. Toonder zou dit woord hebben afgeleid van het Latijnse *laborare* 'werken' en *daan*, zoals in onderdaan.

Wat de gezouten labberdaan betreft, Willem Bilderdijk herleidde dit woord in 1832 tot de Schotse plaats Aberdeen. Nu exporteerde Aberdeen indertijd enorme hoeveelheden zoute vis. Veel woordenboeken namen Bilderdijks verklaring dan ook over. Labberdaan werd als fout afgedaan, abberdaan moest het zijn.

De Leidse hoogleraar Matthias de Vries wees Bilderdijks verklaring echter krachtig van de hand. 'Aberdeen is noch de eerste, noch de voornaamste plaats geweest, die de kabeljauwvangst dreef of de zoute visch toebereidde', schreef hij in 1870. Bovendien kwam het woord in het Engels voor als *haberdine*. Het was onwaarschijnlijk dat Britten de naam van een vertrouwde haven zo zouden verhaspelen.

Hoe zat het dan wel? De beste methode om de herkomst van dit woord te achterhalen, stelde De Vries, was zich te verdiepen in de geschiedenis van de gezouten kabeljauw. Hij veronderstelde dat de naam verwees naar de vissers die met het inzouten waren begonnen. Dat moesten vissers zijn geweest die ver van huis visten, anders hadden ze hun kabeljauw wel vers naar de markt gebracht.

Nu visten de Basken uit de streek van Bayonne vanouds op de banken van Newfoundland. Een gedeelte van het Baskenland staat bekend als *Le Labourd*. Dit naar de hoofdstad Bayonne, die in de Romeinse tijd *Lapurdanus* heette. 'Ik geloof te mogen aannemen', schreef De Vries, 'dat de *labberdaan* aan dat land van *Labourd* haren naam ontleend heeft. De gezouten kabeljauw, die door de visschers van Bayonne en omstreken naar huis werd gebracht, en die dan uit het land van *Labourd* naar elders ter markt kwam, hoe kon men haar een natuurlijker naam geven dan *piscis Lapurdanus, poisson du Labourd, labourdan?* [...] De kooplieden van Bretagne en Normandije, die de zoutevisch uit Bayonne aankregen, verspreidden den naam van *labourdan* door geheel Frankrijk. Maar in hun mond kon de l, als artikel opgevat, wegvallen en het woord tot *abourdan* worden. Naar de Fransche uitspraak ging *our* regelmatig in *or* over.'

Dit laatste verklaart ook de dubbele vorm in het Nederlands. Hollandse en Vlaamse kooplieden die de vis uit de havens van Bretagne en Normandië haalden, leerden hem kennen als *abordan*. Zij maakten daar *ab(b)erdaan* van. Maar wie de vis rechtstreeks in Bayonne kocht of van Baskische vissers op zee, hoorde *labourdan* en maakte hiervan *lab(b)erdaan* – vormen die naast elkaar in gebruik bleven.

De Vries verzuchtte dat deze zoektocht hem erg veel tijd had gekost. Zijn verklaring staat echter nog steeds overeind en wordt zelfs aangehaald in de *Oxford English Dictionary*. Wel probeerde Kluyver (1944) *labberdaan* nog te herleiden tot de Gaskonse vorm van het Latijnse *fabrefacienda*, ‘wat toebereid moet worden’. Latere etymologen noemen dit echter ‘hoogst onzeker’ en ‘zeer onwaarschijnlijk’.

Overigens werd de labberdaan indertijd niet duur betaald. De zoutevis was zelfs zo goedkoop dat de uitdrukking in omloop kwam *daar kun je geen labberdaan voor eten*, voor: alle waar is naar zijn geld. Misschien verklaart dit de opmerkelijke betekenis die De Beer en Laurillard in 1899 voor *labberdaan* gaven: slappe koffie.

Engels *haberdine* (1300); Duits *Laberdan*; Frans *laberdan*.

Gerookte haring wordt ook wel *harderwijker* genoemd. Harderwijk stond vroeger bekend om z'n gerookte bokkingen. Al voor de Tweede Wereldoorlog was er van die industrie niet veel meer over. Van Dale vermeldt de uitdrukking ‘hij droogt uit als een Harderwijker bokking’, met als toelichting ‘van een vervelend mens gezegd’.

De benaming *nijlbaars* spreekt voor zich. De nijlbaars is de grootste zoetwatervis van Afrika en kan 1,75 lang worden. De vraag naar de oorsprong van de Nijl, een van de grootste rivieren ter wereld, hield de oude Grieken en Romeinen al bezig, getuige de uitdrukking *caput Nili quaerere*, ‘het begin van de Nijl zoeken’. Tot 1863 moest men zich wat dit betreft behelpen met kaarten van Ptolemaeus, maar dat jaar lukte het de Engelse reizigers Speke en Grant de grote Nijlmeren te vinden. Stanley vond later de rivier die het grootste van deze meren – het Victoriameer – voedt. Naar dit meer wordt de nijlbaars ook *victoriabaars* genoemd. De Nijl zit in allerlei samenstellingen die geen toelichting behoeven, zoals *nijlgans*, *nijlkrokodil*, *nijlpaard*, *nijlsnoek* etc. Aardig is dat de rivier twee kleurnamen opleverde: *nijlblauw* en *nijlgroen*.

De *sardien* is genoemd naar het eiland Sardinië, waar deze vis in de oudheid op grote schaal werd gevangen. Wij leenden dit woord uit het Frans. Vroeger sprak men ook wel van *schardijn*, *sardijn* of *sardel*. In de 19de eeuw waren sardientjes erg duur. Rijnhart schreef in 1866: ‘De sardijnen worden slechts zeer weinig gebruikt, niettegenstaande zij over-

heerlijk zijn, en den eetlust bij het ontbijt zeer opwekken. De hooge prijs is voorzeker de oorzaak, dat zij zo weinig in zwang zijn.’ Ook **sardonisch**, boosaardig, gaat terug op Sardinië. De Romeinen spraken van *Sardonius risus*, ‘Sardinische lach’, de Grieken van *Sardanius gelös*, ‘bittere lach’. *Sardanius* betekent in het Grieks ‘verbitterd’ of ‘minachtend’. Dit versmolt echter met *sardonios*, dat Sardinisch betekent. Men dacht dat ‘sardonisch’ verwees naar de gevolgen van het eten van een bittere plant, de *herba Sardonio* (ranonkel), die op Sardinië inheems is. Volgens de overlevering veroorzaakte het eten van dit kruid kramp in de aangezichtsspieren – sardonisch lachen – en later de dood. Deze uitdrukking komt al voor in de *Odyssee* (boek 20, regel 299-303).

LABBERDAAN: *Bilderdijk Verklarende Geslachtlijst I* (1832) 6; *Harrebomée Spreekwdb. II* (1861) 2; *WNT I* (1882) 602; M. de Vries ‘Labberdaan’, in: *Taal- en letterbode I* (1870) 274-280; Beer & Laurillard *Woordenschat* (1899) 602; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912) 366; *WNT VIII* (1916) 875; A. Kluyver ‘Gissingen in verband met het woord labberdaan’, *Meded. KNAW, letterk.*, 69 A 2 (1930); Haeringen *Suppl. etym. wdb.* (1936) 96; *WNT Suppl. I* (1956) 289; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 380; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 220; *OED* (1993); J. Bruggeman ‘Labberdaan’, in: *NRCH* 20.12.1994.

labrador

(1876, uit het Engels) middelgrote, kortharige hond met hangoren

Zo’n vijftig jaar na de ontdekking van de **labradorsteen** (z.a.) maakte Europa kennis met honden uit Labrador. Die honden zouden met vissersschepen zijn meegekomen uit Newfoundland, de Canadese provincie waar Labrador deel van uitmaakt. Zeker is dat de labrador verwant is aan de **newfoundlander** (z.a.) – de zwarte, zwemgrage hond die door de ruige vissers van Newfoundland werd gebruikt.

Volgens de overlevering kwamen de labradors in 1830 aan in de haven van Poole. Daar werden ze opgemerkt door de tweede graaf van Malmesbury, die er een paar kocht en later nog andere deed overkomen. De liefde voor deze honden bleek erfelijk: ook de derde graaf van Malmesbury sloeg aan het fokken. Hij kruiste de labrador met retrievers en setters, maar – zo stellen de kenners ons gerust – het echte labradortype bleef overheersen.

In de tweede helft van de 19de eeuw was de labrador in heel Europa bekend en geliefd. In 1903 werd de labrador officieel als ras erkend.

De dieren hebben zo’n goede neus dat ze tijdens de Eerste en

Tweede Wereldoorlog vaak werden ingezet om mijnen te zoeken. Ze bleken zelfs mijnen te kunnen aanwijzen die meer dan 15 cm onder de grond lagen.

Labradors zijn over het algemeen zwart van kleur. Labradors met een gelige vacht worden ook wel *golden retrievers* genoemd.

Engels *Labrador (dog, retriever)* (1842); Duits *Labradorhund*; Frans *chien de Labrador* (1867), *Labrador* (1900).

Vergelijk **dalmatiër**

Uit Labrador werd in de 18de en 19de eeuw ook *Labradorthee* aangevoerd. Deze werd getrokken van de groene bladeren en twijgen van de *Gaultheria procumbens*, een kleine heester die inheems is in Labrador en Canada. De thee werd in platte, vierkante koeken op de markt gebracht en stond ook wel bekend als *Canadathee*. Olie van de heester werd verkocht als *Oil of Wintergreen*.

LABRADOR: *Winkler Prins*¹ 8 (1876) 453; *Toepoel & Van de Weijer Toepoels hondenency.* (±1970*) 351-352; *Petit Robert* (1993²) 1248; *OED* (1993³).

labrador, labradorsteen

(1782) *kleurrijke siersteen*

Labrador is een schiereiland in het oosten van Canada. Het maakt deel uit van de provincie Newfoundland en is vele malen ontdekt: in het jaar 986 door de Noormannen (die het *Helleland* 'steenland' noemden), in 1497 door de voor Engeland varende Italiaan John Cabot (1450-1498) en in 1501 door de Portugees Gaspar Cortereal.

Cortereal noemde het *Tierra del Labrador*. Volgens sommigen bedacht hij hiermee de Portugese zeevaarder João Fernandes, bijgenaamd 'Lavrador'. Anderen houden het erop dat *Tierra del Labrador* 'bouwland' of 'land geschikt voor akkerbouw' betekent. In ieder geval had dit dan alleen betrekking op de kuststrook. Het binnenland van Labrador is namelijk juist zeer onvruchtbaar en onherbergzaam. Tot laat in de 19de eeuw waagde bijna niemand zich in het binnenland en nog

altijd is het grootste deel van Labrador onbewoond.

Labrador raakte aan het eind van de 18de eeuw in Europa bekend door een toevallige vondst. Omstreeks 1770 leden een paar Hernhutters, leden van een Duitse christelijke gemeenschap, schipbreuk voor de kust van Labrador. Daar vonden ze kiezelachtige stenen die op de splijtvlakken zeer fraaie groene, blauwe en gele kleuren vertoonden. De Hernhutters bleven in Labrador om er de Eskimo's te bekeren, maar de stenen stuurden ze naar Europa, waar ze met groot enthousiasme werden ontvangen.

In Nederland kreeg dit mineraal, dat behoort tot de zogeheten veldspaten, de naam *Labradorsteen* (1782). Net als in de ons omringende talen werd dit spoedig verkort tot *Labrador*. Vanaf het begin van de 19de eeuw werd **labradoriet** de gebruikelijke naam.

Labradoriet wordt tegenwoordig onder meer gevonden in Italië, Finland, Rusland, de VS en Groenland, maar de grootste stenen komen nog altijd uit Labrador. Men maakt er vooral sierstenen van.

Engels *Labradore stone* (1778), *Labradore* (1794); Duits *Labradorstein* (1778), *Labrador*; Frans *pierre de Labrador* (1783), *Labrador* (1803).

Vergelijk **quenast**

Houttuyn *Natuurlyke historie* III, 3 (1782) 141; Nieuwenhuis *Kunsten en wetensch.*² 3 (1856) 270 (feldspath); Winkler *Prins*¹ 9 (1877) 615-616; *Ency. Brit.*¹¹ 16 (1911) 28n; Winkler *Prins*⁶ 12 (1951) 467; Veen *Etym. wdb.* (1989) 430; Dúdá & Rejl *Gr. mineralen ency.* (1993) 392; *Petit Robert* (1993²) 1248; OED (1993²).

leghorn

(1905, uit het Engels) bepaald hoenderras

Een leghorn is een van oorsprong Italiaanse kip die uitstekend legt. De kip dankt haar naam echter niet aan het werkwoord *leggen* – zoals de *leghen* – maar aan de Italiaanse havenplaats Livorno.

Livorno heette in de 17de en 18de eeuw Legorno. De Engelsen noemden het Leghorn. Uit Livorno importeerden zij een bepaald soort tarwestro om hoeden van te vlechten. In het Engels heeft *leghorn* dan ook als eerste betekenis 'strooien hoed' of 'hoedenstro', betekenissen die halverwege de 18de eeuw ontstonden.

De geschiedschrijving van het pluimvee wil dat een Italiaanse scheepskapitein omstreeks 1835 vanuit Livorno naar Amerika voer met enkele hoenders aan boord. Dankzij de 'kweekijver der Amerikanen', zoals het ergens heet, werden de hoenders veredeld. Het resultaat was een slanke kip, betrekkelijk laag op de gele poten en met een volle, zware staart. Haar belangrijkste kenmerk is dat ze al na vijf maanden begint te leggen, ook 's winters, en dat ze gemiddeld 250 tot 300 eieren per jaar legt. Naar de plaats van inscheeping werd deze kleine eierfabriek *leghorn* genoemd.

Omstreeks 1869 werd de leghorn van Amerika overgebracht naar Engeland. Vandaaruit veroverde de kip de rest van Europa. De kip zou omstreeks 1880 in Nederland zijn geïntroduceerd. Leghorn werd al snel een begrip in onder andere het Frans, Duits en Engels. De Italianen spreken echter nog steeds van *Gallina Livornese*.

Voor zover bekend vermeldde *Vivat's Geïllustreerde Encyclopaedie* de leghorn in 1905 als eerste. Veel vertrouwen in de 'Italianen', zoals de kippen hier in het begin ook werden genoemd, had de encyclopedie niet: 'leghorn [...] ook naam van een uit Amerika afkomstig hoenderras, fraai van voorkomen doch van weinig waarde'.

Dertig jaar later stond de leghorn te boek als het belangrijkste pluimveeras in Nederland.

Engels *Leghorn* (1869); Duits *Leghorn*; Frans *leghorn* (1888).

Vergelijk **barnevelder**

Vivat's ency. 7 (1905) 4868; *Winkler Prins*⁴ 11 (1919) 225; *Oosthoek ency.*¹ 7 (1921) 652; *Minderhoud Ned. landbouw* (1935) 182-183; *Winkler Prins*⁵ 11 (1936) 148; *Kath. ency.*¹ 16 (1936) 258; *Kluge Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 431; *Rey-Debove Dict. des anglic.* (1990²) 497; *OED* (1993²).

Lolaborstel

(1953, uit het Duits) *afwasborstel*

Hohenlockstedt is een klein industriestadje in Schleswig-Holstein, veertig kilometer ten noorden van Hamburg. Vroeger was het een legerplaats en heette het Lockstedter Lager, dus Lockstedter kamp. In 1939 woonden er 3000 mensen, in 1950 ruim 5500. Er worden schoenen geproduceerd, metaal, textiel, tabak en aanvankelijk ook afwasborstels. Deze wer-

den in Nederland *Lolaborstels* genoemd, naar de plaatsnaam L**O**ckstedter L**A**ger.

Tegenwoordig ervaren wij Lolaborstel als een merknaam, maar in 1953 lag dat volgens de *Winkler Prins van de vrouw* beslist anders. De echte Lolaborstels werden indertijd – voor Nederland – gemaakt door de Lola Borstelfabriek N.V. te Groesbeek. ‘Door verschillende andere fabrieken wordt evenwel gelijksoortig borstelwerk in de handel gebracht’, aldus de Winkler Prins. ‘Een typische bijzonderheid is hierbij, dat de grote bekendheid van het merk Lola ertoe heeft geleid, dat dit merk allengs als een soortnaam beschouwd werd voor afwasborstels, waardoor de consument menigmaal ten onrechte de overtuiging krijgt dat men een originele Lola heeft ontvangen.’

De namaak-Lola’s waren slecht gemaakt en de borstelkop kon niet vervangen worden – de belangrijkste innovatie van de Lolaborstel. De slechte borstels bleken ook schadelijk voor de reputatie van de echte Lola, zodat de fabrikant hiervan indertijd allerlei advertenties moest plaatsen om de consument het verschil uit te leggen.

Dat Lolaborstels meteen werden nagemaakt, komt omdat er in deze branche verrassend veel geld te verdienen valt. Zo besteedden in 1993 6,2 miljoen Nederlanders ruim 52 miljoen gulden aan afwasborstels. Omdat de klassieke houten afwasborstel is verdrongen door die van kunststof, zitten daar inmiddels nauwelijks meer Lolaborstels tussen.

WP v.d. vrouw 2 (1953) 1593; *Der große Brockhaus*¹⁶ 7 (1955) 292; Müllers großes deutsches Ortsbuch (1980²⁰) 609; Rob Biersma *De afwasborstel* (1990); Frank van Alphen ‘Afwasborstel’, in: *NRCH* 8.7.1993

lommerd

(1281, uit het Frans) bank van lening

Lombardije is een streek in Noord-Italië, tussen de Po, het Gardameer en het Lago Maggiore. Economisch is het het belangrijkste deel van Italië, met Milaan als commercieel centrum.

Lombardije speelde economisch al vroeg een belangrijke rol. Het bankwezen kwam hier in de 11de eeuw tot bloei. Vanaf

de 13de eeuw zwermden handelaren uit Lombardije uit over de rest van Europa. Lenen van geld tegen rente of onderpand was indertijd bij de kerkelijke en de burgerlijke wet verboden. Om toch in deze behoefte te voorzien, maakten vorsten voor joden en Lombarden een uitzondering. Tegen betaling van een jaarlijks bedrag kregen zij het recht om in een bepaalde stad een bank of *tafel* te exploiteren.

Aanvankelijk maakten vooral hoge edele heren en bisschoppen van hun diensten gebruik. Maar de opkomst en bloei van de stedelijke economie voegde daar al gauw de gegoede burgerij aan toe. Wie leende liet een onderpand achter; later werd ook rente bedongen, die kon oplopen van 10 tot 15 procent, soms zelfs tot 30 procent. Behalve als geldschieters deden de Lombarden dienst als wisselaars en kooplieden.

Nederland maakte in 1260 voor het eerst kennis met de Lombarden. Hun financiële praktijken vielen niet meteen in goede aarde. Al in 1267, zeven jaar na hun komst, moesten Lombarden eens de Utrechtse dom in vluchten om het vege lijf te redden. Maar een legertje boerenkinkels onder leiding van heer Gerard van Amstel drong de kerk binnen en sloeg ze ter plekke dood. Later kregen de Lombarden herhaaldelijk te maken met excommunicatie, bedrijfsverbod, verbanning en confiscatie.

Al in de 13de eeuw kreeg *lombaert* (Lombard) bij ons de betekenissen 'bankier, geldhandelaar, wisselaar, geldschietter' of 'woekeraar'. Later schreef men ook *lombard*, *lombaard* en *lomberd*, waarmee een instelling bedoeld werd die geld leent op onderpand. *Lommerd* is daar een volkse verbastering van.

Toen in de 17de eeuw verschillende steden, in de eerste plaats Amsterdam, de banken in eigen beheer namen, ontstond er een onderscheid tussen een openbare bank van lening en een particuliere bank van lening. In de volksmond werd *lommerd* of *lombard* voor beide instellingen gebruikt. Nog later, in de 19de eeuw, ervoer men de term *lommerd* als gemeenzaam; deftige luitjes in geldnood brachten hun spulletjes naar de *lombard*.

Het particuliere pandjeshuis werd door het volk bovendien aangeduid als 'Ome Jan'. Ook in de ons omringende talen zocht men het wat dit betreft in de familierelaties. Zo sprak

men in Engeland van *my uncle's* of *uncle three balls*, in Frankrijk van *ma tante* (*Dumont*) of van *mon oncle* (*du prôt*), en in Duitsland van *mein Onkel*. 'De naam zal wel hieruit ontstaan zijn', aldus Stoett (1943), 'dat men slechts voorwendde naar een oom Jan te gaan, omdat men er zich voor schaamde iets naar den lommerd of *achter de schuine deur* te moeten brengen.'

In *Amsterdam bij dag en nacht* (1897) geeft Justus van Maurik een fraaie beschrijving van een gezelschap Jordanezen dat op een tochtje met een rijtuig door de stad plotseling de lommerd tegenkomt.

De wagen houdt stil en allen schreeuwen zoo luid mogelijk: 'Dag oome Jan!' tot een bejaard man, die met zijn vrouw aan den eenen en een parapluie onder den anderen arm, aan den kant van den weg, naar de voorbijsnorrende wagens kijkt.

't Is de pandjeshuishouder van de Lindengracht. Iedereen kent hem, iedereen heeft hem op zijn beurt noodig en daarom klinken hem allerlei vriendelijke groeten tegen.

'Dag oome!' gilt Koos, 'loopt mijn klokke nog?'

'Heb je mijn jas wel afgeborsteld?'

'Complement aan mijn vestketting!'

'Zal je goed op mijn belletjes passen?'

'Pas je wel op, dat mijn perreplu niet schimmelt!'

[...] 'Neem je petten af voor Oome!' kraait Koos uit den kattenbak en met zijn hoed saluerend, voegt hij er bij: 'Als hij kwaad op jelui wordt, geeft hij te weinig. Kijk, Slâbak, hij lacht al tegen je jas; dat's een oude kennis van hem.'

Engels *Lombard* (1377); Duits *Lombard*(*geschäfft*); Frans *lombard* (1268).

'De bank van leening', in: *Nederlandsch Magazijn* (1844) 194-197; Justus van Maurik *Amsterdam bij dag en nacht* (3e druk z.j. [1897¹]) 83; Verdam *Middelned. wdb.* IX (1899) 746-749 (*lombaert*); WNT VIII² (1924) 2654-2655 (*lombard*), 2659-2661 (*lommerd*), & WNT VIII¹ (1926) 183 (*Oome Jan*); Stoett *Ned. spreekw.* (1943⁵) 394-395 (*Oome Jan*); *Winkler Prins?* 12 (1973) 191-192; J. de Bruyn-van der Helm, 'La prima occorrenza della parola lombardo 'banchiere' nei testi nederlandesi medievali', in: *Quaderni di semantica* 2 (1984) 367-374; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 233; OED (1993²); Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 436.

lunapark

(1916, uit het Engels) pretpark

Coney Island is een schiereiland op de zuidwestpunt van Long Island bij New York. Het hoort bij Brooklyn. 'Coney' is volgens sommigen een verbastering van het Nederlandse *konijn*, een dier dat hier vroeger in groten getale zou hebben rondgehuppeld.

Coney Island ontwikkelde zich in het laatste kwart van de 19de eeuw tot de populairste badplaats van de Verenigde Staten. Austin Corbin (1827-1896) en George Cornelius Tilyou (1862-1914) leverden hier een grote bijdrage aan.

Corbin zag als eerste de mogelijkheid om van Coney Island een supervakantieoord te maken. In 1876-1877 legde hij de New York & Manhattan Beach Railway naar Coney Island aan, gevolgd door andere verbindingen per spoor en per boot. Het schiereiland werd zo goed ontsloten.

George Tilyou was de zoon van een hoteleigenaar op Coney Island. In 1876, toen bleek dat veel bezoekers van de wereldtentoonstelling in Philadelphia naar Coney Island kwamen om de Atlantische Oceaan te zien, opende hij zijn eerste souvenirkraampje. Hij was toen veertien. Tilyou verkocht doosjes met gezeefd zand en flessen zeewater. Op zijn 17de liet hij de bekende Bowery aanleggen, een soort kermis-sstraat, gevolgd door *Tilyou's Surf Theatre*, het eerste grote vermaaksoord op het schiereiland, dat al zeer in trek was bij het grote publiek.

Alle ondernemers schreeuwden er over de geweldige capaciteit van hun hotels. Zo beweerde het Sea Beach Palace in 1879 al 15.000 maaltijden tegelijk te kunnen serveren. In 1882 werd een hotel gebouwd in de vorm van een olifant, met in zijn voorpoten een diorama en een sigarenwinkel.

In de jaren tachtig en de vroege jaren negentig was John Y. McKane de grote baas op Coney Island, dat onder zijn bewind de bijnaam *Sodom by the Sea* kreeg. Tilyou slaagde erin McKane weg te werken en probeerde vervolgens van Coney Island een fatsoenlijke badplaats te maken. De pretparken op het eiland, waaronder Tilyou's Steeplechase Park, trokken toen al een enorme hoeveelheid bezoekers: zo'n 5 miljoen per seizoen, soms wel 200.000 op één dag.

In 1901 bezocht Tilyou in Buffalo (N.Y.) de Panamerikaanse tentoonstelling. Daar kon je in een *cyclorama* met een ruimteschip een *Trip to the Moon* maken, inclusief vlucht (met uitzicht door de patrijspoorten), landing, en een kort verblijf op de maan. De maanreizigers werden verwelkomd door reuzen en dwergen en kregen een groene kaas mee als souvenir. Tilyou kocht deze attractie, met de eigenaars Frederic Thompson en Skip Dundy erbij, voor Steeplechase Park. Maar eind 1902 begonnen Thompson en Dundy voor zichzelf. Ze kochten een oud pretpark op Coney Island, sloopten het groten-deels, en bouwden Luna Park.

In mei 1903 werd Luna Park geopend. Voor 10 dollarcent kwam de bezoeker terecht in één groot, 'Super-Saracenic, Oriental Orgasmic' decor, zoals John F. Kasson het noemt in zijn studie over Coney Island rond de eeuwwisseling. Een kwart miljoen elektrische lampjes maakte het park ook 's avonds overweldigend. Er was een stuk Venetië nagebouwd, inclusief gondels, en verder een Japanse tuin, een Iers dorp, een Eskimodorp, een Nederlandse molen en een Chinees theater.

Je kon er op olifanten of kamelen rijden en er was een compleet circus. Sommige vertoningen waren uitermate wreed, zoals de publieke executie van een oude olifant (die eerst zogenaamd vergiftigde wortels kreeg en vervolgens werd geëlektrocuteerd) en de act van het paard King, dat van een hoge toren in een zwembad moest duiken. Er werden ook natuurrampen nagespeeld: de val van Pompeï, grote overstromingen en een brand in een gebouw van vier verdiepingen.

Je moest vooral actief zijn; er waren wel bankjes, maar Thompson en Dundy zagen mensen liever niet stilzitten en stuurden muziekkorpsen op hen af om ze in beweging te brengen. Er waren bibberende plaveisels, schietstoelen, roetsjbanen met loopings en door namaaklandschappen, waterglijbanen – kortom, alles waar moderne pretparken goede sier mee maken werd in Luna Park en elders op Coney Island al eens vertoond.

Het succes van Luna Park leidde tot concurrentie van Dreamland Park, dat op de proppen kwam met een miljoen lampjes, een dorp met 300 dwergen en een brand in een gebouw van zes verdiepingen. Ironisch genoeg ging Dreamland Park in 1911 zelf geheel in vlammen op.

De aftakeling van Luna Park zette in 1907 in. Dundy stierf dat jaar, nog geen vijftig jaar oud. Thompson ging in 1912 failliet en stierf een paar jaar later, 46 jaar oud. Luna Park bleef bestaan, maar slaagde er niet in ieder seizoen met nieuwe attracties te komen, waardoor de belangstelling spoedig terugliep.

Internationaal was Luna Park toen echter al een begrip geworden. Vanaf 1911 wordt het in het Engels gebruikt voor grote pretparken in het algemeen. Rusland kende in 1913 een theater 'Luna-Park' en Nederlandse woordenboeken vermelden *lunapark* sinds 1916, in de betekenis 'park voor vermaak' of 'moderne soort van kermis'. Van Dale geeft het bovendien als synoniem voor *cake-walk*.

In de jaren veertig werd Luna Park op Coney Island een paar keer door brand getroffen. Van de oude glans was toen al niets meer over. Dat het park later moest plaatsmaken voor een parkeerplaats en nog later voor woonhuizen, is dan ook een vorm van 'genadige euthanasie' genoemd.

Engels *Luna Park* (1911); Duits *Luna-Park*; Frans *luna-park*.
Vergelijk **vauxhall**

*Ency. Brit.*¹¹ 6 (1910) 897 (*Coney Island*); Koenen *Verkl. handwdb.* (1916¹¹) 493; *Dict. of Amer. Biogr.* 4 (1930) 436 (*Corbin*), & 18 (1936) 553 (*Tilyou*); John F. Kasson *Amusing the million: Coney Island at the turn of the century* (New York 1978) 61-82; Stewart *Dict. of American place-names* (1986) 110; Veen *Etym. wdb.* (1989) 456; OED (1993²).

lymeziekte

(±1985, uit het Engels) bepaalde door teken overgebrachte bacteriële ziekte

Vanuit het hart van New York steekt Long Island meer dan 150 kilometer oostwaarts de Atlantische Oceaan in; aan de noordzijde omsluit dit eiland een baai, de Long Island Sound. De noordkust van die baai behoort tot Connecticut, een dichtbevolkte maar ook dichtbeboste staat. Daar aan de kust, nabij New London, ligt het district Lyme.

Hier werd in 1975 een merkwaardig verschijnsel opgemerkt, namelijk een 'epidemie' van reumatische aandoeningen, die normaal gesproken niet epidemisch optreden. Onderzoek door medewerkers van de Yale-universiteit wees uit dat deze kwaal werd veroorzaakt door een bacterie, die naar zijn ont-

dekker Willy Burgdorfer *Borrelia burgdorferi* werd gedoopt. Behalve voor gewrichtsaandoeningen bleek deze bacterie ook verantwoordelijk voor kwalen van de huid, het zenuwstelsel en het hart. Dit complex van aandoeningen wordt, naar de plaats van ontdekking, *lymeziekte* genoemd. Deze ziekte komt echter op vele plaatsen in de wereld voor, ook in Nederland.

De *Borrelia burgdorferi* kan haar kwalijke werk alleen doen als ze in het bloed van de mens belandt. Dat gebeurt via de beet van een teek. Deze kleine parasiet leeft in gebieden die begroeid zijn met bomen en struiken. Hij bijt zich vast in de huid van dieren en mensen om zich vol te zuigen met hun bloed. Dat zou op zich niet zoveel kwaad kunnen, als die teken hun slachtoffers niet met allerlei ziekten konden besmetten, waaronder de lymeziekte.

Hoewel waakzaamheid tegen besmetting met de lymeziekte geboden is, moet de kans hierop niet worden overschat, zo meldt een brochure. Niet elke teek brengt de besmetting over, en zelfs een besmette teek kan pas gevaarlijk worden als hij meer dan een of twee dagen ongestoord bloed kan zuigen. Bij verblijf in dichtbegroeide gebieden is geregelde controle van de huid dus een goede vorm van preventie.

Engels *Lyme disease* (± 1980); Duits *Lyme-Krankheit*, *Lyme-Erkrankung*; Frans *maladie de Lyme*.

Wat u moet weten van tekebeten en van Lyme-ziekte die erdoor kan worden overgedragen (brochure SAAG, Koog aan de Zaan 1993); Fred S. Kantor, 'Disarming Lyme disease', in: *Scientific American* (sept. 1994) 20-25; 'Vaccin ontwikkeld tegen ziekte van lyme', in: *NRCH* 8.12.1994.

M

magenta

(1870, uit het Engels) rode verfstof, karmozijntint

William Henry Perkin (1838-1907) was pas vijftien toen hij in 1853 in Londen scheikunde ging studeren. Twee jaar later werd hij assistent van de Duitse scheikundige August Wil-

helm von Hofmann (1818-1892), die toen al geruime tijd in Engeland verbleef. Hofmann hield zich onder andere bezig met onderzoek naar kinine.

Kort nadat Perkin aan de universiteit was ingeschreven, richtte hij thuis, op zijn kamer, een eenvoudig laboratorium in. Daar deed hij samen met een vriendje scheikundige proeven.

In de paasvakantie van 1856 probeerde Perkin aniline om te zetten in kinine, een idee dat hem door Hofmann aan de hand was gedaan. Dat mislukte, maar de proef leverde wel een vies, donker goedje op. Toen Perkin dit nader onderzocht, bleek het een sterke, paarsblauwe kleurstof te bevatten. Perkin slaagde erin deze te isoleren. Hij noemde de kleurstof aanvankelijk *Aniline purple* of *Tyrian purple* en later *mauveïne*.

Perkin bleek de eerste synthetische kleurstof te hebben gemaakt en sloeg meteen munt uit zijn uitvinding. Al in 1857 opende hij nabij Londen een kleurstoffenfabriek. Zijn vader, die er aanvankelijk tegen was geweest dat zijn zoon scheikunde ging studeren, financierde de onderneming, hoewel Hofmann dit afraadde: hij vond Perkin, toen pas achttien, te jong en te onervaren. Later zou Hofmann trouwens goudgeld verdienen aan deze handel.

De uitvinding van een synthetische kleurstof zorgde internationaal voor een sensatie: stoffen konden hiermee veel makkelijker worden gekleurd, en in nieuwe, helderder tinten. Wetenschappers in Engeland, Frankrijk en Duitsland stortten zich op deze markt en spoedig kwam de ene synthetische kleurstof na de andere in de handel, waaronder, in 1858, het rode fuchsine.

In diezelfde tijd raakten Frankrijk en Italië in oorlog met Oostenrijk. De Oostenrijkers hadden indertijd verschillende bezittingen in Italië. De Italianen streefden naar onafhankelijkheid, en in een opwelling had de Franse keizer Napoleon III toegezegd Italië 'van de Alpen tot de Adriatische zee' te zullen bevrijden van de Oostenrijkers.

De Oostenrijkers hadden al twee veldslagen verloren toen zij in de late avond van 3 juni 1859, na een lange dagmars, halt hielden bij Magenta, een gehucht ten westen van Milaan, gelegen aan de Ticino. Zij bevonden zich op de linkeroever

van de Ticino, de Fransen en Piemontezen hielden de rechteroever bezet, zonder dat de beide legers dit van elkaar wisten. Toen het in de vroege ochtend werd ontdekt, braken er eerst gevechten uit bij de bruggen over de rivier. Rond het middaguur concentreerde de strijd zich bij Magenta.

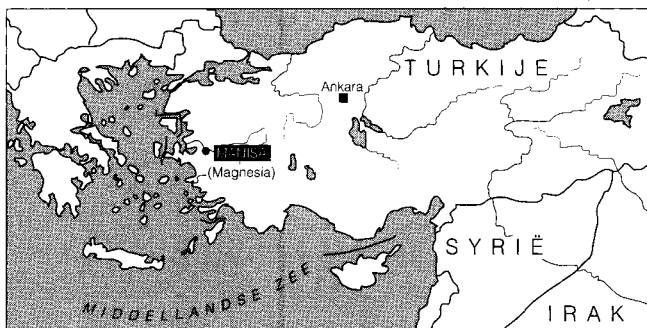
Aan Franse zijde stonden 54.000 soldaten en aan Oostenrijkse zijde 58.000. Het was de Franse aanvoerder MacMahon (1808-1893) die de strijd besliste: zonder daartoe opdracht te hebben gekregen viel hij de Oostenrijkers in de rechterflank aan. Later kreeg hij de titel hertog van Magenta.

De verliezen waren groot. Het aantal doden en gewonden aan Franse zijde bedroeg 4000 (plus 600 vermisten) en aan Oostenrijkse zijde 5700 (plus 4500 vermisten). Nog altijd is bij Magenta een knekelhuis te bezichtigen waarin de stoffelijke resten van 9000 doden zijn samengebracht.

Het slagveld bij Magenta zag rood van het bloed. Kort na deze slag werd in Engeland een nieuwe, donkerrode fuchsineverbinding op de markt gebracht, die 'Magenta red' werd genoemd. Het patent op de chemische samenstelling hiervan werd op 11 augustus 1860 in Londen verleend aan een zekere R. Smith. 'Magenta red' werd vrijwel meteen verkort tot *magenta*, een woord dat al in 1870 in het Nederlands opduikt. De strijd tussen Frankrijk en Oostenrijk was met de slag bij Magenta niet beslist. Twintig dagen later volgde, bij het dorpje Solferino, een nog heviger treffen, dat het slagveld nog dieper rood kleurde. Deze slag gaf niet alleen aanleiding tot de kleurnaam **solferino** (z.a.), maar door de toevallige aanwezigheid van Henri Dunant ook tot de oprichting van het Rode Kruis.

Engels *magenta* (1860); Duits *Magenta* (1861); Frans *magenta* (1950).

Gerding & Opwijrda *Zakwdb. der scheikunde* (1870) 262; Meyers *Konversations-Lexikon*³ 1 (1874) 648 e.v. (*Anilin*); *Winkler Prins*¹ 10 (1878) 302; *Ency. Brit.*¹¹ 14 (1911) 917, & 17 (1911) 263-264, 304; *Dict. Nat. biogr.* 2de suppl. III (1912) 104-106; *ENSIE* 8 (1950) 636; *Dict. of scientific biogr.* X (1974) 515-517; *Ency. Brit.*¹⁵ 5 (1981) 1099, 1106-1107, & 16 (1981) 374; *Ons Leger* (juni 1985) 30; *OED* (1993²); *Petit Robert* (1993²) 1322; *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1163.

magneet

(1266, uit het Latijn) stuk magneeterts of gemagnetiseerd metaal, dat soortgelijke materialen aantrekt en afstoot

Als in de oudheid een Griek de gevoelens van zijn echtgenote wilde peilen, hoefde hij alleen maar een stukje magneetsteen onder haar hoofdkussen te leggen. Was zij haar man trouw, dan zou zij zich tegen hem aan vlijen; in het andere geval zou de kracht van de steen haar het bed uit slingeren.

Dat is maar één voorbeeld van de bijzondere eigenschappen die de magneet werden toegedicht. Ook als geneesmiddel stond de steen in hoog aanzien: er was nauwelijks een kwaal te vinden waartegen magneetpoeder niet baatte. Je moest het in melk opgelost drinken om je gezichtsvermogen te verbeteren, en ook bij bloedspuwingen en verstoppingen werd inwendig gebruik aangeraden, bijvoorbeeld in combinatie met honing. Daarnaast ging het verhaal dat je een magneet van zijn kracht kon beroven door hem met knoflook in te smeren; bokkebloed maakte dit weer ongedaan.

De magneet was in Griekenland en Klein-Azië vermoedelijk al in de 8ste eeuw v.Chr. bekend. Het ging daarbij uitsluitend om natuurlijke magneten in de vorm van stukken magneetsteen, tegenwoordig **magnetiet** of **magneetijzersteen** genaamd. Ook de Grieken hadden hiervoor al verschillende namen, waaronder *Magnètis (lithos)* 'steen uit Magnesia', zodat enig verband tussen deze steen en een plaats van die naam aanneemelijk lijkt. Een probleem is dat de antieke schrijvers over de vindplaatsen van de magneetsteen nauwelijks bruikbare berichten hebben nagelaten.

De Griekse wereld kende minstens drie Magnesia's: een streek

op het Griekse vasteland, bij Thessalië, en twee stadjes in Lydië, het uiterste westen van Klein-Azië (nu Turkije). Met elk van deze oorden hebben taalkundigen de term magneet in verband gebracht. De *Real-Encyclopädie* van Pauly en Wissowa, het grootste naslagwerk over de klassieke oudheid, interpreteert de beschikbare gegevens als volgt. Het feit dat magneetsteen ook 'Lydische steen' werd genoemd, wijst in de richting van Klein-Azië. Daarbij komt dat deze steensoort aanvankelijk wel werd aangeduid als 'Herakleïsche steen'. Nu zijn in de nabijheid van het Lydische Magnesia bij (de berg) Sipylos sporen gevonden van een kleine nederzetting Herakleia. Het lijkt dus aannemelijk dat de magneetsteen aan dit Magnesia zijn naam dankt. De plaats ligt nabij de Turkse westkust, zo'n 30 km ten noordoosten van Izmir (Smyrna), en heet tegenwoordig Manisa. Tot zover Pauly en Wissowa.

Helemaal bevredigend is deze verklaring niet. De voor de hand liggende vraag, of in de nabije omgeving van Magnesia en Herakleia eigenlijk wel magneeterts te vinden is, wordt niet gesteld, laat staan beantwoord. Bovendien was er in de Griekse wereld altijd wel een van de talloze Herakleia's of Herakleions in de buurt – er ligt er bijvoorbeeld ook een aan de kust direct ten noorden van de streek Magnesia op het Griekse vasteland. Ten slotte werden ook steensoorten van slechts vagelijk oosterse herkomst – **basalt** bijvoorbeeld – wel 'Lydische steen' genoemd. Ze hoefden daarom nog niet in Lydië te zijn gedolven.

Maar al is nog onduidelijk welk Magnesia de naamgever is geweest, het woord magneet is gebleven. Via het Latijn is het in de meeste moderne Europese talen terechtgekomen. Alleen in het Frans is *magnete* na de middeleeuwen verdrongen door *aimant*, dat samenhangt met diamant.

Aan dieper inzicht in het **magnetisme** zijn de Grieken niet toegekomen. Pas in de late middeleeuwen werd in het Westen het kompas uitgevonden. In China was dat al eeuwen eerder ontdekt. Nader onderzoek naar het wezen van de magneet werd aan het einde van 16de eeuw verricht door de Engelman William Gilbert, die constateerde dat de aarde eigenlijk één grote magneet is.

In de 18de eeuw deed zich een intermezzo voor in de ont-

raadseling van het magnetisme. Al in de oudheid had de filosoof Thales uit de zo levend aandoende aantrekkingskracht van magneten de conclusie getrokken dat deze stenen een soort ziel zouden bezitten. De Weense dokter F.A. Mesmer (1733-1815) draaide deze redenering om: hij concludeerde uit de geheimzinnige sympathieën en antipathieën tussen de ene mens en de andere dat ook levende wezens magnetische eigenschappen bezitten, het zogenaamde *dierlijk magnetisme*, dat vooral bekend is geworden als *mesmerisme*. Mesmer was een fantast, die door zijn geheimzinnige, suggestieve optreden echter een tijdlang veel succes had. Nog in 1824 meldde Nieuwenhuis dat de 'levenswerkzaamheid' van alle delen van het lichaam, met name in 'het zenuwgestel van den onderbuik', veel baat vond bij behandeling door een *magnetiseur*.

In de loop van de 19de eeuw brachten ten slotte onderzoekers als Ørsted, Ampère, Faraday, Maxwell en Lorentz de samenhang tussen magnetisme en elektriciteit tot in details aan het licht. Zonder hun ontdekkingen zou de moderne wereld verstoken zijn van elektriciteitscentrales, videobanden, diskettes en telefoonkaarten. Een tot de verbeelding sprekende toepassing is de snelle experimentele trein die dankzij sterke elektromagneten boven zijn spoor zweeft.

Maar dat je met magneten iets kunt laten zweven, was in de oudheid ook al bedacht. Bouwmeester Timochares uit Alexandrië heeft gewerkt aan een tempel met een plafond van magneetsteen, waaronder een ijzeren beeld van koningin Arsinoë vrij in de lucht zou komen te zweven. Voor zover bekend is dit project echter nooit gerealiseerd.

Engels *magnet* (1398 *magnes*); Duits *Magnet*; Oudfrans *magnete* (12de eeuw).

Met de naam *magnesia* worden diverse verbindingen van magnesium aangeduid, die zeer uiteenlopende toepassingen vinden, van laxerend middel (zie **epsomzout**) tot grondstof voor vuurvaste stenen. Als het woord magneet teruggaat op de plaatsnaam Magnesia, dan geldt dat – zou je denken – natuurlijk helemaal voor het woord magnesia. Maar zo simpel ligt het niet. In de oudheid werden allerlei stoffen *Magnētis (lithos)* 'steen uit Magnesia' genoemd. Bij de magneet is geen misverstand mogelijk, maar bij andere stoffen die in klassieke teksten worden vermeld, valt vaak niet meer met zekerheid uit maken wat er precies werd bedoeld. Het lijkt evenwel aannemelijk dat de term magnesia zijn oorsprong vindt in een van de Magnesia's in Klein-Azië (zie hierboven).

Magnesium, een zeer licht, zilverwit metaal, dat in de natuur overvloedig, maar uitsluitend in verbindingen, voorkomt, is in 1808 door Davy voor het eerst in zuivere vorm bereid. Hij had het meteen de van magnesia afgeleide naam magnesium willen geven, maar koos, omdat die naam al was vergeven, met tegenzin voor *magnium*. Een paar jaar later is dat toch nog goed gekomen. Magnesium verbrandt met een zeer felle vlam en werd daarom in de fotografie toegepast als flitslicht. In de loop van de 20ste eeuw heeft de produktie van magnesium een hoge vlucht genomen. Doordat het nog lichter is dan aluminium, is het onder meer van belang voor de vliegtuigbouw. Voor het welzijn van planten, dieren en mensen is magnesium onmisbaar.

MAGNEET: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 4 (1824) 409-418; WNT IX (1913) 97-99; Pauly & Wissowa *Real-Ency. der class. Altertumswiss.* 14 (1930) 472-486; Winkler Prins⁷ 12 (1973) 460-463; Stilwell *Princeton Ency. of Classical Sites* (1976) 544-545; *Ency. Brit.*¹⁵ 11 (1979) 310-311; OED (1993).

malaga

(±1750, uit het Spaans) donkerbruine Spaanse dessertwijn

Málaga ligt in het zuiden van Spanje aan de Costa del Sol. Ten westen en ten noorden wordt de stad beschut door hoge bergen. Op de hellingen daarvan groeien olijven, amandelen, citroenen en druiven. Malaga werd door de Feniciërs gesticht. De naam is afgeleid van het Fenicisch *malha*, dat 'zout' betekent; hier werd vis gezouten.

De wijnproduktie in Málaga moet al in de oudheid zijn begonnen. Er zijn restanten gevonden van een Romeinse wijnkelder en ook de Moren, die de stad in de 8ste eeuw innamen, maakten er wijn. Ze noemden die *xarab almalaqui*, 'Malagasiroop', waarschijnlijk om het alcoholische karakter ervan te verdoezelen – islamieten mogen immers geen alcohol drinken.

In 1487 werden de Moren uit Málaga verdreven. Datzelfde jaar verenigden de wijnboeren zich in een broederschap, de 'Hermandad de los Viñeros de Málaga'. Zij bewaakten de kwaliteit van de wijn en controleerden de export ervan.

De wijn die wij kennen als malaga wordt bereid uit twee soorten druiven: de muskadel en de Pedro Ximénes (die in de 16de eeuw door een zekere Peter Simons uit de Rijnstreek naar Spanje zou zijn gebracht). Daarbij worden druiven gebruikt die aan de wijnstok bijna tot rozijnen zijn ingedroogd. Het resultaat is een geurige, zoete donkerbruine wijn met een enigszins karamelachtige smaak.

In de 17de eeuw won de uitvoer van malagawijn voor het eerst aan betekenis. Jaarlijks werden er ruim 15.000 vaten uitgevoerd. In 1791 bood de Spaanse ambassadeur in Moskou keizerin Catharina enkele kisten met malagawijn aan. Die viel zo bij haar in de smaak dat zij toestemming gaf om malaga voortaan zonder tol in te voeren in Rusland. Aan het eind van de 18de eeuw exporteerde Malaga wereldwijd enorme hoeveelheden wijn, en daarnaast *malagarozijsen* en druiven. Het stak daarmee Barcelona naar de kroon als belangrijkste handelsstad in Spanje.

De tweede helft van de 19de eeuw bracht een ommekeer. In 1851 raakten de wijngaarden van Málaga aangetast door meeldauw en in 1876 door druifluis (*Phylloxera*; vgl. **krent**). Binnen een paar jaar waren vrijwel alle wijngaarden vernietigd. Veel wijnboeren emigreerden naar Zuid-Amerika. Málaga was nog steeds van deze klap aan het herstellen toen de stad tijdens de Spaanse Burgeroorlog grotendeels werd verwoest. In diezelfde periode raakte de zoete Spaanse dessertwijn uit de mode. Wel bleef men hoog opgeven van de versterkende werking ervan. Nog in 1974 raadde Wina Born malaga aan tegen bloedarmoede en 'geestelijke depressies'. En als slaapmutsje.

Engels *Malaga (wine)* (1608); Duits *Malaga* (1783); Frans *malaga* (1761).

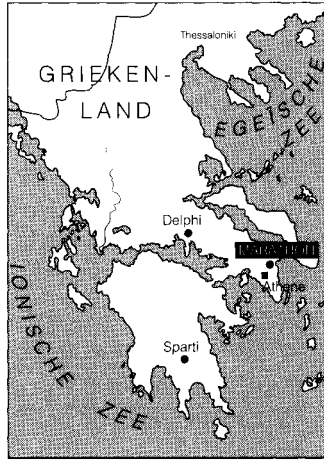
De *malagueña* is een melancholiek Zuidspaans danslied, dat in Málaga is ontstaan als variant op de fandango. De zangers en dansers worden gewoonlijk begeleid door gitaren en castagnetten, waarbij men vaak improviseert. In de kunstmuziek is de malagueña onder meer toegepast door Ravel.

MALAGA: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.* 4 (1824) 233; *Nederlandsch Magazijn* (1845) 73-74; *Winkler Prins* 10 (1878) 330; WNT IX (1913) 137; Born *Wijnlexicon* (1978⁴) 111; T. Lord *Spectrum drankatlas* (1979) 93; *Deutsches Fremdwtb.* 7 (1988) 268; H. Duijker *Wine atlas of Spain* (1992) 210-214; OED (1993²).

marathon(loop), marathon-wedstrijd

(±1900, uit het Frans of Engels)
hardloopwedstrijd over 42,195 kilometer

Een kind weet dat de *marathon* zo heet omdat in de oudheid eens een Griek 40 kilometer achter elkaar heeft hardgelopen om thuis in Athene te gaan vertellen dat de slag bij Marathon gewonnen was. Na amechtig zijn boodschap te hebben uitgestoten, viel hij

dood neer. Ter herinnering aan dit heldenfeit is in 1896 bij de eerste moderne Olympische Spelen een hardloopwedstrijd over dezelfde afstand ingesteld, die ook geregeld buiten Olympisch verband wordt gelopen. De oude Grieken hielden ook wel Olympische Spelen, maar zij liepen geen marathons. Wie van die oorspronkelijke 'Marathonloop' uit de oudheid, die in het jaar 490 v.Chr. zou hebben plaatsgevonden, het fijne weten wil, merkt al snel dat *Dichtung* hier een straatlengte voorligt op *Wahrheit*.

Omstreeks 500 v.Chr. was Griekenland een lappendeken van dwergstaatjes die elkaar het licht in de ogen niet gunden. De voornaamste rivalen waren Sparta en Athene. Alleen bij groot gevaar van buitenaf wilden de Grieken hun vetes nog wel eens bijleggen. Zo'n gevaar deed zich voor in 490 v.Chr., toen koning Darius van Perzië Griekenland binnenviel. Een Perzisch leger van minstens 25.000 soldaten stak de Egeïsche Zee over en landde bij het plaatsje Marathon aan de oostkust van Attika, slechts door een bergrug gescheiden van Athene. De Atheners stuurden meteen een professionele hardloper – Pheidippides of Philippides geheten – naar Sparta om bijstand te vragen. In afwachting van het resultaat stuurden ze hun leger van zo'n 10.000 man door de heuvels naar Marathon, waar zij en de Perzen een dag of wat om elkaar heen draaiden.

Pheidippides bereikte Sparta in twee dagen, wat niet gek is

voor meer dan 200 kilometer door ruig terrein. De Spartanen lieten weten dat ze om godsdienstige redenen pas over een dag of wat troepen konden sturen. Met dat nieuws holde Pheidippides naar Athene terug.

Bij Marathon kwam het enkele dagen later tot een veldslag tussen de Atheners, onder Kallimachos en Miltiades, en de Perzische overmacht, die werd aangevoerd door Datis. Hoe het mogelijk was, is niet helemaal duidelijk, maar de Grieken wonnen de strijd. Een belangrijke factor was zeker, dat de Perzische cavalerie niet ter plaatse was. Toen de hulptroepen uit Sparta ten slotte arriveerden, konden die alleen nog het slagveld bewonderen.

Deze overwinning op de Perzen geldt als een gebeurtenis van het grootste gewicht in de geschiedenis van Griekenland. Ook in die tijd werd dit al zo gezien. Een treffende illustratie hiervan vormt het grafschrift van de Athener Aischylos (525-456 v.Chr.), een van de grootste toneelschrijvers uit de geschiedenis. Hij was de meest gevierde treurspeldichter van zijn tijd, en werd met reusachtig eerbetoen begraven. Aischylos' korte grafschrift rept met geen woord van zijn theaterwerk, maar noemt als hoogtepunt van zijn leven slechts zijn moedige optreden in de slag bij Marathon.

De legende wil dat na de slag een Griekse soldaat in volle wapenrusting in één ruk naar Athene rende om de overwinning te melden, waar hij met de uitroep 'Verheugt u, we hebben gewonnen!' ineenzakte. Herodotos (± 484 - ± 425 v.Chr.), die het hele gebeuren een halve eeuw later op basis van informatie uit de eerste hand uitvoerig beschreef, maakt hier echter geen melding van. Sterker nog, het vroegste bericht over deze hardloper vinden we bij de schrijver Plutarchus – 600 jaar na de strijd, zeg maar alsof het eerste bericht over de moord op Floris v (1296) uit 1900 zou dateren. Volgens Plutarchus heette de looper Thersippos of Eukles; een nòg latere schrijver maakte er Pheidippides van, maar we mogen veilig aannemen dat daar een misverstand in het spel was. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat een snelle boodschapper het bericht van de overwinning naar Athene heeft gebracht, maar daarover is niets met zekerheid bekend. Toch is juist het laatste, onbetrouwbare bericht de basis geworden voor de

later gangbare ideeën over de marathon.

Na de strijd, die in de vroege ochtenduren dicht bij zee had plaatsgevonden, wisten de meeste Perzen zich op hun schepen in veiligheid te brengen. Aangezien de wind gunstig was, koersten zij onmiddellijk zuidwaarts, om te proberen Athene in te nemen voordat het Griekse leger uit Marathon kon terugkeren. De Grieken zagen de Perzen wegzeilen, trokken hun conclusies, lieten een contingent bij de buit achter en marcheerden in ijftempo over de bergen naar de stad terug, waar ze nog dezelfde dag aankwamen. De Perzische vloot kwam te laat, keek het nog even aan en wendde de steven naar Azië. Tot zover Herodotos.

Verscheidene moderne geschiedschrijvers menen dat de Atheense troepen de mars naar huis onmogelijk op de dag van de veldslag zelf kunnen hebben volbracht. Daar kun je van achter de schrijftafel natuurlijk van alles over beweren, maar de Britse kolonel N.G.L. Hammond, die in 1968 een meesterlijke studie over de Marathon-campagne heeft gepubliceerd, heeft als student in 1930 de proef op de som genomen: ook een al vermoeide wandelaar – zeg maar met een veldslag in de benen – bleek de afstand in een uur of acht te kunnen afleggen. Het is dus zonder meer aannemelijk dat het Atheense leger nog bij daglicht de stad heeft bereikt. *Negen-duizend* marathonlopers zijn die avond uitgeput maar verheugd in de stad teruggekeerd.

In het collectief geheugen van de westerse wereld heeft het idee postgevat dat Pheidippides of Philippides de eerste 'Marathon' zou hebben gelopen. Illustratief hiervoor is het gedicht 'Pheidippides' van de Engelsman Robert Browning uit 1879. Browning, die toen op het toppunt van zijn roem stond, gooide alles op één heroïsche hoop. Hij liet Pheidippides eerst van Athene naar Sparta en terug draven, vervolgens naar Marathon gaan, daar vechten en ten slotte het goede nieuws naar Athene brengen: *'Run, Pheidippides, one race more!'* Het werd zijn laatste.

Zeventien jaar nadat de legende aldus bezegeld was, werd in Griekenland de eerste marathon gelopen, van Marathon naar Athene. Winnaar werd de Griekse boer Spiridon Loues. De afstand bedroeg ongeveer 38 kilometer. Dit klinkt misschien

verrassend voor de moderne lezer, die weet dat tegenwoordig voor iedere marathon de wedstrijdleiding hemel en aarde beweegt om te zorgen dat het traject exact 42 kilometer en 195 meter lang is, omdat anders een eventueel record niet wordt erkend. Het oorspronkelijke traject biedt natuurlijk geen houvast, daarvoor zijn de begrippen 'bij Marathon' en 'Athene' te vaag. De afstand van 42,195 kilometer werd voor het eerst gelopen op de Olympische Spelen in Londen in 1908, toen de race begon bij het koninklijk paleis in Windsor en eindigde voor de koninklijke loge in het White-City-stadion. In 1924, toen de Olympische Spelen in Parijs plaatsvonden, werd besloten voortaan deze afstand aan te houden. Engels *marathon (race)* (1896); Duits *Marathonlauf*; Frans *marathon* (1896).

R. Browning *Poems* (Oxford 1963) 627-632; Pauly & Wissowa *Real-Ency. der class. Altertumswiss.* 6 (1909) 1936 (*Pheidippides*), & 2. Reihe 5 (1934) 2455 (*Thersippos*); N.G.L. Hammond, 'The campaign and the battle of Marathon', in: *The Journal of Hellenic Studies* 88 (1968) 13-57; Arlott *Oxf. Comp. Sports & Games* (1975) 644-645; Hartnoll *Oxf. Comp. Theatre* (1978³) 14-15 (*Aeschylus*); *Ency. Brit.*¹⁵ VI (1979) 596, & I (1979) 147-149 (*Aeschylus*), & 8 (1979) 309-310 (*Greco-Persian Wars*); J.J. MacAloon *This great symbol: Pierre de Coubertin [...]* (1981) 225-226; N. McWhirter (red.) *Het groot Guinness record boek* (1984) 174; Maanen *Kleine ency. van misvattingen* (1994⁵) 117-118.

marok, marokijn

(1771, uit het Frans) *fijn soort geitenleer*

Marokijn is een woord dat boekenliefhebbers met regelmaat tegenkomen, vooral in veiling- en antiquariaatscatalogi. Chique boeken werden vaak ingebonden in dit kostbare, geverfde geitenleer. Vooral de Fransen waren er dol op, en in een gedicht over Verlaine schreef Slauerhoff dan ook:

Zijn werk ligt nu in marokijn gebonden
 Bij jonge vrouwen in lauw-warm boudoir
 Of onder hun kussen: hij vond vaak geen sponde
 Dan kille banken langs het triest trottoir

Marokijn is de Europese naam voor geitenleer uit Marokko of een imitatie daarvan. In Marokko zelf heet het heel anders, namelijk *filali* of *fileli*, naar de provincie Tifilalet, waar het op grote schaal wordt gemaakt.

Al in de 15de eeuw ontwikkelden Marokkaanse leerbewerkers een techniek om geitenleer te verven. Twee eeuwen later gold het rode marokijn uit Fez als 'het fijnste leer uit Barbarije'.

In de 18de en de 19de eeuw werd marokijn ook op grote schaal gemaakt in Syrië, op Cyprus en vooral in Turkije. Diverse 19de-eeuwse naslagwerken wijzen op de grote terughoudendheid van de Turken om iets over de produktietechniek los te laten. Zo schreef Nieuwenhuis in 1825 over het *Marrokijn-leder*: 'De Turken houden de bereiding van hetzelfde zoo geheim, dat zij door geene aanbiedingen van geld tot derselver ontdekking zijn over te halen. Men weet echter, dat zij kalk, smak [d.i. *sumak*, een heester], galnoten, honds-drek, de huisjes van den eikel der Velanischen eik, meekrap, cochenille, vermillioen, de schel van den granaat-appel, en het zaad van eenen rhamnus daartoe gebruiken.'

Overigens overdreef Nieuwenhuis wel een beetje, want al in 1771 had Chomel uitvoerig beschreven hoe je rood, zwart, geel en blauw marokijn kon maken. 'Het beste *marroquin* is week, zagt en smeudig in het aanraaken', aldus Chomel, die in totaal 3 bladzijden wijdt aan de vervaardiging van dit leer.

Diverse woordenboeken verklaren marokijn synoniem met *corduaan*, *Turks leer* en *saffiaan*. Dit laatste woord heeft in Van Dale (1992) per ongeluk twee etymologieën: het wordt – terecht – afgeleid van het Perzische *saxtīyān* 'geitenleer', maar ten onrechte staat er ook: 'zo geheten naar de stad Safi in Marokko'. Overigens werden sigarenkokers vroeger vaak bekleed met *saffiaan*, wat hoogstwaarschijnlijk heeft geleid tot het van oorsprong Bargoense *saffie* voor 'sigaar' of 'sigaret'.

Omstreeks 1950 werd marokijn behalve voor boekbanden gebruikt voor sieraden en 'fijn schoenwerk'. Tegenwoordig worden er eigenlijk alleen nog bijzondere oude boeken mee opgelapt.

Engels *maroquin* (1511), *morocco (leather)* (1634); Duits *Maroquin*, *Marokkoleder* (1727); Frans *maroquin* (1479).

Zijden of kunstzijden japonstof met een ribachtig uiterlijk staat bekend als *marocain* of *crêpe-marocain*. Waarschijnlijk heet dit zo omdat het lijkt op marokijn. Hetzelfde geldt voor *marokijnpapier*, dat omstreeks 1830 op de markt werd gebracht. Omstreeks diezelfde tijd kende men snuiftabak die *marokko* werd genoemd.

MAROKIJN: Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.* (1771) 1791; Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 4 (1824) 236, 476; Dozy *Oosterlingen* (1867) 61; Winkler Prins¹ 9 (1877) 756 & 10 (1878) 408; WNT IX (1913) 260; Winkler Prins⁶ 12 (1951) 604; *Deutsches Fremdwdb.* 7 (1988) 269; Philippa Koffie, *kaffer en katoen* (1989) 40; Buynsters *Verzamelen van boeken* (1992) 37; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1195.

mazurka

(1843, uit het Frans) dansmelodie in driekwartsmaat

Al omstreeks het jaar 1000 leefden er Mazuren in de Poolse streek die later naar hen Mazurië zou heten, ten noorden van het huidige Warschau. Het is een waterrijk gebied, dat in de loop van de geschiedenis ook aan Pruisen en Rusland heeft toebehoord.

In de 16de eeuw ontstonden in deze streek verschillende varianten op de traditionele polka. Specialisten onderscheidten de *mazur*, de *kujawiak* (uit Kujavië) en de *oberek*, volksdansen die uiteindelijk samensmolten tot de *mazurka*.

Gedurende de 17de eeuw verspreidde de nieuwe dans zich door Polen. De Polen noemen de dans overigens *mazurek*; *mazurka* is een verbogen vorm die via het Russisch in de Westeuropese talen is terechtgekomen. De Poolse koning Augustus II (1697-1733) introduceerde de mazurka aan het Saksische hof. Vervolgens raakten de Russische en de Franse chic in de ban ervan. Van Parijs waaide de mazurka over naar Londen en van Londen naar de Verenigde Staten. Omstreeks 1840 waren er in Europa weinig mensen die er nog nooit een hadden gehoord.

Dat was zeker ook te danken aan Chopin (1810-1849). Oorspronkelijk was de mazurka volksmuziek, gespeeld op een soort doedelzak. Chopin – van oorsprong Pools – verbreidde de mazurka in de kunstmuziek. Hij componeerde zo'n vijftig mazurka's voor piano, waarbij hij thema's uit de volksdansen als uitgangspunt nam. Volgens kenners behoren ze, zowel technisch als ritmisch, tot zijn moeilijkste stukken.

In Nederland schreef men aanvankelijk *masurka*. Weiland gaf in 1832 nog de Poolse vorm *masure* 'eene dansmelodie der Polen in 3/4 maat'. Kramers geeft in 1847 als nevenvorm *masúrek*. De Jager maakt melding van *mazurkeren* en *mazurken* (1857) 'de Poolse dansmuziek uitvoeren'. Anders dan de mazurka zijn die laatste woorden echter in onbruik geraakt.

Engels *mazurka* (1842; eerder *Mizurka* [1818], *Mazourca* [1831]); Duits *Mazurka* (±1840); Frans *mazurka* (1829).

Vergelijk **varsoviene**

Kramers Kunstwoordentolk (1847) 534; De Jager *Wdb. frequent.* 2 (1878) 377; WNT IX (1913) 325; Winkler Prins⁶ 13 (1952) 436; TNL 70 (1952) 283-284; Sachs *Gesch. v.d. dans* (1969) 456; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 432; *New Grove dict. of music* 11 (1980) 865; *Petit Robert* (1993²) 1371; OED (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1210.

meander

(1733, uit het Frans of het Latijn) rivierbocht; randversiering

Een van de hoofdornamenten in de Griekse kunst tijdens de zogeheten geometrische periode was de *meander*. Ook later in de oudheid werd deze randversiering – ook wel ‘sleutelrand’ of ‘Griekse rand’ genoemd – veelvuldig gebruikt in de beeldende kunst en de architectuur.

De versiering deed de Grieken denken aan de Maiandros, een sterk kronkelende rivier in wat toen Phrygië heette. Het Griekse *maiandros* werd in het Latijn geleend als *maeander*. Van daaruit kwam het onder andere in het Frans, Engels en Nederlands terecht.

De rivier de Meander – tegenwoordig Büyük (‘Grote’) Menderes in Turkije – was al vroeg in de oudheid bekend. Homerus maakt er melding van en ook bij Ovidius komt de bochtige rivier ter sprake. Vondel vertaalde de passage in 1671 als volgt:

Meander, rijk begaafd,
Die dertel krinklende den zoom des oevers laaft

In 77 n.Chr. schreef Plinius over de wonderlijke rivier in Klein-Azië: ‘De Meander, die ontspringt uit een meer op de berg Aulocrene, stroomt langs vele steden en ontvangt het water van talrijke zijvieren. Hij kronkelt zo sterk, dat het vaak lijkt of hij helemaal op zijn uitgangspunt zal terugkeren.’

Men neemt aan dat meanders ontstaan door schroefdraadvormige stroming. Deskundigen onderscheiden twee soorten: *vrije meanders*, die door klei, zand, grind of ander los materiaal stromen, en *dal- of insnijdingsmeanders*. Die laatste lopen door vast gesteente.

Dat de typische vorm van meanders tot vergelijkingen zou leiden, kon niet missen. Al in de 16de en 17de eeuw hebben Engelse schrijvers het over meanders als ze eigenlijk ingewanden bedoelen, hersenen, ingewikkelde dansspasjes of labyrinten. Ook in het Frans kreeg *méandre* al in het begin van de 17de eeuw een figuurlijke betekenis, namelijk 'geraaskal, omwegen in een gesprek'.

In Nederland kon je in de 18de eeuw iemand een Meander noemen 'die slinksche wegen en moeielyke paden betreedt'. Weiland omschreef *meandrisch* in 1824 als 'verward, verdraaid rondgaande, zoo als in een doolhof, of ook kronkelend, als een rivier'. Toen op een gegeven moment een koraalgewas werd ontdekt dat eruitzag als 'een kronkelende hersen', was de naam dan ook snel bedacht: *meandriet*.

Engels *meander* (1576); Duits *Mäander* (1792 *mäandrisch* 'meandrisch'); Frans *méandre* (1552).

Ovidius *Metam.* boek II, r. 246, in: Vondel (ed. Verwey 1937) *Volledige werken* 1309; Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* V, 31; Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 5³ (1733) 14; Weiland *Kunstwdb.* (1824) 260; *WP van de kunst* 2 (1959) 460; *Winkler Prins* 7 12 (1973) 776; *Deutsches Fremdwdb.* 7 (1988) 268; OED (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1210.

mekkabalsem

geneeskrachtige, geurige balsem

Mekkabalsem wordt gewonnen uit de *Commiphora opobalsamum*, een struik of kleine boom die inheems is in Mesopotamië en rond de Rode Zee en die vroeger in Egypte en Syrië werd gekweekt. De boom kwam en komt in Mekka niet voor, maar de balsem werd waarschijnlijk vanuit die stad bekend in West-Europa. In de oudheid waren vooral de balsemtuinen van Jericho en Matarea beroemd.

De balsem ontstaat wanneer in de boomschors wordt gesneden, door het uitkoken van de takken of als natuurlijk product.

Mekkabalsem stond vroeger in zeer hoog aanzien. Tot in de 16de eeuw werd hij in de rooms-katholieke kerk gebruikt voor het heilig oliesel en als brandstof voor de eeuwige lampen. In 1571 besliste paus Pius v echter dat voor het heilig oliesel voortaan **perubalsem** (z.a.) moest worden gebruikt, omdat deze duurzamer was.

De struik die mekkabalsem levert, stond vroeger ook bekend als de *boom van Gilead*. Deze benaming gaat terug op het bijbelverhaal (Gen. 37:25) waarin Jozef door zijn broeders wordt verkocht aan een Ismaëlitische karavaan uit Gilead. De kamelen uit deze karavaan droegen gom, hars en balsem. In Gilead, het ruige bergland in het Overjordaanse, groeiden in de oudtestamentische tijd veel balsembomen.

Mekkabalsem werd in de oudheid gebruikt als geneesmiddel, voor cosmetische doeleinden en om lijken te balsemen. Tegenwoordig wordt hij alleen nog toegepast in parfums.

Engels *Balsam of Mecca* (1721), *Mecca balm, balsam* (1823); Duits *Mekkabalsam*; Frans *baume de la Mecque*.

Er zijn zeer veel balsems genoemd naar de plaats van herkomst. Hun namen spreken bijna allemaal voor zich. Omstreeks 1950 waren nog in Nederland te koop: *canadabalsem*, *Cartagenabalsem*, *Columbiabalsem*, *Guyanabalsem*, *parabalsem* (naar de Braziliaanse staat Pará), *rigabalsem* en *Venezuelabalsem*.

MEKKABALSEM: Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XII, 54; Nieuwenhuis *Aanhangsel* 1 (1833) 303; *Ency. Brit.*¹¹ 3 (1910) 285-286; Metz *Woordverklaring* (1937) 27; *Winkler Prins*⁶ 3 (1948) 146; *Kath. ency.*² 3 (1949) 798; Miller *Alg. bijbelse ency.* (±1960) 76, 241; OED (1993²) (*balsam*).

melbatoost

(±1984, uit het Engels) *dun, plat toostje*

Net als **pêche-melba** (z.a.) is *melbatoost* vernoemd naar de Australische zangeres Helen Mitchell (1861-1931). Mitchell kwam uit Richmond, een voorstad van Melbourne. Bij haar Europese debuut, in 1887 in Brussel, koos zij de artiestennaam Madame Melba – naar de stad waar zij als zesjarig meisje voor het eerst optrad. Vanaf 1918 mocht ze de Engelse titel ‘Dame’ voeren en stond ze bekend als Dame Nellie of Dame Melba.

De uitvinding van de melbatoost is geboekstaafd in de biografie van de beroemde Zwitserse hotelier César Ritz (1850-1918). Ritz bezat een reeks hotels, waaronder het Savoy in Londen. In 1897 vond Georges-Auguste Escoffier (1846-1935), chef-kok van het Savoy, op aanwijzingen van mevrouw Ritz een nieuw toostje uit door een gerosterde boterham overlans door te snijden en opnieuw te roosteren. Hij noemde het *toast Marie* – naar mevrouw Ritz.

Een paar weken daarna keerde Melba, na een tournee door de Verenigde Staten, ziek terug naar Londen. Melba had last van buikloop en Escoffier raadde haar toast aan. Mevrouw Ritz hoorde dit toevallig. Zij was toch al niet ingenomen met de naam 'toast Marie' en suggereerde daarom 'toast Melba'. Zo staat het in de biografie van César Ritz, geschreven door zijn vrouw.

Een andere verklaring wil dat Melba tijdens een vermageringskuur weigerde Escoffiers pâté te eten als die op brood werd opgediend. Daarop zou Escoffier de melbatoost hebben uitgevonden. Dit is echter minder aannemelijk.

De melbatoostjes van Escoffier waren gekruld en zeer breekbaar. Ze werden slechts als exclusief hapje in dure restaurants geserveerd. De uitvinding van de *platte* melbatoostjes staat op naam van de Amerikaanse Marjorie Weil (1900-1990). In 1932 kocht zij de Devon Bakeries in New York. Weil ontdekte dat de toastjes plat uit de oven kwamen als je een strijkijzer op het deeg zette. Sindsdien wordt melbatoost internationaal massaal geproduceerd, onder andere bij Buitoni in Toscane. Alleen al in Nederland worden er jaarlijks 30 miljoen pakjes van verkocht.

Engels *Melba toast* (1897).

Vergelijk **pêche-melba**

M.L. Ritz *César Ritz* (1938) xiv, 204; Hendrickson *Dict. eponyms* (1985) 212; *Australian dict. of biogr.* 10 (1986) 475-479; H.M. 'Melbatoost voor de gewone man', in: *NRCH* 9.5.1990; Trahair *Australian dict. of eponyms* (1992) 135-136, 176; OED (1993²); Jacomijn de Raad, 'Melbatoost', in: *Volkskrant* 31.12.1994.

mokka

(1661, uit het Arabisch) eerste kwaliteit koffie; stijve room met koffie-extract

Koffie komt oorspronkelijk uit Oost-Afrika. Tal van woordenboeken leiden het woord

koffie daarom af van het Ethiopische district Kaffa of Kefa, dat in onherbergzaam hoogland ten zuidwesten van Addis Abeba ligt. Koffie is hier inheems en groeit er nog steeds overdadig. Toch verwerpen de meest gezaghebbende studies

de afleiding van *koffie* uit Kaffa, ondanks de verleidelijke klankovereenkomst. Het is nu eenmaal niet aangetoond dat Kaffa al koffie exporteerde tegen het einde van de 14de eeuw, toen de islamitische wereld deze drank leerde kennen.

Het Arabische *kahwa* – de moeder van alle Europese benamingen voor koffie – is al ouder dan de koffie zelf. De vroegere betekenis was ‘wijn’. Toen de koffie zijn intrede deed, vielen bepaalde overeenkomsten op met wijn: beide waren stimulerend, eetlustremmend en donker van kleur. Daarom werd de nieuwe drank gezien als een soort ‘wijn’ en met hetzelfde woord aangeduid, dat oorspronkelijk ‘het donkere (brouwsel)’ betekende. Koffie is dus geen geoniem, maar *mokka* – eerste kwaliteit koffie – is dat wel.

Het woord is afgeleid van de plaats die vroeger Mocha werd genoemd en tegenwoordig Al Mukhâ. De havenplaats Mocha ligt in Jemen, dicht bij de zuidpunt van de Rode Zee, waar de kust van het Arabisch schiereiland bijna Afrika raakt. Jemen was ooit de belangrijkste producent van koffie, met Mocha als voornaamste uitvoerhaven. Over hoe dat zo gekomen is, bestaan in de Arabische wereld verschillende lezingen.

Het meest verbreid is het verhaal over de kluizenaar Omar al-Shadhili (†1471). Op een kwade dag werd Shadhili uit Mocha verbannen, volgens sommigen omdat hij zich zou hebben vergrepen aan een koningsdochter. Hij vluchtte met zijn volgelingen de bergen in, waar hij zich in leven hield met koffiebessen. Zieken die hem kwamen opzoeken genazen dankzij de koffiebessen. Zij zorgden dat de kluizenaar mocht terugkeren naar Mocha en gaven bekendheid aan de geneeskrachtige werking van de bessen.

Nog in deze tijd geldt Shadhili in Arabië als de beschermheilige van koffieplanters, koffiedrinkers en de eigenaars van koffiehuisen. Algerijnen noemen koffie ook wel *shadhiliyye*, naar deze heilige.

Shadhili zou koffie ook hebben aanbevolen om wakker te blijven bij religieuze oefeningen. Dit sluit aan bij bevindingen van Arabische historici. Die gaan ervan uit dat het gebruik van koffie in de Arabische wereld is verbreid door Jemenitische soefi's, die koffie dronken als opwekkend middel bij (nachtelijke) religieuze ceremonies.

Overigens brouwden de Arabieren hun koffie indertijd door de hele bes, het vruchtvlies en de pit (de koffieboon) langdurig te koken. In *Koffie in Nederland* (1994) wordt de smaak ervan vergeleken met warme Cola. In de eerste helft van de 16de eeuw, toen de koffie inmiddels naar Egypte, Syrië en Turkije was uitgevoerd, begon men vermoedelijk pas met het branden van de bonen.

In Arabië werd koffie in het begin herhaaldelijk verboden, te beginnen in 1511 in Mekka. De oudst bekende Arabische tekst over koffie is een manuscript uit 1587 van een zekere Abd-al-Kadir, waarvan de titel, vrij vertaald, luidt: 'Betoog ten gunste van het legaal gebruik van koffie'. De heersers in Arabië en Turkije hadden vooral bezwaar tegen de *koffiehuizen*, die werden gezien als broedplaatsen van sociale en politieke onrust. Om diezelfde reden probeerde men in de 18de eeuw in Engeland, Frankrijk en de Nederlanden koffiehuizen aan banden te leggen.

De eerste Europeanen kwamen omstreeks 1570 in aanraking met koffie. Voor zover bekend maakte de Zuidnederlandse plantkundige Carolus Clusius (1526-1609) – aan wie Nederland onder andere de snijboon, de schorseneer en de tulp dankt – in 1574 als eerste melding van de *koffieboon*. In 1582 beschreef de Duitser Leonart Rauwulf (1540-1596) als eerste hoe de Arabieren koffie dronken. Een vroege Nederlandse vertaling van zijn reisverslag spreekt van een drank 'die sij veel agten, "chaube" genaamd, die schier so swart is als inkt, en in de gebreekene van de maag zeer gezond en dienstig is'. De Italiaanse plantkundige Prosper Alpinus (1533-1617) toonde de westerse wereld in 1592 als eerste de *koffieplant*, door hem persoonlijk nagetekend in de tuin van een rijke Turk in Cairo.

De Nederlandse handel op Mocha kwam pas aan het begin van de 17de eeuw op gang, nadat de Spaanse en Portugese hegemonie was doorbroken. In opdracht van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) deed de Haarlemse koopman Pieter van den Broecke in 1616 Mocha aan. Omdat zijn schip zwaar was bewapend, ontving de plaatselijke gouverneur de Hollanders met tromgeroffel, fluitspel en andere eerbewijzen. Hij vergastte hen op weelderige banketten en hulde

hen in goudbrokaten erekleden. Maar ze kregen geen toestemming om een handelskantoor in Mocha te vestigen.

Het was de VOC trouwens niet om koffie te doen, maar om de handel in zijde, suiker en specerijen. Pas in 1628 kocht Job Christiaensz. Grijph als eerste Hollander in Mocha 15.000 pond ruwe koffie, bestemd voor de Perzische markt. Lange tijd verhandelde de VOC alleen koffie in Azië. Pas in 1660 achtte men de Europese vraag naar koffie groot genoeg om in de Oost een bestelling te plaatsen. In het najaar van 1661 kwam de eerste koffie in Amsterdam aan en werd de eerste openbare koffieveiling gehouden. Er kwam 21.481 pond 'Mochase caeuwe' onder de hamer. Twintig jaar later zaten de koffiehuisen in Amsterdam al stampvol. Omdat velen dachten dat alle koffie uit Mocha kwam, werd koffie ook wel **Mokka-vocht** genoemd.

Ondertussen verliep de handel met Mocha slecht. De Hollanders hadden er te kampen met veel concurrentie en Jemen raakte herhaaldelijk in oorlog. In 1699 brachten de Hollanders de koffiëplant over naar Java en vanaf 1711 kwam de aanvoer van 'Javaansche coffy' naar de Republiek op gang.

Terwijl koffie de hele wereld veroverde, raakte Mocha langzaam in het slop. De haven verzandde en de handel werd naar Aden verplaatst. Al in het begin van de 19de eeuw werd gemeld dat Mocha er vanuit zee bedrieglijk mooi uitzag; inspectie van nabij leerde dat de stad grotendeels uit ruïnes bestond.

Engels *mocha* (1773); Duits *Mokka* (1829); Frans *moka* (1771).

Ook **mochaleer** is naar Mocha genoemd. Dit leer wordt vooral gebruikt voor handschoenen. Een **mokkasteen** is een **agaat** (z.a.) met daarin figuren die sterk op wieren of mossen lijken. Daarom staat deze steen ook bekend als *mosagaat*. Mokkastenen werden vanuit Mocha aangevoerd. Ze zijn zeldzaam en worden vooral gebruikt als sieraad.

MOKKA: Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 5 (1733) 266; Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.*² 1 (1769) 399-403; Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 4 (1824) 588; *Nederlands Magazijn* 4 (1838) 3-5; *Ency. Brit.*¹¹ 15 (1911) 627 (*Kaffa*), & 18 (1911) 651 (*mokha*); *WNT IX* (1913) 1013 (*mokka*), & *VII*² (1941) 5027 (*koffie*); *Ency. of Islam new ed.* 4 (1978) 449-455 (*kahwa*); C. Prouty, E. Rosenfeld *Hist. dict. of Ethiopia* (1981) 37, 113; A. Masri *Arabisches Lehnwortgut im Englischen* (1982) 145-147; A.S. Kaye, 'The etymology of "coffee": the dark brew', in: *Journal of the American Oriental Society* 106.3 (1986) 557-558; C.G. Brouwer *De VOC in Jemen 1614-1655* (1988) 25 e.v.; *Deutsches Fremdwdb.* 7 (1988) 272; *OED* (1993²); P. Reinders, T. Wijsenbeek *Koffie in Nederland* (1994) 11-24.

molton

(1824, uit het Frans) *dik wollen, halfwollen of katoenen weefsel*
De herkomst van het woord molton is niet met zekerheid bekend. Engelse woordenboeken brengen het in verband met het marktplaatsje South Molton in Devonshire. Van de 16de tot de 18de eeuw werd hier op grote schaal gehandeld in wol, serge, kamgaren en vilt. Franse woordenboeken leidden *molleton* echter af van *mollet*, dat 'nogal zacht' betekent.

In de 19de eeuw kozen de meeste Nederlandse naslagwerken voor de afleiding van het Engelse stadje. Moderne Nederlandse woordenboeken kiezen de kant van de Franse taalkundigen.

Er is een complicerende factor waar je bijna nooit over leest. In het Frans is het woord voor het eerst aangetroffen in 1664. Men spreekt hier over 'molletons d'Angleterre' – wat toch weer in de richting van Engeland wijst.

Overigens is molton in het Engels inmiddels verouderd. Dit begrip deed dienst van de 16de tot de 19de eeuw. Wat wij nu een molton noemen heet in het Engels een *flannel* of een *flannelette*.

Engels *molton* (1545); Duits *Molton*; Frans *molleton* (1664).

Wijk Rzn Alg. *aardrijksk. wdb.* 5 (1824) 585; *Ency. Brit.*¹¹ 25 (1911) 513-514; WNT IX (1913) 1042; Hatzfeld & Darmesteter *Dict. général de la langue Française* (1932⁹) 1539; OED (1993²).

mousseline

(1824, uit het Frans) *los geweven stof van katoen, wol of zijde*
Mosoel ligt in het noorden van Irak, aan de rechteroever van de Tigris. Het is de derde stad van Irak, na Bagdad en Basra. Aan de overzijde van de Tigris liggen de ruïnes van Ninive, waar ooit honderdtwintigduizend mensen woonden die volgens de profeet Jona het onderscheid niet kenden 'tussen hun rechterhand en hun linkerhand' (Jona 4:11).

Mosoel werd in 636 door de Islamieten veroverd. Later maakte de stad deel uit van het Mongoolse, het Perzische en het Turkse rijk. In 1925 werd Mosoel toegewezen aan Irak.

Van oudsher werden in Mosoel textielgoederen uit Armenië, de Kaukasus en Perzië verhandeld, aanvankelijk vooral aan de

Venetianen. Er werden ook stoffen gemaakt. De stad ligt op een knooppunt van verkeerswegen en de Arabische naam – *al-Mawsil* – betekent dan ook ‘verenigingspunt’.

Marco Polo (1254-1324) maakte als eerste westerling melding van de fijne stof uit Mosoel. Hij noemde dit *mosulin*, een woord dat in de 17de eeuw door de Fransen werd overgenomen als *mousseline*. Via het Frans kwam het in de overige moderne talen terecht.

In Nederlandse woordenboeken duikt mousseline pas in 1824 op, maar waarschijnlijk is het ouder. Er bestond ook een ander woord voor, namelijk *neteldoek*. Bonthond maakt in 1943 tevens melding van *mousselinet* voor ‘grove mousseline’. Wit vensterglas stond vroeger bekend als *mousseline-glas*, een vertaling van het Franse *verre-mousseline* (1846). Daarnaast kent men onder meer *mousselinegebak* (deeg met extra boter) en *mousselinesaus*.

Mousseline werd gemaakt van katoen, wol of zijde. De stof werd vroeger veel gebruikt, vooral in dameskleding. De grote vraag leidde ertoe dat mousseline al snel op tal van andere plaatsen werd gemaakt, vooral in Schotland.

Engels *muslin* (1609), *mousseline* (1696); Duits *Musselin* (18de eeuw); Frans *mousseline* (1656).

Weiland Kunstwdb. (1824) 284; *Dozy Oosterlingen* (1867) 68; *WNT IX* (1913) 1180, 1878 (*neteldoek*); *Bonthond Wdb. manufacturier* (19432) 46; *Winkler Prins6* 14 (1952) 32; R. Latham *The travels of Marco Polo* (1982) 51; Philippa Koffie, *kaffer en katoen* (1989) 39; *OED* (19932); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (19932) 902; *Rey Dict. hist. langue franç.* (19942) 1285.

N

nappa, nappaleer

(1943, uit het Engels) leer van lamsvel

De Engelsen schrijven doorgaans *napa*. Etymologisch is dat de juiste spelling, want nappaleer dankt zijn naam aan de Amerikaanse plaats Napa. Napa ligt ten noorden van San Francisco in Californië, in de provincie Napa, aan de rivier de Napa, een naam die is ontleend aan een Indianentaal. De oorspronkelijke betekenis ervan is niet bekend. In het etymologisch woordenboek van Van Dale en in de Grote Van Dale wordt nappa abusievelijk afgeleid van het middeleeuws Latijnse *nap(p)a*, dat 'tafelaken' of 'servet' betekent. Dit is echter zeker onjuist.

In de tweede helft van de 19de eeuw profiteerde Napa van de enorme expansie van San Francisco (zie **shanghaaien**). Hout, vee en kwik werden via Napa vervoerd naar San Francisco, dat zich ontwikkelde tot een voornamelijk handelsplaats. Aan het eind van de 19de eeuw kwamen er twee belangrijke produkten bij: uitstekende tafelwijn (*Napa wine*) en leer. Nappaleer wordt bereid uit lamsvellen, die aanvankelijk werden gelooid met plantaardige stoffen, zoals gambir, later met chroom. In het begin maakte men er vrijwel uitsluitend heren- en sporthandschoenen van, later ook tassen, jassen en bekleedingen.

Er wordt in Napa nu nog steeds leer gemaakt, hoewel de streek inmiddels vooral bekendheid geniet als het hart van het Californische wijnland.

Engels *napa, nappa* (1897); Duits *Nappa, Nappaleer*.

Enkele andere leersoorten:

Corduaan of *corduaan-leer*, fijn glanzend leer van geite- of bokkevellen, is genoemd naar de Spaanse stad Córdoba, waar het oorspronkelijk

Enkele andere leersoorten:

Corduaan of *corduaan-leer*, fijn glanzend leer van geite- of bokkevellen, is genoemd naar de Spaanse stad Córdoba, waar het oorspronkelijk

vandaan kwam. In de 19de eeuw onderscheidde men twee soorten cordaan: glimmend zwart en ruw zwart. Van de laatste soort werden onder andere rouwhandschoenen gemaakt.

Gamaschen, beenbeschermers of slobkousen, werden gemaakt van leer uit Ghadames in het uiterste westen van Libië, dat in de middeleeuwen hoog stond aangeschreven. Later werd er katoen of nylon voor gebruikt. Wij leenden dit woord, dat gangbaar is onder bergbeklimmers en skiërs, uit het Duits.

Rusleer, een verouderd woord voor juchtleer, is een samentrekking van 'Russisch leer', dat wil zeggen: op Russische manier geloooid rundleer. De Russen looiden het leer in een mengsel van boombasten, waarna ze het met berkenolie inwreven. Tussen 1780 en 1830 werden nogal wat boeken in rusleer gebonden, waaronder veel Statenbijbels.

Volgens sommigen is **zeem** afgeleid van het Zweedse *sämsk*, 'leer uit Samland', een gebied in Oost-Pruisen. Anderen houden het er echter op dat dit woord afstamt van het Franse *chamois* 'gems', of dat het via Slavische talen teruggaat op het Turks *semisz* 'vet'.

Vergelijk **marokijn** en **perkament**

NAPPA: Bonthond *Wdb. manufacturier* (1943²) 47; Winkler Prins⁶ 12 (1951) 604; *Ency. Brit.*¹⁵ VII (1981) 186; Veen *Etym. wdb.* (1989) 510; P. Brill, J. Groen *Amerika van A tot Z* (1992) 191-192; OED (1993²).

newfoundlander

(1834, uit het Engels) tamelijk hoogbenig, langharig Canadees honderas

Newfoundland is een provincie in het oosten van Canada die het gelijknamige eiland omvat, alsmede het schiereiland **Labrador** (z.a.). Het is vele malen ontdekt: in 986 door de Noormannen, in 1404 door Normandische vissers, in 1497 door de voor Engeland varende Italiaan John Cabot (1450-1498) en in 1501 door de Portugees Gaspar Cortereal. De Italiaanse ontdekkingsreiziger Giovanni da Verrazano (±1485-±1528) zou het *Terre Neuve* of *Terra Nova*, 'Nieuw (gevonden) Land', hebben genoemd, wat door de Engelsen werd vertaald als Newfoundland.

Aanvankelijk hadden de Britten slechte ervaringen met de kolonisatie van Newfoundland. In 1536 stichtte de Engelse koopman Hoare er als eerste een kolonie. 'Doch dit mislukte', verhaalt het woordenboek van Witsen Geysbeek, 'want hij geraakte in zulk eenen hongersnood, dat vele zijner togtgenooten door hunne eigen makkers omgebragt en verteerd werden; zij, die het leven er van af bragten en in Engeland

terug kwamen, waren zoo zeer veranderd, dat zij door hunne naaste betrekkingen niet herkend werden. William Butt, een ridder uit Norfolk, konde zijn zoon alleen herkennen en zich deswege overtuigen door eene wrat, die deze van zijn eerste jeugd af op een zeker gedeelte van zijn ligchaam had gehad.'

In 1583 nam Sir Humphrey Gilbert het gebied opnieuw in bezit namens de Engelse kroon, maar inmiddels hadden ook de Fransen zich er gevestigd. Tot ver in de 18de eeuw bleven Frankrijk en Engeland elkaar het gebied betwisten. Newfoundland was zo geliefd omdat de zee er barstensvol kabeljauw zat.

De vissers van Newfoundland maakten bij hun werk gebruik van grote, zwarte honden. Deze honden trokken sleden en karren en men zou ze zelfs hebben geleerd visnetten aan land te slepen. De dieren waren hartstochtelijke zwemmers en ze werden – en worden nog steeds – ingezet bij de redding van drenkelingen.

Over de herkomst van deze honden wordt in de kynologische literatuur getwist. Volgens sommigen zou de hond oorspronkelijk afkomstig zijn uit Noorwegen. Anderen denken dat hij door Spaanse zeelieden werd meegenomen; zij veronderstellen verwantschap met de Pyrenese berghond. Weer anderen denken aan Franse of Engelse invloed.

Zeker is dat de hond zich in Newfoundland ontwikkelde tot een schrandere, rappe en taaie hond. Dit moest ook wel, want de vissers van Newfoundland waren 'werkzaam, maar ruw en onwetend', zoals het ergens heet, en zij behandelden hun honden zo slecht dat alleen de sterksten het overleefden. De slechte verzorging leidde bij hen in ieder geval tot een voorkeur voor vis: verse vis, gedroogde vis, zelfs voor zoute vis haalde de hond zijn neus niet op.

Aan het begin van de 19de eeuw raakte de hond uit Newfoundland in Europa bekend. Bij ons sprak men aanvankelijk van *Newfoundland-hond* (1834) of *Newfoundlandsche hond*. Maar al spoedig gebruikte men *newfoundlander* (1844).

De indruk die de taaie, zwemgrage hond hier maakte, moge blijken uit een citaat uit *Eline Vere*. 'En hij blikte', schreef Couperus in 1889, 'haar verwijtend toe met zijn soezige, domme blik, als van een goedge New-Foundlander.'

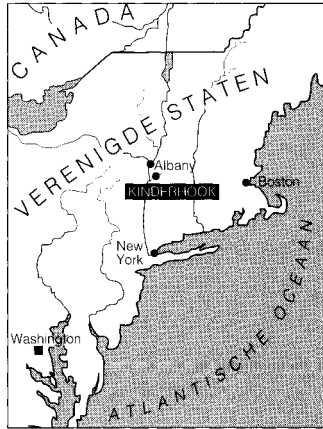
Engels *Newfoundland dog* (1773), *Newfoundlander* (1806);
Duits *Neufundländer*; Frans (*chien de terre-neuve* (1837)).
Vergelijk **dalmatiër**

Nederlandsch Magazijn (1834) 289-290; *Witsen Geysbeek Wdb. zamenleving 2* (1843) 1334-1335; *Ency. Brit.*¹¹ 19 (1911) 478-486; *Toepoel & Van de Weijer Toepoels handenency.* ($\pm$ 1970⁴) 384-386; *Couperus Eline Vere* (1987) 17; *Petit Robert* (1993²) 2237; *OED* (1993²).

O.K., okay

(1899, uit het Engels) in orde
Wie zich verdiept in de herkomst van het woord *okay*, trekt een beerput open. Op de bodem daarvan ligt een enorme stapel papier. Er bestaan zeker dertig verschillende verklaringen voor deze uitdrukking. Zij zou afgeleid zijn van het Franse *au quai* 'op de kade', van de Haïtiaanse havenplaats Aux Cayes, of van de Indianentaal Choctaw, waarin *oke* staat voor 'het is zo'.

Er zijn verklaringen die okay afleiden uit het Deens, Duits, Schots en Afrikaans. Ook wordt okay in verband gebracht met allerlei personen met de initialen o.k. Met de Amerikaanse spoorwegbeambte Obadiah Kelly bijvoorbeeld, die ieder pakket dat hij in ontvangst nam met zijn initialen bestempelde. En met Old Keokuk, een indianenhoofdman die enkele verdragen met 'o.k.' ondertekende. Voeg daar nog een flinke stoet o.k.-ers aan toe: Amerikanen, Duitsers, Engelsen en vele anderen, en de chaos is compleet.

Gelukkig is er iemand die al deze theorieën uitgebreid heeft onderzocht. In 1963 en 1964 publiceerde de Amerikaanse hoogleraar Allen Walker Read een reeks van vijf artikelen – te zamen goed voor 104 dichtbedrukte pagina's – in het tijd-

schrift *American Speech*. Al voor Read hadden verschillende wetenschappers hun tanden in okay gezet; na Read nog een paar, maar geen enkele theorie is zo overtuigend als die van hem.

Wat wil het geval? De inwoners van de Amerikaanse stad Boston gaven zich in de zomer van 1838 met passie over aan het spelen met afkortingen. Het meest geliefd waren O.F.M. voor *Our First Men*, N.G. voor *No Go*, en S.P. voor *Small Potatoes*. Read geeft hiervan een indrukwekkende hoeveelheid voorbeelden uit kranten uit die tijd. Vaak spelde men de woorden ook nog eens opzettelijk verkeerd: zo stond de afkorting o.w. voor *Oll Wright*.

Oll Wright wordt beschouwd als de directe voorganger van o.k. Deze afkorting is voor het eerst aangetroffen in de *Boston Morning Post* van 23 maart 1839, in een artikel van Charles Gordon Greene. o.k. stond hier voor *Oll Korrekt*, een opzettelijke verschrijving van *all correct*.

Die zomer waaide de afkortingenrage over naar New York. In de herfst van 1839 raakte New Orleans geïnfecteerd. De afkorting o.k. reisde mee, zoals Read omstandig aantoonde.

Maar waar blijft nu de plaatsnaam? Die houdt direct verband met Martin Van Buren (1782-1862), indertijd Democratisch president van de Verenigde Staten. Van Buren was in 1837 tot president gekozen. Hij was geboren in Kinderhook, een dorpje in de staat New York dat in de 17de eeuw door Nederlanders was gesticht. Zijn bijnaam luidde 'The Fox of Kinderhook'.

De afkorting o.k. voor 'Oll Korrekt' was ongetwijfeld in vergetelheid geraakt, als zij niet zo'n voorname plaats had gekregen in de felle politieke campagne van 1840. Whigs (voorlopers van de Republikeinen) en Democraten zochten naar nieuwe slogans en probeerden zich tegen elkaars aanvallen te verweren. De Democraten grepen daarbij terug op een oud recept: zij neutraliseerden scheldnamen door ze tot geuzennaam te verheffen.

Behalve voor 'de vos uit Kinderhook' werd president Van Buren uitgemaakt voor 'de tovenaars uit Kinderhook' en 'the Dutchman of Kinderhook' en 'Old Kinderhook'. De Democraten kozen nu Old Kinderhook tot geuzennaam. Op 23

maart 1840 richtten zij *The Democratic O.K. club* op, om Van Buren te helpen aan een tweede termijn. o.k. werd een slogan, een strijdkreet. Aanvankelijk werd de betekenis geheim gehouden, maar na twee maanden verklaarden de Democraten dat het stond voor Old Kinderhook.

Tegen die tijd hadden de Whigs zelf ook al een verklaring verzonnen. 'o.k. – Velen vragen zich af wat de betekenis van de mysterieuze letters is', schreef een Whig op 2 april 1840 in de *Daily Express*. 'Welnu, het is Arabisch, moet andersom worden gelezen en betekent *kicked out*: uit het presidentiële paleis.'

Later kwamen ze met nog allerlei andere verklaringen, zoals: Off to Kinderhook, Orful Katastrophe, Oll Krying en een reeks die begon met Out of... gevolgd door onder andere Kash, Karakter, Kredit, Klothes en Klients.

Even hadden de Democraten spijt van hun nieuwe slogan, maar ze besloten eraan vast te houden. De daarop volgende campagne was zo hevig dat de uitdrukking o.k. zich als een olievlek over het land verbreidde.

Niet dat dit Martin Van Buren aan de overwinning hielp. 'De Vos van Kinderhook' werd in 1840 overtuigend verslagen door William Henry Harrison. Maar taalkundig gezien was Van Burens campagne een groot succes: o.k. begon aan een zegetocht die uiteindelijk aan het Nederlands de uitdrukkingen *okay*, *oké*, *okee*, *okido* en het wanstaltige *okidoki* zou toevoegen.

In 1848 deed Van Buren nog een gooi naar het presidentschap. Toen dat niet lukte, trok hij zich terug in Kinderhook, zijn onbetekenende geboortedorp, dat bijdroeg aan de populariteit van een afkorting die internationaal miljoenen keren per minuut wordt gebezigd.

Engels *o.k.* (1839); Duits *o.k.* (eind 19de eeuw); Frans *o.k.* (1869).

Storfer *Wörter und ihre Schicksale* (1935) 303-306; *American Speech* (verder *Am. Sp.*) 7 (1942) 126-128; Mencken *American Language* (1947⁴) 205-208; Allen Walker Read, 'The first stage in the history of "o.k."', in: *Am. Sp.* 28.1 (1963) 5-27; Idem, 'The second stage in the history of "o.k."', in: *Am. Sp.* 28.2 (1963) 83-102; Idem, 'The folklore of "o.k."', in: *Am. Sp.* 29.1 (1964) 5-25; Idem, 'Later stages in the history of "o.k."', in: *Am. Sp.* 29.2 (1964) 83-101; Idem, 'Successive revisions in the explanation of "o.k."', in: *Am. Sp.* 29.4

(1964) 243-267; *Am. Sp.* 31 (1966) 238; 'The etymology of *ok* again', in: *Am. Sp.* 40 (1975) 333-335; F.G. Cassidy 'OK – is it African?', in: *Am. Sp.* 46 (1981) 269-273; Hendrickson *Dict. eponyms* (1985) 239; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 640-641; Merriam-Webster *new book of word hist.* (1991) 329-331; OED (1993²).

omber

(1771, uit het Frans) donkerbruine, vette aardsoort

Sommige definities uit oude woordenboeken zijn niet te overtreffen. Zoals deze, uit 1856, van *Turksche umber*: 'Eene weeke, als was glinsterende, doch somwijlen doffe, leder-, kastanje- of ook wel geelachtig bruine, ondoorschijnende, weinig afkleurende, in de breuk schilferachtig vertoonende, sterk aan de tong klevende delfstof.'

Waarschijnlijk is umber of *omber*, zoals wij nu schrijven, genoemd naar Umbrië, de streek in Italië waar deze vette aardsoort het eerst werd aangetroffen. Een andere theorie is dat umber is afgeleid van het Latijnse *umbra*, dat 'schaduw' betekent. Dan zou *terra Umbriae* 'schaduw-aarde' betekenen, in plaats van 'Umbrische aarde', waarvan umber een verkorting is. De meeste deskundigen houden het echter op het laatste.

Omer werd al in de oudheid gebruikt als grondstof voor bruine verf. Door branden werd het zachter, fijner en donkerder. Schilders gebruikten het om er schaduw mee aan te geven. Italiaanse kaasboeren gebruikten het bovendien om parmezaanse kazen een donker jasje te geven.

In de 19de eeuw waren in Nederland verschillende soorten umber in omloop: gebrande en ongebrande umber, en *Turkse* en *Cyprische umber*. Ook Duitsland leverde veel umber. Dit stond bekend als *Keulse* of *Kasselse aarde*. Omstreeks 1960 werd umber geheel verdrongen door synthetische verfstoffen. Engels *umber* (1568); Duits *Umbra*, *Umbra*; Frans *terre d'ombre* (1562), *ombre* (1762).

Enkele andere aardsoorten:

Kaolien, porseleinaarde, is genoemd naar de oorspronkelijke vindplaats, de heuvel Gao-ling of Gaoling (oude schrijfwijze: Kao-ling) bij Jingdezhen in Zuidoost-China, in de provincie Jiangxi (Kiangsi). Gao-ling betekent letterlijk 'Hoge heuvel'. Kaolien is een verweringsprodukt van veldspaatgesteenten. De Franse pater d'Entrecolles gaf in 1712 als

eerste Europeaan bekendheid aan dit materiaal, dat wordt gebruikt voor de produktie van porselein en als vulmiddel. Het wordt inmiddels ook gewonnen in onder andere Engeland, Frankrijk en de VS. Gereinigde kaolien levert het mineraal *kaoliniet*.

Kimberliet, diamanthoudende aarde, is genoemd naar de Zuidafrikaanse stad Kimberley, centrum van de diamantindustrie. Kimberley werd gesticht in 1871, toen er voor het eerst diamanten werden gevonden. De stad is genoemd naar Lord Kimberley, indertijd de Britse minister van Koloniën. Kimberliet treedt op als vulling in kraterpijpen (ook wel *kimberleypijpen* genoemd) waarin diamant voorkomt. Het staat ook bekend als 'blauwe aarde'.

Pozzuolaan is een soort van vulkanische aarde. De Romeinen lengden het aan met water en gebruikten het als cement. Deze aardsoort heet zo naar de Italiaanse havenplaats Pozzuoli in Campanië, waar ze voor het eerst werd aangetroffen. Ook de schrijfwijzen *pozzolaan(aarde)* en *puzzolaan* komen voor.

Tripel, fijne polijstaarde, is genoemd naar de Libische uitvoerhaven Tripoli. Tripel bestaat uit kiezelzuur met wat ijzeroxyde en aluminiumoxyde. Wij leenden dit woord uit het Frans, waar het al in het begin van de 16de eeuw is aangetroffen.

OMBER: Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.*² 3 (1771) 2364; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 5 (1856) 3914-3915; Littré *Dict. langue franç.* 2 (1863) 820; WNT X (1893) 167; Vercoullie *Etym. wdb.* (1925³) 247; Metz *Woordverklaring* (1937) 365; Winkler Prins⁶ 14 (1952) 718; OED (1993²).

opzoomeren

(1994) *het door burgers opknappen van hun woonomgeving*

Wie op 28 mei 1994 aan de Opzoomerdag in Rotterdam heeft deelgenomen, weet dat *opzoomeren* een woord met toekomst is. Een paar maanden na de Opzoomerdag in Rotterdam werd aan de Weesperzijde in Amsterdam een 'Opzoomerfeest' gehouden en ongetwijfeld zullen er meer volgen. Als het opzoomeren inderdaad beklijft, zal de spelling van dit woord ongetwijfeld veranderen: opzoomeren doe je met mooi weer, aan het begin van de zomer, dus die tweede *o* is geen lang leven beschoren. Volgens Van Dale bestaat opzomeren trouwens al, in de betekenissen 'opsnorren' en 'meer zomers worden'; dat woord krijgt er dan een betekenis bij.

De pioniers van het opzoomeren woonden in de Opzoomerstraat in Rotterdam, die zo is genoemd naar Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892), hoogleraar in de wijsbegeerte in Utrecht, maar Rotterdammer van geboorte. Eind jaren tachtig besloot de familie Hooymayer in de Opzoomerstraat

niet langer te klagen over hun verloederde buurt, maar zelf aan de slag te gaan. Opzoomer zelf hield trouwens grote schoonmaak in de wijsgerige benadering van de theologie, maar dit terzijde. Onder aanvuuring van de familie Hooy-mayer wisten de bewoners van de straat drugspannen weg te krijgen door de politie 'scheel te bellen', werden er geveltuintjes aangelegd en speciale gevellampen geplaatst, die **opzoomerbollen** werden genoemd.

In 1990 tekende minister Dales het zogeheten startconvenant sociale vernieuwing op de stoep van de familie Hooymayer en in mei 1994 was de Opzoomerstraat brandpunt van de Opzoomerdag. Het succes van die dag is onder meer af te lezen aan de enorme hoeveelheid materiaal die door de gemeente werd afgezet: 60.000 bezems, 2.300 opzoomerbollen, 2.500 bloembakken voor balkons, 50.000 heesters en 3,3 kilometer aan geveltuintjes. En dat alles gratis en voor niks, een feit dat het succes van het opzoomeren wellicht verklaart.

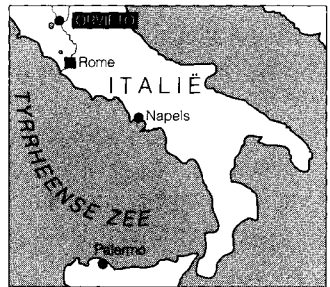
Nieuw Ned. biogr. wdb 6 (1924) 1080-1082 (C.W. Opzoomer); J. Okkema (red.) *Straatnamen van Rotterdam* (1992) 293; Coen van Zwol, 'Opzoomeren: een explosie van burgerzin', in: *NRCH* 27.5.1994.

orvietaan

(1716, uit het Frans of het Italiaans) voorheen vermaard tegengif; wondermiddel

Op een steile rots in Umbrië in het hart van Italië ligt het oeroude stadje Orvieto. Letterlijk oeroud, want de naam Orvieto komt van het Latijnse Urbs Vetus, dat 'oude stad' betekent. De plaats beleefde haar grootste bloei in de late middeleeuwen.

In het begin van de 17de eeuw maakte Girolamo di Ferrante uit Orvieto naam als bereider van een algemeen tegengif. Volgens Migliorini (1957) verkreeg Girolamo in 1609 het alleenrecht om dit tegengif in Toscane te verkopen. In Italië stond het bekend als *orvietano*; in Frankrijk – waar het gretig aftrek vond – als *orviétan*.

Vanzelfsprekend hield Girolamo het recept ervan geheim. Maar zijn weduwe erfde dit geheim en verklapte het aan haar derde echtgenoot, een zekere Cristoforo Contugi. In de papieren waarmee Contugi in 1646 tot Fransman werd genaturaliseerd, werd hij 'le véritable Orviétan' genoemd, aldus Migliorini. In 1647 kreeg Contugi patent op de verkoop van het tegengif en het exclusieve gebruik van de naam *orviétan*. Tot het einde van de 18de eeuw beriepen de erven Contugi zich op dit privilege.

Girolamo stelde orvietaan samen uit 54 ingrediënten. Niet toevallig komt dit precies overeen met het aantal ingrediënten van *mithridaat*, het bekendste tegengif uit de oudheid. Dit tegengif dankt zijn naam aan Mithridates VI (132-63 v.Chr.), die volgens de overlevering in voortdurende angst voor vergiftiging leefde en zich daarom aan allerlei vergiften gewend had. Beide tegengiften werden samengesteld uit onder meer gedroogde adder, schorseneren, driedistel, meesterwortel, engelwortel, addertong en rozemarijn.

In Frankrijk werd orvietaan volgens Migliorini 'met het gebruikelijk spektakel van de charlatan' aan de man gebracht. Daardoor kreeg *marchand d'orviétan* of *orviétan* als tweede betekenis 'kwakzalver, wonderdoener' of 'charlatan die op het marktplein wondermiddeltjes verkoopt'. 'De uitvinder zwolg op de openbare markt [...] alle vergiften die men hem aanbood, in, zonder letsel', aldus Bilderdijk (1833). Overigens dacht Bilderdijk dat Orvieto in Spanje lag.

Het is onduidelijk of wij dit woord uit het Frans of rechtstreeks uit het Italiaans hebben geleend. Het is in ieder geval aangetroffen als *orvietan*, *orvitaan*, *orviantaan* en *orviaat*.

Vooraf in de 17de eeuw was orvietaan zeer in zwang. In Nederland werd het aan het eind van de 18de eeuw nog voorgeschreven tegen waterpokken, pest en rode hond.

Engels *orvietan* (1676); Duits *Orvietan*; Frans *orviétan* (1625 [tegengif]; 1690 [charlatan]).

J. van Gijzen *Het vermaaklyk buitenleven* (1716) 34; Chomel *Alg. huishoudelyk wdb.*² 3 (1771) 2483; Bilderdijk *Verkl. geslachtlijst* 2 (1833) 308; Lachâtre *Nouveau dict. universel* (1852) 928; Littré *Dict. langue franç.* 3 (1869) 867; WNT XI (1910) 1509; Wartburg *Franz. Etym. Wtb.* 7 (1955) 425; Bruno Migliorini *Saggi linguistici* (Florence 1957) 277; Battaglia *Grande diz. della lingua Italiana* XII (1984) 175; OED (1993²); *Petit Robert* (1993²) 1552.

P

paisley

(1930, uit het Engels) *abstract kleurrijk motief in stoffen*

Paisley ligt in het noorden van Schotland, zo'n tien kilometer ten westen van Glasgow. In de tweede helft van de 19de eeuw ontwikkelde deze plaats zich tot de belangrijkste Schotse textielstad.

Paisley had zijn bloei voornamelijk te danken aan de productie van imitatie-kasjmiersjaals. Voor de echte sjaals uit Kasjmier betaalde men indertijd een vermogen (zie verder bij **kasjmier**). Dit stimuleerde de Schotten (en de Engelsen) om deze sjaals na te maken. Edinburgh en Paisley stortten zich op dezelfde markt, maar Paisley won, mede dankzij de goede verbindingen per spoor en boot.

Aanvankelijk probeerden de bedrijven in Paisley de kasjmiersjaals zo getrouw mogelijk na te bootsen. Maar gaandeweg pasten ze het patroon aan tot een abstract kleurrijk motief. Dit speciale patroon stond bekend als *paisley-pattern*, later verkort tot *paisley*.

In de 19de eeuw paste men paisley vooral toe op sjaals en japonnen. Tussen 1960 en 1980 werden ook panties, rokken, jurken en jassen hiermee opgesierd. Tegenwoordig zie je het vaak bij mannenkleding, vooral op chokers, kamerjassen en pyjama's. Paisley wordt allang niet meer alleen in Paisley gemaakt

Engels *paisley* (1834 *Paisley shawl*).

Bridgeman & Drury *Ency. of Victoriana* (1975) 294; O'Hara *Mode ency.* (1989) 162; Veen *Etym. wdb.* (1989) 547; Koenen & Smits *Peptalk* (1992²) 207-208; OED (1993²).

pêche-melba

(1942, uit het Frans) *nagerecht van perziken met ijs*

Melbourne, de hoofdstad van de Australische deelstaat Victoria, is tegenwoordig de zuidelijkst gelegen miljoenenstad ter wereld. Het is een heel jonge stad, de eerste westerse kolonisten vestigden zich hier pas in 1835. In 1837 werd de neder-

zetting genoemd naar de toenmalige Britse premier, Lord Melbourne (1779-1848). Nadat in 1851 in de omgeving goud was gevonden, telde de plaats binnen enkele jaren 80.000 inwoners.

De beroemdste zangeres die Australië ooit heeft voortgebracht, Helen Mitchell (1861-1931), kwam uit Richmond, een voorstad van Melbourne. Haar vader had in Melbourne een groot aannemersbedrijf. Haar operadebuut in 1887 in Brussel als Gilda in Verdi's *Rigoletto* sloeg in als een bom. In 1888 zong zij *Lucia di Lammermoor* in Covent Garden in Londen. Daarna trad ze met groot succes op in alle grote operahuizen. In 1926 nam zij afscheid.

Aanvankelijk trad Mitchell op als Madame Melba – een naam die zij ontleende aan de stad Melbourne. Vanaf 1918 mocht ze de Engelse titel 'Dame' voeren en stond ze bekend als Dame Nellie of Dame Melba.

Volgens de overlevering kreeg Melba het in 1892, tijdens een van haar tournees, aan de stok met Georges-Auguste Escoffier (1846-1935), de beroemde Franse chef-kok van het Savoy-hotel in Londen. De diva gaf een galasouper en wilde pêches flambées als dessert, maar Escoffier stond erop ijs te serveren. Nu was Melba iemand om rekening mee te houden. Zij was zeer wilskrachtig en fel. 'Ze kon het succes goed aan', schrijft haar biograaf, 'maar ze kon af en toe driftig zijn.'

Het dispuut eindigde in een compromis: een nieuw nage-recht, dat Escoffier ter ere van de sopraan *pêche-melba* noemde. Zo werden – doordat *pêche* teruggaat op de landnaam Perzië – Australië en het Nabije Oosten in één dessert verenigd.

Het originele gerecht moet hebben bestaan uit vanille-ijs, in vanillesiroop gestoofde perziken en frambozensap. Pas later voegde men vaak slagroom, geraspte amandelen of pistaches toe.

Engels *peach Melba*, *pêche Melba*; Duits *Pfirsich Melba*; Frans *pêches melba* (1892).

Vergelijk **bavarois(e)**, **melbatoost**

Kramers woordentalk (1942²³) 623; *Ency. Brit.*¹⁵ 11 (1979) 870 (Melbourne), & 1 (1979) 967 (Bendigo); *Australian dict. of biogr.* 10 (1986) 475-479; Manser *Melba Toast, Bowie's knife* (1988) 148-149; Trahair *Australian dict. of eponyms* (1992) 135-136, 161; Grauls *Bintje* (1991) 224-225; Sanders *Eponiemenwdb.* (1993⁷) 156-158; *Petit Robert* (1993²) 1379; *OED* (1993²).

pekin, peking

(1824, uit het Frans) gestreepte (kunst)zijde

In China wordt al sinds 3000 v.Chr. zijde geteeld. Pas in 200 n.Chr. gebeurde dit ook buiten China. Van de 7de tot de 11de eeuw was Byzantium de belangrijkste zijdemarkt in Europa. De Arabieren verbreedden de zijdeteelt vervolgens via Noord-Afrika naar Italië en Frankrijk. In dat laatste land kwam de zijdecultuur vanaf het eind van de 16de eeuw tot grote bloei.

Voor het noorden van China was Peking de voornaamste producent en doorvoermarkt van zijde. *Pei ching* (Beijing) betekent letterlijk 'noordelijke hoofdstad', ten opzichte van *Nan ching* 'zuidelijke hoofdstad'. Peking en Nanking leven internationaal voort in een stofnaam: *pekin* en *nanking* en *nanki-nette*.

Met pekin wordt gestreepte zijde aangeduid. Die stof werd niet alleen uit Peking gehaald, maar ook in Europa gemaakt. Guillaume Raynal (1713-1796) schreef in 1783 dat de beste pekin indertijd uit Valence in Zuid-Frankrijk kwam, niet uit China. In de 19de eeuw werd pekin tevens gemaakt in Wenen, Berlijn en Krefeld.

Pekin was vroeger zeer geliefd. De stof werd vooral verwerkt in vrouwenkleding. In het Nederlands is dit woord voor het eerst aangetroffen in 1824, in de (verouderde) Franse spelling *pequin*.

Engels *Peking*, *Pekin* (1783); Duits *Peking*; Frans *pékin* (1564).

De *pekingeend* werd in 1873 vanuit Peking overgebracht naar Engeland en de Verenigde Staten. Het is een grote, zware, opgericht staande eend – wetenschappelijke naam *Anas sinensis* – die vanaf het begin van deze eeuw ook in Nederland wordt gefokt. Pekingeend als gerecht, een specialiteit van de Pekinese keuken, kreeg in Europa pas omstreeks 1950 bekendheid.

In 1926 werden in een kalkgroeve bij Zhoukoudian, 45 km ten zuidwesten van Peking, de eerste overblijfselen gevonden van de *Pekingmens* – de *Sinanthropus pekinensis*. De daarop volgende opgravingen zijn de grootste die ooit voor een dergelijk onderzoek zijn verricht. In totaal vond men de overblijfselen van ruim veertig mensen, waaronder 14 schedels. Tijdens de Tweede Wereldoorlog gingen alle originelen verloren toen een trein die de fossielen vervoerde, door de Japanners werd overvallen. Wel heeft men afgietsels van alle belangrijke stukken.

De kunst om *damast* te weven is lang geleden uitgevonden in China. In de middeleeuwen werd Damascus, nu de hoofdstad van Syrië, een belangrijk centrum van zijdeweaverij. Italiaanse handelaren brachten de

produkten, waaronder damast, naar Europa, waar ze werden genoemd naar de plaats van herkomst.

Damast is een kostbare, glanzende stof, gewoonlijk in één kleur, met ingeweven figuren. Deze figuren zijn zichtbaar doordat de haaks op elkaar staande draden van het weefsel het licht verschillend weerkaatsen. Vroeger werd damast altijd gemaakt van zijde, tegenwoordig ook van linnen, katoen en kunstvezels. Er bestaat zelfs *damastpapier*, dat het uiterlijk van damast imiteert, maar na gebruik met vlekken en al kan worden weggegooid.

Damascus had in de middeleeuwen ook een grote naam als centrum van metaalbewerking. Volgens sommige onderzoekers dankt damast zijn naam niet rechtstreeks aan Damascus, maar aan uiterlijke gelijkenis met Damascener – *gedamasceerd* – staal. Dit is beroemd om zijn taaiheid en hardheid. Deze worden bereikt door gecombineerd smeden van ijzer en staal, waardoor het oppervlak bovendien een bijzondere, gevlamde tekening krijgt, die door ersen kan worden versterkt of geïmiteerd. *Damasceren* betekent ten slotte ook het graveren van sierlijke patronen in ijzer, die soms nog met edelmetaal worden ingelegd.

PEKIN(G): Weiland *Kunstwdb.* (1824) 528; WNT XIII (1931) 994; Winkler Prins⁶ 18 (1954) 887-888; Petit Robert (1993²) 1621; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1464.

pekinees

(1932, uit het Engels) klein, langharig Chinees hondras

Volgens een Chinese legende dankt de pekinees zijn ontstaan aan een boeddhistische monnik, die op een dag een leeuw ontmoette die verliefd was op een aap. De leeuw vroeg de monnik hem net zo klein te maken als het aapje. Sindsdien is de wereld een klein, langharig hondje rijker, dat er inderdaad uitziet als een ineengeschrompelde leeuw met een apekop.

Pekineesjes maakten in China al vroeg carrière. Het diertje zou in de 8ste eeuw onder de Tang-dynastie tot hofhond zijn gepromoveerd. De hondjes werden aan het keizerlijk hof in Peking gefokt en angstvallig bewaakt. Op ontvreemding stond de doodstraf.

In de 19de eeuw probeerden de westerse mogendheden, Groot-Brittannië voorop, met geweld de ontoegankelijke Chinese markt open te breken. China moest zich schikken in ongunstige verdragen. Toen de Chinese overheid een in 1858 gesloten verdrag negeerde, en bovendien in 1860 enkele Britse onderhandelaars ter dood bracht, sloegen de Britten toe. Zij trokken op naar Peking, joegen de keizer op de vlucht en ver-

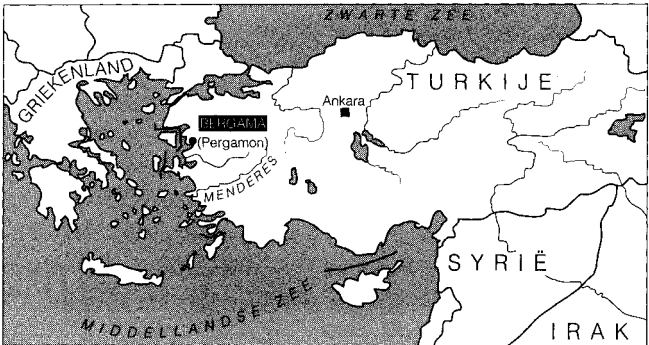
woestten in oktober 1860 het keizerlijke zomerpaleis. Bij die gelegenheid bemachtigden Britse officieren vijf pekinseesjes, die ze meenamen naar Engeland. Met die diertjes, later aangevuld met andere exemplaren, werden de eerste Europese pekinseesjes gefokt.

Anders dan menigeeen zou denken, zijn pekinseesjes zeer sterk van gestel. Ze zijn buitengewoon temperamentvol, strijdlustig en – volgens kenners – zelfs een beetje overmoedig. Bovendien zijn ze lawaaierig en erg jaloers. Ondanks dit alles was de pekinsees omstreeks 1935 in Nederland het meest geliefd als dameshondje.

De spelling van dit woord varieert. Van Dale geeft pekinsees, maar *pekingees* wordt het meest aangetroffen.

Engels *Pekin(g)ese*, *Pekingese dog* (1898); Duits *Pekinese*, Frans *pékinois* (1923).

Koenen *Verklarend handwdb.* (1932¹⁷) 756; Toepoel & Van de Weijer *Toepoels hondenency.* (±1970⁴) 402; Dam *Honden* (1963²) 87; *De pekingees* (Zaltbommel 1980) 10; J. Spence *Op zoek naar het moderne China* (Amsterdam 1991) 179-181; *Petit Robert* (1993²) 1622; OED (1993²).

perkament, pergamiijn

(1284, uit het Frans) bewerkte dierhuid, gebruikt om op te schrijven

Historisch gezien is het schrijven op magnetische diskettes een onrijpe gril met een onzekere toekomst. Het is niet aanemelijk dat de floppy de lange loopbaan beschoren zal zijn van solide media als schouderbladen van koeien, berkebast, kleitabletten, papyrus, potscherven, steen, papier en bovenal perkament.

Perkament is een duurzaam maar bewerkelijk produkt. Het wordt gemaakt van huiden van schapen, geiten of runderen. Nadat de haren en de opperhuid zijn losgeweekt en afgeschraapt, wordt het vel opgespannen en gedroogd. Dan worden met chemische hulpmiddelen vocht en vetresten verwijderd, waarna het oppervlak met een scherp mes wordt gladgeschraapt. Ten slotte wordt het perkament met puimsteen geschuurd. Dit procédé levert een stevig, soepel, goed beschrijfbaar en uitmuntend houdbaar materiaal op, dat zijn naam dankt aan een stad die in de oudheid Pergamon heette. De huidige naam is Bergama. Dit provinciestadje ligt op zo'n 25 kilometer van de Turkse westkust, ter hoogte van het Griekse eiland Lesbos.

Perkament is wel naar Pergamon genoemd, maar het is er niet uitgevonden. Al omstreeks 2700 v.Chr., lang voor de stichting van Pergamon, werd in Egypte geschreven op geprepareerde huiden, een werkwijze die overal in het Midden-Oosten werd nagevolgd. Het meest gebruikte schrijfmateriaal in Egypte was echter papyrus. Dit werd gemaakt uit de stengels van een rietachtig gewas. Papyrusbladen van hoge kwaliteit waren voor Egypte eeuwenlang een belangrijk exportprodukt. De planken in de beroemde bibliotheek van Alexandrië waren dan ook hoofdzakelijk met papyrusrollen gevuld. Dit studiecentrum was in de 3de eeuw v.Chr. door de Ptolemeïsche farao's opgezet. Onder leiding van literatuurcritici als Aristarchus werd hier orde geschapen in de versnipperde teksten van Homerus, Hesiodus en andere klassieke schrijvers. Dit werk zou later ons beeld van de klassieke Griekse letteren sterk beïnvloeden, want de teksten die door de toenmalige onderzoekers werden verworpen, zijn merendeels verloren gegaan.

Terwijl de Alexandrijnse bibliotheek floreerde, groeide aan de overkant van de Middellandse Zee het onbetekenende Pergamon binnen enkele generaties uit tot de hoofdstad van een machtig rijk. Door politieke samenwerking met Rome wist koning Eumenès II (197-159 v.Chr.) zijn gebied sterk te vergroten. Tegelijkertijd maakte hij zijn hoofdstad tot een cultureel centrum van belang. Er verrezen in hoog tempo sportterreinen, tempels, theaters en een reusachtig, rijk met beeld-

houwwerk versierd altaar. Op het toppunt van haar macht telde de stad ruim 200.000 inwoners. Pergamon had bovendien een omvangrijke bibliotheek.

De traditie wil nu dat toen de farao's in Egypte van de bibliotheek in Pergamon hoorden, zij de uitvoer van papyrus verboden, om zo de concurrent door materiaalgebrek uit te schakelen. Pergamon zou daarop noodgedwongen zijn heil hebben gezocht in de productie van perkament en zo zijn naam hebben vereeuwigd.

De historicus Richard Johnson heeft echter in 1970 aannemelijk gemaakt dat het zo niet is gegaan. Na bestudering van alle relevante teksten en het brede historische verband kwam hij tot de volgende conclusie. In 169 v.Chr., dus toen in Pergamon Eumenès II regeerde, werd Egypte aangevallen door de Syrische vorst Antiochus IV. De oorlog duurde twee jaar en concentreerde zich rond Alexandrië, dat niet alleen de grote bibliotheek herbergde maar ook de belangrijkste Egyptische uitvoerhaven was (vgl. **pharos**). In die twee jaar, maar ook al in de voorafgaande jaren, toen de oorlog dreigde, moet de uitvoer van papyrus uit Alexandrië zijn ingezakt, met vervelende gevolgen voor de afnemers. Dit – en niet een culturele boycot – zou voor de bibliothecarissen van Pergamon aanleiding zijn geweest om naar vervangende materialen uit te zien. Zo ontwikkelde Pergamon zich tot gebruiker, producent, exporteur en uiteindelijk naamgever van het perkament.

Dat laatste zou overigens nog een paar honderd jaar op zich laten wachten. Vooralsnog heette perkament bij de Grieken *diphthera* en bij de Romeinen *membrana*.

Intussen konden in Pergamon de bibliotheek en de wetenschap zich verder ontplooiën: de beroemde arts Galenus bijvoorbeeld heeft in Pergamon medicijnen gestudeerd. In de ogen van de evangelist Johannes was dit bolwerk van kunsten en wetenschappen echter een 'troon des satans'.

In 133 v.Chr. werd Pergamon ingelijfd bij het Romeinse rijk. Een kleine honderd jaar later kwam in het oostelijke deel daarvan Marcus Antonius aan de macht, die zich het hoofd op hol liet brengen door de Egyptische vorstin Cleopatra. Volgens Plutarchus zou Marcus Antonius zijn geliefde de

Pergameense bibliotheek van 200.000 boekrollen cadeau hebben gegeven. Als dat waar is, heeft Alexandrië uiteindelijk toch aan het langste eind getrokken.

Engels *parchment* (1300); Duits *Pergament* (9de eeuw *pergamin*); Frans *parchemin* (1050).

Gaaf perkament uit Frankrijk stond in het Middelnederlands bekend als **francijn**. In Zuid-Nederland werd dit woord ook gebruikt voor 'een perkamenten patroon voor kant'.

PERKAMENT: Th. Birt *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Literatur* (1882) 52-57; Pauly-Wissowa *Real-Ency. der classischen Altertumswissenschaft* 3 (1899) 414-415 (*Bibliotheken*), & 15 (1932) 596-601 (*Membrana*), & 19 (1938) 1235-1254 (*Pergamon*); W. Schubart *Das Buch bei den Griechen und Römern* (1962³) 10-27; WNT XII¹ (1931) 1231-1237; R.R. Johnson, 'Ancient and medieval accounts of the "invention" of parchment', in: *California studies in classical antiquity* 3 (1970) 115-122; R. Stillwell (ed.) *Princeton ency. classical sites* (1976) 688-691; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 281; M.L. Ryder, 'The biology and history of parchment', in: P. Rück (ed.) *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung* (1991) 25-33; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 989.

perubalsem

(1645) *bruingele, aromatische balsem*

Anders dan de naam doet vermoeden komt perubalsem niet uit Peru. Perubalsem wordt gewonnen van een gemiddeld 17 m hoge boom die wetenschappers kennen als de *Myroxylon balsamum* variëteit *pereirae*. Deze boom is inheems in Midden-Amerika, aan de zogenoemde balsemkust, in El Salvador en Guatemala. Na de ontdekking van Amerika werd de geneeskrachtige, naar vanille ruikende balsem als schatting door de Indianen opgebracht. De Spanjaarden verscheepten de balsem vervolgens via Peru naar Spanje, vandaar de naam.

Perubalsem genoot al snel een grote reputatie. In 1571 besloot paus Pius v zelfs dat het heilig oliesel voortaan moest worden bereid met perubalsem, in plaats van met de minder duurzame **mekkabalsem** (z.a.). Omstreeks 1950 was dit in Nederland nog steeds gebruik. Perubalsem is allang in Nederland bekend. Chomel (1769) onderscheidde drie soorten: droge, witte en donkerbruine perubalsem. Overigens gebruikte Chomel door elkaar *Balsem van Peru*, *Peruaansche balsem* en *Peruviaansche balsem*. Uit een samentrekking van de laatste vormen is perubalsem ontstaan.

De bruine perubalsem was in Nederland het bekendst. In de

pharos

18de eeuw werd dit middeltje onder andere voorgeschreven ter versterking van zenuwen, hersenen, hart en maag. Daarnaast smeerde men het op wonden en zweren. Later werd het ook toegepast tegen jeuk, eczeem en aambeien. Tegenwoordig wordt perubalsem vooral toegepast als fixeermiddel in de parfum- en de zeepindustrie. De hars van de **perubalsemboom** heeft hier moeten wijken voor synthetische perubalsem.

Engels *Balsam of Peru* (1684), *Peruvian balsam* (1747); Duits *Perubalsam*; Frans *baume du Pérou*.

Uit een variëteit van de perubalsemboom – de *Myrospermum (Myroxylon) toluiferum* – werd vroeger **tolubalsem** gewonnen. Deze balsem is genoemd naar Tolú, de uitvoerhaven in Colombia, tegenwoordig Santiago de Tolú geheten. Tolubalsem was in Nederland al in de 17de eeuw bekend. Het werd onder andere voorgeschreven bij kanker, heupjicht en aambeien. Daarnaast smeerde men het op wonden. Tegenwoordig wordt tolubalsem nog toegepast in de parfumindustrie en in de farmacie, onder andere in hoestdrankjes. In 1841 destilleerde de Franse scheikundige Sainte-Claire Deville uit tolubalsem een chemisch produkt dat later door de Duitse scheikundige A.W. Hofmann (1818-1892) **toluol** werd genoemd, een woord dat bij ons is verdrongen door het aan het Engels ontleende **tolueen**. Ook dit is dus – zij het langs een omweg – afgeleid van de Colombiaanse havenplaats (Santiago de) Tolú.

PERUBALSEM: J. van Beverwijck *Heel-Konste, ofte Derde Deel van de Genees-Konste* (Amsterdam 1656) 31; Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.*² 1 (1769) 129-134; WNT XII¹ (1931) 1358-1359; Winkler *Prins*⁶ 3 (1948) 145; *Kath. ency.*² 3 (1949) 798; OED (1993²) (*amicable*); *Petit Robert* (1993²) 205.

pharos

(1686, uit het Grieks) vuurtoren, kustlicht

Ooit was Pharos een eiland voor de kust van Egypte, bij de plaats die wij nu kennen als Alexandrië. Maar sinds eeuwen is het met een dijk vastgehecht aan het vasteland, een verbinding die later is verzand. Daarom staat Pharos op kaarten allang niet meer aangegeven als een eiland – het is een onderdeel van de haven van Alexandrië geworden, op de plaats waar nu fort Kait Bey ligt.

Pharos was al in de vroege oudheid bekend. Homerus vermeldt dat Menelaos er twintig dagen zat te wachten op een gunstige wind. De overlevering wil dat Menelaos er aan een grijsaard vroeg: 'Welk eiland is dit?' Waarop de oude man

antwoordde: 'Pharao's' – ofwel: van de farao. Menelaos verstond het niet goed en herhaalde: 'Pharos?' De grijsaard knikte en vereeuwigde daarmee de naam van dit eilandje, dat later een van de Zeven Wereldwonderen zou herbergen.

Dit laatste was indirect te danken aan Alexander de Grote. In 332 veroverde de onstuimige Macedoniër Egypte op de Perzen. Toen hij langs Rhacotis marcheerde, een vissersdorpje aan de monding van de Nijl ter hoogte van Pharos, zag hij meteen dat dit de ideale locatie was voor een haven. Hij gaf opdracht er een stad te bouwen, die hij Alexandrië doopte – een van de vele steden die Alexander naar zichzelf noemde.

Alexandrië werd ontworpen door Dinocrates van Rhodos en kreeg twee havens: aan de west- en aan de oostkant van de stad. Er werd een dam gelegd naar Pharos, dat daardoor onderdeel werd van de oostelijke haven.

Naarmate de scheepvaart op Alexandrië toenam, groeide de behoefte aan een bakens. Juist dit deel van de Egyptische kust was zeer vlak en zonder herkenningspunten. Bovendien moesten de schepen veel klippen en zandbanken zien te omzeilen. Daarom begon men in 297 v.Chr. in opdracht van Ptolemaeus I (305-282 v.Chr.) met de bouw van een enorme vuurtoren op het eiland Pharos.

Wie de architect was, is niet zeker. Een tekst op de toren vermeldde de naam Sostratus. Nu was het in de oudheid zeker geen gebruik dat een architect zijn naam op een gebouw zette. Die eer was voorbehouden aan de monarch of aan de geldschieder. Daarom heeft die tekst op de vuurtoren sinds de oudheid vele pennen in beweging gebracht. Lucianus (±120-±180 n.Chr.) droeg deze oplossing aan: Sostratus beitelde zijn naam in een steen en bepleisterde die met kalk, waarop hij Ptolemaeus' naam zette – wetend dat de kalk mettertijd zou vergaan, waardoor zijn naam zou worden blootgelegd voor het nageslacht. Veel waarschijnlijker is echter dat Sostratus helemaal niet de architect was, maar de hoveling die de vuurtoren financierde.

Hoe dan ook, op Pharos werd een vuurtoren neergezet die waarschijnlijk 100 meter hoog was. Het gebouw bestond uit drie geledingen en werd tijdens het bewind van Ptolemaeus II (284-246 v.Chr.) voltooid. Op de top stond Zeus.

De vuurtoren op Pharos genoot al spoedig grote faam. De verhalen erover werden steeds gekker. Zo vermeldde Epiphases dat de toren maar liefst 559 meter hoog was! Een ander schreef dat je het licht van de toren al op 480 kilometer afstand kon zien; ruim 50 kilometer is een stuk reëler. Dat licht was overigens afkomstig van een groot vuur dat door gepolijste koperen platen werd gereflecteerd.

Uit mozaïeken en munten blijkt dat de vuurtoren van Pharos al snel model stond voor andere vuurtorens in de Grieks-Romeinse wereld. Vanaf de eerste eeuw n.Chr. werden die kustlichten aangeduid als *pharos* of, in het Latijn, *pharus*.

In de 16de eeuw werd dit begrip overgenomen in het Engels en Frans. *Phare* is in het Frans nog steeds het gewone woord voor vuurtoren, in het Engels moest *pharos* op den duur plaatsmaken voor *lighthouse*. Bij ons zijn *vuurtoren* (1634) en *pharos* tot ver in de 19de eeuw naast elkaar gebruikt, waarbij *pharos* soms ook wordt aangetroffen als *faro*, *farus* of *pharus*.

In 956 n.Chr. raakte de vuurtoren van Pharos zwaar beschadigd bij een aardbeving. De bevingen van 1303 en 1323 deden het bouwwerk vervolgens de das om. Op de ruïnes van de vuurtoren werd in de 15de eeuw een fort neergezet, dat in niets meer herinnert aan het Wereldwonder dat zoveel zee-lieden tot baken heeft gediend.

Engels *Pharos* (1552); Duits *Pharus* (1732); Frans *phare* (1546).

Een verwant begrip is *brandaris*, waarmee onder meer een grote scheepsplantaarn werd aangeduid. Dit woord is afgeleid van de *Brandaris*, de bekende vuurtoren op Terschelling. Deze vuurtoren is op zijn beurt genoemd naar Sint Brandaan, de Ierse abt uit de 5de eeuw die een jarenlange zeereis zou hebben gemaakt.

PHAROS: Homerus (vert. De Roy van Zuydewijn, 1992) *Odyssee* IV, 354 e.v.; Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XXXVI, 18; Hoogstraten *Groot alg. hist. wdb.* 6 (1733) 184; F. Kluge *Seemannssprache* (1911) 537 (*Leuchtturm*); WNT XII¹ (1931) 1468, & XXIII (1987) 1469-1470 (*vuurtoren*); Clayton & Price *Seven wonders of the ancient world* (1988) 138-157; Veen *Etym. wdb.* (1989) 260 (*farus*); OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994) 1499-1500.

pils

(1884, uit het Duits) licht bier

Op enkele tientallen kilometers ten noordoosten van Beieren ligt de Tsjechische stad Plzeň, die in het westen vooral bekend is onder de

Duitse variant van haar naam: Pilsen. Het nieuwe Tsjechië neemt ruwweg de plaats in van het oude Bohemen, dat in de 9de eeuw deel uitmaakte van het koninkrijk Moravië.

Daar begon men in die tijd met de verbouw van hop, het voornaamste bestanddeel van bier. Boheemse hop was van uitzonderlijke kwaliteit en werd al snel uitgevoerd. Ook brouwde men er ter plaatse bier van. De Bohemers zelf behoorden tot de grootste afnemers en hun drankzucht was vermaard.

Om een eind te maken aan dit drankmisbruik verbood de bisschop van Praag op een gegeven moment het brouwen van bier, op straffe van excommunicatie. Bohemen ging een periode van nationale dorst in. In de 13de eeuw wist koning Wenceslaus van de Heilige Vader gedaan te krijgen dat hij het brouwverbod introk. Wel stelde Wenceslaus hier een ander verbod voor in de plaats: hij verbood de uitvoer van Boheemse hop, op straffe des doods.

In het begin van de 19de eeuw produceerde Pilsen hooggegist bier, maar de brouwers waren niet tevreden over de kwaliteit ervan. Omdat Beierse bierbrouwers belangrijke verbeteringen hadden aangebracht in de zogeheten lage-gistingstechniek, besloten ze in Pilsen over te gaan op laaggegist bier. Zij bouwden een nieuwe brouwerij, die in 1842 werd geopend. Er werd goudgeel bier gemaakt, met een alcoholpercentage van zo'n 5 procent en een opmerkelijke, bittere hopsmaak.

Het bier werd opgeslagen in eiken vaten, bekleed met Canadese hars, en te rijpen gelegd in enorme zandstenen kelders. Het nieuwe bier sloeg in als een bom. Omstreeks 1850 was het *Pilsener bier* al verkrijgbaar in Praag, Marienbad en Karlsbad. In 1856 bereikte het Wenen, dat spoedig een van de grootste markten werd. München, Berlijn, Londen en Parijs volgden. In 1863 kreeg het bier een onderscheiding op de

internationale tentoonstelling in Hamburg en tegen 1870 was Pilsener een begrip in heel bierdrinkend Europa. In diverse grote steden waren gelegenheden waar uitsluitend Pilsener werd getapt.

In Nederland werd het bier omstreeks 1870 in productie genomen door de jonge Gerard A. Heineken. Die had op z'n 22ste een in slaap gesukkelde Amsterdamse brouwerij opgekocht, die hij naar het centrum van Amsterdam verplaatste. Overigens noemde Heineken het bier niet Pilsener, maar *Heineken's Beiersch*. De bierdrinkers spraken echter al snel van *pilsener* of *pilsner* en vervolgens kortweg van *pils* of *pilsie*.

Voor de stad Pilsen had de internationale opmars van het nieuwe bier grote gevolgen. Met de brouwerij groeide de stad als kool. In 1836, een paar jaar voor de opening van de nieuwe brouwerij, telde Pilsen 8.000 inwoners. In 1867 waren dat er 22.000, in 1880 47.000 en in 1906 68.292. Omstreeks de eeuwwisseling bedroeg de export van het lichtgele bier jaarlijks ruim 800.000 hectoliter.

Toen ook andere brouwers hun laaggegist bier Pils of Pils(e)-ner noemden, voegden de Tsjechen het Duitse woord *Urquell* 'oorspronkelijke bron' aan de naam toe. Het mocht niet baten. Nog voor de eeuwwisseling werd pils ervaren als een soortnaam. Tot een paar jaar geleden voerden de Tsjechen processen om het alleenrecht op deze naam te verkrijgen, maar zonder succes: daarvoor was het pilsje al te sterk verankerd in de Europese drinkcultuur.

Engels *Pils(e)ner*, *Pilsen* (1877); Duits *Pils(e)ner* (vóór 1884); Frans *Pilsen*.

Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 3 (1847) 2035; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 12 (1867) 328; *Winkler Prins*² 12 (1886) 314; *Vivat's ency.* 8 (1906) 6328; *Ency. Brit.*¹¹ 21 (1911) 614; M. Jackson *Spectrum Bieratlas* (Utrecht 1987⁶) 25-35; R.E. Kistemaker (red.) *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994).

provincieroos

(1567, uit het Frans) vleeskleurige roos

De provincieroos is genoemd naar het Franse plaatsje Provins. Dit ligt in het departement Seine-et-Marne, ten oosten van Parijs, zo'n vijftig kilometer van Melun. Volgens de overlevering bracht de kruisvaarder Robert van Brie de vleeskleurige

roos uit Damascus mee naar zijn woonplaats. De oude wetenschappelijke naam luidt *Rosa damascena*, de huidige *Rosa gallica*, ofwel 'Franse roos'.

In Provins werd de roos op grote schaal gekweekt. Nederlanders introduceerden de bloem aan het eind van de 16de eeuw in Engeland. Van het sap van de bottels werd een geneeskrachtige siroop gemaakt, die werd voorgeschreven tegen galkwalen. Ook werden er levensmiddelen van gemaakt, **provincieroosconserven**, die Cats inspireerden tot de dichtregels: 'Bereyd, wanneer het dient, provincy-roos-conserven/ En ander druyve-moes, dat niet en kan bederven'.

Begrijpelijk genoeg wordt de provincieroos vaak verward met de **provenceroos** (wetenschappelijke naam *Rosa centifolia*). Deze werd in de 16de eeuw in de Kaukasus gekweekt en lijkt veel op de provincieroos. Specialistische naslagwerken benadrukken echter dat het om twee verschillende soorten gaat. De provincieroos werd veel gebruikt om te kruisen.

Engels *Provins rose*, *Provence rose* (1578); Frans *rose de Provins*.

Bescherelle *Dict. national franç.* (1852) 1011; WNT XII² (1949) 4566-4567; *Ned. Larousse ency.* 19 (1977) 557; OED (1993²).

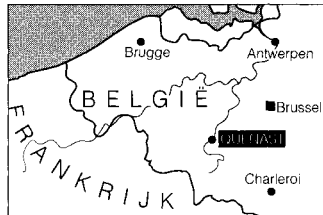

Q

quenast

(1900) *diorietporfier*

Om te voorkomen dat het lijden van wielrenners onnodig wordt verlicht, houden wielervrienden in België en Noord-Frankrijk met zorg een

aantal kasseienwegen in stand. Vooral de 'kasseienklassieker' Parijs-Roubaix, waarvan de laatste vijftig kilometer bekendstaat als de 'hel van het noorden', is berucht.

Kasseien of kinderkoppen zijn netjes op maat gehakte blokjes natuursteen. Vele van die oude Belgische steenwegen zijn

indertijd bestraat met *quenast*. Dit is een bijzonder goede kwaliteit diorietporfier – een grijsgroen, zeer hard en slijtvast gesteente van vulkanische oorsprong, ‘fijnkorrelig, met grotere kristallen doorspikkeld’.

Quenast komt uit Quenast. Dat is een dorpje van nog geen drieduizend inwoners in het hart van België, een kilometer of twintig ten zuidwesten van Brussel en even ten zuiden van de Vlaams-Waalse taalgrens. Hier wordt al sedert de 18de eeuw in reusachtige open groeven natuursteen gewonnen. Niet alleen quenast, maar ook zuiver witte kwarts, waarvan vroeger wegmarkeringen werden gemaakt. De quenast wordt geleverd als *quenastkeien* of als steengruis, dat onder meer gemengd met cement wordt verwerkt tot *quenasttegels*, waarvan trottoirs worden gelegd.

Met behulp van explosieven en speciale hamers wordt het gesteente in de groeve tot hanteerbare brokken verwerkt. Tot voor enkele tientallen jaren werden deze naar de uitgang vervoerd door middel van een systeem dat industrieel archeologen zou doen watertanden: een vernuftig stelsel van spoorwagentjes die werden voortbewogen door aan te haken bij kilometerslange, bewegende kettingen, die vanuit één centraal punt werden aangedreven. De schrijvers van een handboek over natuursteen uit de jaren veertig werden er helemaal lyrisch van.

Door de opkomst van beton- en asfaltwegen is de vraag naar straatkeien al jaren geleden volkomen ingezakt. Deze ontwikkeling valt af te lezen aan het aantal werknemers van de groeve in Quenast. Halverwege de 18de eeuw werkten er zo'n twintig man. Tegen 1900 was hun aantal tot het meer dan honderdvoudige gestegen. Dat was het hoogtepunt. In de afgelopen 25 jaar is het werknemersbestand geleidelijk teruggelopen van vijfhonderd naar honderd man.

De groeve heeft zich staande kunnen houden doordat ook andere afzetmogelijkheden werden benut. Behalve voor de wegenbouw wordt quenast namelijk gebruikt voor dijkbeschoeiingen en dergelijke, onder meer ter vervanging van **basalt** (z.a.). Quenast heeft daarbij wel het nadeel dat het de natuurlijke ‘pasvorm’ van basalt mist, en dus meer moet worden bewerkt, waarbij de zo gewaardeerde hardheid juist

een nadeel is. Tegenwoordig levert de groeve vooral stenen en steenslag voor het ballastbed onder spoorrails in België, Nederland en Noord-Frankrijk, bijvoorbeeld voor de trajecten van de Franse hoge-snelheidstrein.

Vergelijk **labrador(steen)**

Taal en letteren 10 (1900) 67; *Zwiers Bouwkundig wdb.* 1 (1918) 290 (*dioriet*), & 2 (1920) 254; Vrind e.a. *Natuursteen* (1947²) 69-74, 97-98, 180; WNT XII² (1949) 5081; *De Seyn Geschied- en aandr. wdb.* (1951²) 1112-1113; *Hasquin Gemeenten van België* 4 (1981) 2641-2642; *Coster & Zandbergen Wielerwoordenboek* (1989) 75 (*hel van het noorden*), 86-87 (*kasseien(klassieker)*); door de steengroeve te Quenast verstrekte inlichtingen.

R

rottweiler

(1928, uit het Duits) *stevige, kortharige waakhond*

Rottweil ligt in Zuid-Duitsland, aan de bovenloop van de Neckar, in de deelstaat Baden-Württemberg. De Romeinen kenden het als *Arae Flaviae* en hadden er een legerplaats. In de 13de eeuw werd Rottweil een vrije rijksstad. Daarna behoorde het lange tijd bij Zwitserland; sinds 1802 maakt de stad deel uit van Württemberg.

Kynologen gaan ervan uit dat de *rottweiler* afstamt van de Romeinse legerhond. Die werd *molos* genoemd, een woord dat is afgeleid van Molossis, een gebied in het oude Epirus, een landstreek ten noordwesten van Griekenland aan de kust van de Ionische zee. De Romeinen kenden twee typen molossen: de zwaargebouwde vechthond en de slanke, beweeglijke veedrijver.

Rottweil was vanaf de 13de eeuw een centrum van veehandel, waar ook Franse en Hongaarse transporten aankwamen. De veehandelaren ontdekten snel dat de honden uit Rottweil uitstekende veedrijvers waren. Daarnaast waren het zeer geschikte waakhonden: vaak kregen ze 's nachts of in de kroeg de geldbuidel van hun baas omgehangen. Bovendien werden ze gebruikt als trekhond, vooral door slaggers.

Met de veehandelaren verspreidde de rottweiler zich door

Europa. Halverwege de 19de eeuw raakte het ras echter in verval – zoals dat in de kynologische literatuur heet. Alleen slagers bleven de hond volop gebruiken als trekdier, wat ertoe leidde dat het beest in Duitsland alom *Metzgerhund* ‘slagers-hond’ werd genoemd.

Hondenliefhebbers uit Heidelberg begonnen aan het begin van deze eeuw met de ‘wederopbouw’ van het ras. In januari 1907 werd in Heidelberg de ‘Deutscher Rottweiler Klub’ opgericht. Onenigheid over de raspunten leidde al in april 1907 tot oprichting van de concurrerende ‘Süddeutscher Rottweiler Klub’, eveneens in Heidelberg. Tot 1921 vlogen deze clubs elkaar in de haren. Toen fuseerden ze in de ‘Allgemeiner Deutscher Rottweiler Klub’ – een vereniging die nog steeds bestaat.

Het nazi-regime bracht donkere dagen voor de rottweiler. De nazi’s namen de honden in beslag om ze in te zetten als ‘berichtenhond’ aan het oorlogsfront. Haak (1986) maakt echter melding van ‘veel moedige fokkers’ die hun honden lieten onderduiken!

Na de oorlog begon het fokken opnieuw. Dit leverde uiteindelijk een intelligente, temperamentvolle hond op, die tegenwoordig vooral dienst doet als politiehond, waakhond en reddingshond.

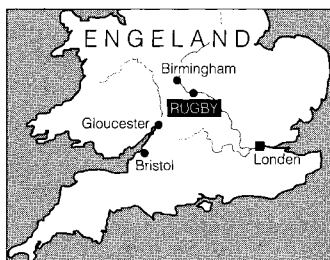
Engels *Rottweiler* (1907); Duits *Rottweiler* (±1850); Frans *rottweiler*.

*Oosthoek ency.*² 7 (1928) 124; *Oosthoek ency.*² 7 (1928) 124; Toepoel & Van de Weijer *Toepoels hondenency.* (±1970⁴) 442-444; *Dam Honden* (1963²) 65; R. Haak *De Rottweiler* (Best 1986³) 9-18; OED (1993²).

rugby

(1879, uit het Engels) balsport

Rugby is een marktstadje in het graafschap Warwickshire in Engeland, ten oosten van Coventry, aan de Avon. In de 16de eeuw werd hier een particuliere kostschool voor jongens gesticht, die vooral in de 19de eeuw, onder leiding

van *headmaster* Thomas Arnold (1827-1842), tot grote bloei kwam.

Op 1 november 1923 werd op Rugby School een plaquette onthuld ter gelegenheid van de 100ste geboortedag van de balsport die aan deze school haar naam dankt. De tekst luidt: 'Deze steen gedenkt het optreden van William Webb Ellis, die met superieure minachting voor de toenmalige regels van het voetbalspel als eerste de bal oppakte, ermee wegholde en zo het speciale kenmerk van rugby in het leven riep.'

William Webb Ellis (1807-1872) volgde onderwijs aan Rugby School en op Brasenose College en werd later predikant. Hij schreef enkele christelijke werkjes, waaronder *A concise view to prophecy which relates to the Messiah* (1832) en *Dangerous errors of Romanism* (1853). Was deze brave borst echt de uitvinder van zo'n onstuimige sport?

Al in 1885 concludeerde Shearman dat dit niet het geval was. F.M. Marshall kwam in 1892 tot dezelfde conclusie. Dat toch Ellis op de plaquette op Rugby School wordt genoemd, komt omdat een later onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van het rugby, dat in 1895 werd uitgevoerd door een commissie van de Old Rugbeian Society, al te zeer werd geïnterpreteerd ten gunste van Rugby School.

Deze commissie baseerde zich vooral op de getuigenis van een zekere Matthew Bloxam. Bloxam was echter al vijf jaar van school toen het zogeheten 'Ellis-incident' – zoals het in de rugby-literatuur genoemd wordt – plaatshad. Leerlingen die wèl samen met Ellis op school hadden gezeten, herinnerden zich hem vooral als een valsspeler, niet als De Man Die Als Eerste De Bal Opraapte. Dat zou trouwens een slecht idee zijn geweest, getuigde een oud-leerling, want omstreeks 1823 stond het oprapen van de bal gelijk aan zelfmoord.

De waarheid is dat men niet precies weet wie deze heldhaftige stap als eerste heeft gezet. Rugby werd vanaf het begin van de 19de eeuw op verschillende Engelse kostscholen gespeeld, en bestond uit een mengeling van *dribbling*, spelen met de voet, en *handling*, spelen met de hand. Iedere school had zijn eigen regels, zodat wedstrijden eigenlijk alleen tegen Old Boys gespeeld konden worden. Verschillende scholen gingen nu hun regels uniformeren. Zo was het vanaf 1841 op Rugby School

toegestaan om de bal op te pakken. De regel werd later overgenomen door Cambridge, Oxford, Richmond en Blackheath, scholen die het rugby beslissend hebben gevormd.

Overigens leek het spel aanvankelijk nauwelijks op het huidige rugby. Zo was het aantal deelnemers onbeperkt: er deden soms wel een paar honderd jongens mee. Bovendien ging het er buitengewoon ruw aan toe. Het was bijvoorbeeld toegestaan de tegenstander opzettelijk tegen z'n schenen te trappen, wat *hacking* werd genoemd. Je mocht hem ook onderuit halen (*tripping up*). Onder schooljongens bleef de schade beperkt, maar toen ook volwassenen zich vol enthousiasme op de nieuwe sport stortten, leidde dit tot ernstige blessures. In 1866 legde een speler zelfs het loodje. In 1871, bij de oprichting van de Rugby Football Union, werden slaan en trappen dan ook officieel verboden. Het aantal spelers werd bij die gelegenheid teruggebracht tot twintig, later tot vijftien.

Het is opvallend hoe snel rugby buiten Groot-Brittannië bekend raakte. Al in 1873 werd in Frankrijk, in Le Havre, een rugbyclub opgericht. Nederland volgde spoedig daarna. In 1879 verenigde W.J.H. Mulier in Haarlem de eerste rugbyers in de Haarlemsche Football Club. Tot 1882 werd op de Koe-kamp in Haarlem rugby gespeeld, geen voetbal. In de decennia daarna *trapte* men weer alleen tegen de bal, maar in 1920 werd de Nederlandse Rugby Bond opgericht. De verleiding om de bal op te rapen bleek te groot.

Engels *rugby* (1864); Duits *Rugby* (eind 19de eeuw); Frans *rugby* (1873).

Vergelijk **badminton**

F. Boase *Modern English biography*, in: British Biographical Archive (*Ellis*); *Ency. Brit.*¹¹ 23 (1911) 821; De Wolff *Sport ency.* (1951) 503-505; Arlott *Oxf. companion to sports* (1975) 882-885; Van Herwijnen *In de lijn gespeeld* (1982); Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 869; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1145; OED (1993²).

S

seidlitzertzout

(1847, uit het Duits) bitterertzout

Vanuit drie dorpen in het uiterste noordwesten van het toenmalige koninkrijk Bohemen (nu Tsjechië) werden halverwege de 19de eeuw jaarlijks zo'n half miljoen kruiken mineraalwater door heel Europa verzonden. Door indamping van het bronwater verkreeg men bovendien natriumsulfaat. Dit zogeheten glauberertzout (genoemd naar de 17de-eeuwse Duitse scheikundige Johann Rudolf Glauber) werd in dit geval *seidlitzpoeder* of *seidlitzertzout* genoemd, naar het vlek Seidlitz (thans Sedlec), dat in 1900 niet meer dan 183 inwoners telde. Wat de mineraalwaterproduktie betrof, was het dorp in de loop der tijden door twee naburige plaatsjes overvleugeld: Pilna (Bílina) en Saldschitz (Zaječice). Die waren in de jaren zestig van de 20ste eeuw samen nog goed voor een jaaropbrengst van enige tienduizenden hectoliters geneeskrachtig bronwater.

De overvloed van heilzaam drink- en badwater in deze streek heeft eeuwenlang de Europese welgestelden aangelokt: in het naburige Teplice hebben Goethe en Beethoven elkaar in 1812 ontmoet, en in Duchcov (Dux), ook al op loopafstand, heeft aan het einde van de 18de eeuw Casanova zijn levensavond gesleten en zijn memoires te boek gesteld.

Net als **epsomertzout** (z.a.) werd seidlitzertzout voorgeschreven tegen constipatie.

Engels *Seidlitz salt* (1784); Duits *Seidlitzer Salz*; Frans *sel de Sedlitz* (1770).

Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.* (1778²) 300 (bronwater-zout); *Alg. Ned. ency. besch. stand I* (1865), & 13 (1868) 209; *Tricht Wdb. der scheikunde* 12 (1870) 9551; *Heyse Fremdwdb.* (1879¹⁶) 870; *Ottův slovník naučný* 4 (1891) 58-59, & 22 (1904) 754, & 27 (1908) 389; *Tsjechoslowakije* (ANWB 1980) 115; *OED* (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 1910.

selterswater, seltserwater

(1778, uit het Duits) koolzuurhoudend bronwater

In de 16de eeuw werd in Selters aan de rivier de Ems, niet ver van Koblenz in Duitsland, een minerale bron ontdekt. De vreugde was van korte duur, want tijdens de Dertigjarige Oorlog werd hij onder het puin bedolven. Pas tweehonderd jaar later werd de bron opnieuw in gebruik genomen.

Aanvankelijk bracht het bronwater niet veel op, maar vanaf de tweede helft van de 18de eeuw begon de export flink geld in het laatje te brengen. In 1828 werden er ruim 1 miljoen kruiken uitgevoerd, letterlijk naar alle werelddelen. Recentelijk zijn er zelfs 19de-eeuwse selterskruiken gevonden op Tasmanië en het Kangoeroe-eiland, ten zuiden van Australië. De uitvoer steeg in rap tempo: 1,5 miljoen kruiken omstreeks 1850, 2 à 3 miljoen kruiken omstreeks 1870 en 4 miljoen kruiken omstreeks 1880.

Rond 1850 bracht een zekere Döbereiner namaak-selterswater op de markt. Rijnhart beschreef in 1866 uitgebreid hoe je dit water moest maken: je gebruikte zakjes poeder die bij iedere apotheek te koop waren en liefst een apparaat dat bekendstond als de *gazogène* ofwel 'gasmaker'. 'Men heeft slechts te zorgen', onderwees Rijnhart, 'dat men, telkenmale als men een nieuwe hoeveelheid Seltzer-water bereidt, de buis en de bol, waarin de poeders geweest zijn, zorgvuldig schoonmaakt.'

Selterswater bevat veel natriumchloride en is dus tamelijk zout van smaak. Men dronk het bij ontstekingen van de longen, galblaas, maag of darmen. Tijdens de Boerenoorlog dronk men het tegen cholera, malaria en tyfus.

Over de spelling van het woord bestaat onzekerheid: Van Dale vermeldt zowel *selterswater* als *seltserwater*. In het Duits werd *Selters* een soortnaam voor spuitwater in het algemeen, vergelijkbaar met **spa** (z.a.) bij ons.

Engels *Seltzer*, *Seltzer water* (1741); Duits *Selters*, *Selterswasser*; Frans *eau de Seltz* (1771).

Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.* (1778²) 4346 (zuurbronnen); Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.* 6 (1826) 408; Witsen Geysbeek *Wdb. samenleving* 4 (1852) 2903; Rijnhart *Alg. wdb. prakt. leven* 2 (1866) 1019-1020; *Alg. Ned. ency. besch. stand* 13 (1868) 215; Winkler Prins¹ 13 (1880) 84-85; Holman & Schotanus *Natuurlijk... mineraalwater* (1990) 73-74; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1278.

shanghaaien, sjanghaaien

(1974, uit het Engels) ronselen, onder valse voorwendselen inpikken

Op 24 januari 1848 deed James Wilson Marshall (1810-1885) de ontdekking van zijn leven: bij de bouw van een houtzagerij voor John Sutter vond hij goud in een zuidelijke vertakking van de American River, bij Coloma in Californië. Voor San Francisco – de bakermat van de uitdrukking *to shanghai* – waren de gevolgen ingrijpend.

In 1844, toen San Francisco nog Yerba Buena heette en Mexicaans bezit was, woonden hier zo'n dertig blanken. In 1848, twee jaar na de verovering door de Verenigde Staten, waren dat er ongeveer zevenhonderd. Na Marshalls vondst brak de hevigste goudkoorts uit die Amerika ooit heeft gekend. In 1849 arriveerden er zo'n 80.000 goudzoekers. Tegen 1851 lagen in de baai van San Francisco ruim achthonderd schepen voor anker, verlaten door hun bemanning. Twee jaar later telde de stad ruim 250.000 inwoners. Velen van hen waren afkomstig uit Latijns Amerika, Australië, Italië, Japan en China.

San Francisco werd een buitengewoon ruige stad, vol woekeraars. Eieren kostten een dollar per stuk en voor onroerend goed werden prijzen gevraagd die pas in 1970 werden overtroffen. Er werd gevochten, geschoten, gezopen en vermoord als nooit tevoren.

Aanvankelijk was het in San Francisco bijna onmogelijk om zeelieden te ronselen. Niemand wilde weg uit dit land van goud. Dat was nog eens extra moeilijk voor schepen die Shanghai als eindbestemming hadden. Er was vanuit San Francisco geen directe vaart op Shanghai, dus om daarvan naar Californië terug te keren moest je zo'n beetje de halve wereld rondreizen. Iedere lange en moeilijke reis werd daarom een *Shanghai voyage* genoemd. Zeelieden werden gedwongen om aan zo'n reis deel te nemen, vaak op misdadige wijze. Van hen werd gezegd dat ze naar Shanghai waren gezonden. Kort daarop werd *to shanghai* in San Francisco de gangbare uitdrukking voor iemand dronken voeren en als bemanningslid aan boord brengen.

Omstreeks 1851 hielden in San Francisco al 23 bendes zich hier min of meer openlijk mee bezig. Ze lokten zeelieden mee

naar pensions door ze vrij drinken en hoeren te beloven. De zeelieden werden vervolgens volgegoten met goedkope whisky die was vermengd met opium. Als ze dronken genoeg waren, werden ze gedwongen een contract te ondertekenen waarmee ze aanmonsterden op een of ander schip. Als ze weigerden te tekenen, werden ze bruuft in elkaar geslagen. Meestal werden de matrozen al binnen 24 uur stomdronken aan boord van een vertrekkend schip gebracht. De scheepskapitein betaalde de ronselaar een premie die kon oplopen tot 100 dollar. In tijden van grote schaarste bedroeg de premie soms wel 300 dollar. Het bedrag werd in ieder geval altijd ingehouden op het loon van de matroos.

Shanghaaien werd in San Francisco ook een geliefde manier om van je vijanden af te komen. Tegen betaling waren de bendeleden bereid iemand op te pikken en af te voeren.

Tegen deze wantoestanden werden verschillende verordeningen uitgevaardigd, maar in de praktijk konden ronselaars vrij hun gang gaan. In drukke tijden streken ze soms vijf- tot achthonderd dollar per week op. Sommige pensionhouders – waar de ronselaars mee samenwerkten – toucheerden hiermee naar schatting 50.000 dollar per jaar.

Een van de meest beruchte ronselaars was Calico Jim. Over hem gaat het verhaal dat hij eens zes politieagenten shanghaaide die hem kwamen arresteren. Vervolgens vluchtte hij naar Zuid-Amerika. Nadat de politieagenten waren teruggekeerd van hun onvrijwillige zeereis, legden ze geld bij elkaar om zich te wreken. Een van hen reisde naar Zuid-Amerika en vond Jim na een paar maanden in Chili. Hij schoot hem dood met zes kogels, een voor iedere politieagent.

Het shanghaaien ging door tot het eind van de 19de eeuw. In 1906 nam het Amerikaanse Congres een wet aan die shanghaaien officieel verbood, op straffe van duizend dollar per overtreding of een jaar gevangenisstraf. Maar pas nadat de zeelieden zich in vakbonden hadden georganiseerd, en er in de havens zeemanshuizen waren gebouwd, zodat de zeelieden niet meer waren aangewezen op onveilige pensions, verdween deze praktijk voorgoed.

Engels *to shanghai* (1856).

Craigie & Hulbert *Dict. Amer. Eng.* 4 (1942-1944) 2084; H. Asbury *The barbary coast* (1948) 187, 194-199, 201-204; Partridge *Name into word* (1949) 395; *American speech* (1952) 202, & (1972) 97-98; *Endt Barg. wdb.* (1974²) 129; *Ency. Brit.*¹⁵ 16 (1981) 218; Flexner *Listening to America* (1984) 443; Hendrickson *Word and phrase origins* (1987) 476; Koenen & Smits *Peptalk* (1992²) 257; OED (1993²).

Shetlandpony, Shetlandse pony, Shetlander

(1910, uit het Engels) kleine pony

Ten noorden van Schotland, nog voorbij de Orkaden, liggen de Shetlandeilanden. Van de 117 eilanden zijn er minder dan twintig bewoond. De eilanden zijn rotsachtig en vrijwel boomloos, met steile kusten en fjorden. Het klimaat is onaangenaam: de zomer is er warm en kort, de herfst nat en nevelig, de winter lang en zo stormachtig dat de eilanden vroeger vaak een half jaar van de buitenwereld waren afgesloten.

In 1468 werden deze eilanden Schots bezit. Daarvoor waren ze in handen van de Noren. De naam Shetland is afgeleid van het Oudnoorse *Hjaltland* (ook wel *Hjetland*), het 'land van Hjalte' – kennelijk de naam van de Noorse ontdekker of eigenaar. Met de Noren en Denen bleven de Nederlanders lang spreken van Hitland.

Vanaf de 16de eeuw kwamen de Hollanders zeer regelmatig op de Shetlandeilanden. Nergens was het namelijk zo goed haring vangen. De contacten waren zo intensief dat veel van de eilandbewoners, die van oudsher een Noordse taal spreken, zich ook uitstekend konden redden in het Nederlands.

Behalve om z'n schapen en *Shetlandwol*, staat Shetland bekend om z'n bijzondere dwergpaarden. Hoe die daar zijn gekomen is onduidelijk. Sommigen denken dat ze afkomstig zijn van Noordafrikaanse dwergpaardjes die met de schepen van de Armada strandden op de kusten van Shetland.

In Nederland stonden deze paardjes aanvankelijk in ieder geval bekend als *Hitlandse paarden*. Dit werd eerst verkort tot *hitlander* en vervolgens tot **hit** (z.a.) of *hitje*. In het Engels is de oudste vorm *Sheltie* (1655). Vanaf het begin van de 19de eeuw sprak men van *Shetland pony* (1801). Dit werd vervolgens verkort tot *Shetland* (1857) of tot *Shetlander* (1875).

De benaming Shetlandpony of Shetlander drong pas in het

begin van de 20ste eeuw in het Nederlands door. Daarnaast bleef hit(je) bestaan, maar dit kreeg steeds meer de betekenis van klein paardje in het algemeen.

Klein zijn de Shetlandpony's zeker. Hun schofthoogte varieert van 87 cm tot 107 cm. Toch zijn ze heel sterk. Ze eten weinig – er viel op de Shetlandeilanden niet veel te eten – en ze zijn zeer vriendelijk.

In Engeland werden de Shetlandpony's omstreeks 1850 ingezet in de kolenmijnen. In diezelfde periode werden ze uitgevoerd naar de Verenigde Staten. Daar werd een iets verfijndere soort gefokt, speciaal geschikt voor kinderen.

In Nederland en België kwamen pony's eeuwenlang nauwelijks voor. Pas omstreeks 1930 kreeg de invoer van Shetlanders uit Engeland enige omvang. Deze pony's werden eerst gebruikt in de fruitteelt, daarna ook in de akkerbouw en vervolgens voornamelijk als kinderpaardje.

Engels *Shetlander* (1875); Duits *Shetlandpony*.

Bij veel paarderassen wijst de naam op de geografische herkomst. De meeste benamingen behoeven nauwelijks toelichting, zoals *andalusiër*, *arabier*, *ardenner* (klein Belgisch trekpaard), *belg* (zeer stevig trekpaard), *brabander*, *Connemara pony*, *dartmoor(pony)*, *hannoveraan*, *holsteiner*, *hongaar*, *Mecklenburger*, *New-Forestpony*, *sydniër* en *Welshpony*.

Minder doorzichtig is *hakkenei*, dat vroeger vooral in dichtelijke taal werd gebruikt voor een zogeheten telganger, dat wil zeggen een klein damespaard dat bij het hollen gelijktijdig zijn beide linker-, daarna zijn beide rechterbenen verzet. Volgens sommigen dankt de hakkenei zijn naam aan Hackney in Middlesex, een om zijn paarden beroemde plaats. Dit woord dateert al uit het Middelnederlands en is via het Frans (*haquenée*) ontleend aan het Engels.

De *lippizaner*, een middelzware schimmel, dankt zijn naam aan het plaatsje Lipizza (thans Lipica in Slovenië), waar in de 16de eeuw de hofstoeterij van de Habsburgse keizer werd gesticht. Het ras is vooral bekend door het optreden van lippizaners in de beroemde Spanische Reitschule in Wenen. Deze paarden stammen af van zes paarden uit de 18de eeuw. Wij leenden lippizaner uit het Duits, waar ze dit woord niet met twee *p*'s en één *z* schrijven, maar precies andersom, dus *Lipizzaner*. In het Engels komen beide schrijfwijzen voor.

SHETLANDPONY: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 6 (1826) 443-444; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 4 (1852) 2964; Winkler Prins¹ 13 (1880) 125; Winkler Prins⁴ 15 (1922) 208; Kimman *Ency. der rijkunst* (1948) 132; *Grand Larousse ency.* 8 (1963) 659; *Ency. Brit.*¹⁵ 8 (1981) 140; Winkler Prins⁹ 19 (1992) 22 (*ponyrassen*); OED (1993²).

siamees

(±1934, uit het Engels) bepaald katteras

De siamees is een zeer markante, kortharige kat. Hij is slank gebouwd, met een vrij spitse snuit, een lichte vacht en donker contrasterende snoet, oren, poten en staart (de zogenaamde *points*). Siamezen worden ingedeeld op grond van de kleur en de tekening van hun points. Van nature zijn siamezen vaak scheel en hebben ze een knik in de staart. Sommige 'kenners' menen dat deze eigenschappen moeten worden beschouwd als gebreken, die door gericht fokken moeten worden geëlimineerd. Het verhaal gaat dat deze kat in zijn oosterse land van herkomst een kostbare heilige vaas moest bewaken. Hij vouwde zijn staart er stijf omheen en keek er zo waakzaam en strak naar dat hij er scheel van werd.

De naam siamees of Siamese kat wijst erop dat dit ras afkomstig is uit Siam, dat we tegenwoordig kennen als Thailand. Deze forse staat – niet veel kleiner dan Frankrijk – ligt in Zuidoost-Azië, tussen Myanmar (Birma) in het noordwesten en Laos en Cambodja in het oosten. De doorgaans zeer goed ingelichte *Encyclopaedia Britannica* houdt echter stug vol dat over de afkomst van de siamees niets bekend is en dat er geen oosters katteras bestaat waarvan hij zou kunnen afstammen.

Wright en Walters (1980) komen met een heel ander verhaal. Volgens hen worden in de staatsbibliotheek in de Thaise hoofdstad Bangkok geïllustreerde manuscripten bewaard van vóór 1767 waarin onmiskenbaar Siamese katten zijn beschreven en afgebeeld. Het 70 kilometer ten noorden van Bangkok gelegen Ayutthaya was toen nog de hoofdstad van Siam. Er zijn aanwijzingen dat de 'siamezen' daar in hofkringen hoog aangeschreven stonden.

De daaropvolgende historische vermelding van de siamees dateert van 1793, toen drie van zulke katten werden gesignaleerd in... Rusland. Dit verrassende bericht stamt uit zeer betrouwbare bron, namelijk van de begaafde natuurvorser Peter Simon Pallas (1741-1811). Hierna werd het in het Westen weer stil rond de siamees, tot het jaar 1871, toen op een katten tentoonstelling in Londen een *Siamese cat* werd getoond – en voor het eerst zo genoemd. Wij kunnen ons nu moeilijk meer voorstellen wat een schok de verschijning van deze

hoogst ongewone kat toen teweegbracht. Het arme dier werd uitgemaakt voor een 'onnatuurlijke griezel van een kat' en een 'mopshond met een zwarte snuit'.

Later kwamen er berichten over Siamese katten die rechtstreeks uit Thailand in Europa waren ingevoerd. Er lijkt dan ook weinig twijfel meer mogelijk: de siamees komt uit Siam. Engels *Siamese (cat)* (1871); Duits *Siamkatze*; Frans *siamois* (eind 19de eeuw).

Vergelijk **abessijn**, **kartuizer**

Een *Siamese tweeling* is een eeneiige tweeling die lichamelijk één geheel vormt. Deze vergroeiing kan zeer uiteenlopende vormen aannemen. Soms hebben zulke tweelingen één of meer organen gemeenschappelijk, in andere gevallen worden ze slechts door een huidplooi verbonden. Sterke vergroeiing verkleint de levensvatbaarheid, in lichte gevallen kunnen de tweelingen operatief worden gescheiden. Het is een verschijnsel dat overal ter wereld voorkomt, niet speciaal in Zuidoost-Azië.

De benaming gaat terug op een beroemde tweeling uit de 19de eeuw, de in Siam (Thailand) uit Chinese ouders geboren broers Eng en Chang (1811-1874). Zij werden omstreeks 1829 door twee Amerikanen in de Siamese havenplaats Meklon (tegenwoordig Samut Songkhram, ten zuidwesten van Bangkok) van hun moeder gekocht en meegenomen naar Amerika. Na als internationale kermisattractie de kost te hebben verdiend, vestigden zij zich in de Amerikaanse staat North Carolina, waar zij met twee zusters trouwden en nakomelingen kregen.

Naar analogie van deze ernstige lichamelijke afwijking wordt bij feestelijke gelegenheden wel aan Siamees *zaklopen* gedaan: twee personen in één zak. Ook mensen die slechts in figuurlijke zin onafscheidelijk zijn, worden soms Siamese tweelingen genoemd.

SIAMEES: J. Kooy *Ency. voor iedereen* (±1934) 689 (*Katachtigen*); *Ency. Brit.*¹⁵ 15 (1993) 561 (*Cat*); M. Wright & S. Walters *The book of the cat* (London 1980) 86-89; OED (1993).

sinaasappel

(1676, uit het Frans) bekende zuidvrucht met oranje schil

De geschiedenis van de sinaasappel is nooit uitputtend beschreven. Er bestaan wel verschillende boeken over citrusvruchten in het algemeen, maar een doorwrochte monografie over de sinaasappel in historisch, sociaal-cultureel en pomologisch perspectief – helaas, we kunnen er slechts naar uitzien. Terwijl er toch zulke boeiende hoofdstukken te verwachten zouden zijn. Zoals: De sinaasappel als luxe-artikel, De sinaasappel als volksfruit, De oranje, Sinaasappels als grondstof

voor parfum, marmelade en likeur, 'Jongens van de sinaasappelkleur': de sinaasappel als verzetssymbool in de Tweede Wereldoorlog, De uitvinding van de navel, De sinaasappelhuid, Kwiksinaasappels als politiek pressiemiddel, enzovoorts. Ook een hoofdstuk over de herkomst van het woord zou niet mogen ontbreken. Dit laat zich in één zin samenvatten: de sinaasappel is naar China genoemd, het land van herkomst. Maar om tot deze conclusie te komen is er in de afgelopen 150 jaar onder taalkundigen heel wat afgekibbeld.

Het begon met de zure of bittere sinaasappel. Die werd omstreeks de 9de eeuw door de Arabieren meegenomen uit India. De Indiërs noemden de vrucht *nâranga*. Dit betekent 'welriekende geur' en 'binnenste'.

Tegen de 12de eeuw werd de bittere sinaasappel op grote schaal gekweekt in onder andere Afrika, Spanje en ook Palestina. Daar ontdekten de kruisvaarders de vrucht. Ze vonden hem zo lekker dat ze hem meenamen naar huis, zoals zij ook deden met **gaas** (z.a.), de **provincieroos** (z.a.) en een hoop andere spullen. Met de sinaasappel verbreidde de Indische naam *nâranga* zich vervolgens als een olievlek over Europa. In veel talen werd de begin-*n* weggelaten, omdat die werd ervaren als het restant van een lidwoord. In Frankrijk spraken na verloop van tijd van *orange*, volgens sommigen naar de goudgele kleur (*or*) van de vrucht, volgens anderen onder invloed van de naam van de stad Orange, waar druk in bittere sinaasappels werd gehandeld.

In Nederland sprak men aanvankelijk van *appelen van arancen*, later – in navolging van het Frans – van *oranje(appels)*.

Omstreeks 1548 stuurden Portugese missionarissen vanuit het zuiden van China zaden naar Europa van een heel andere sinaasappel, namelijk de zoete variant. Deze zaden groeiden uit tot de Europese oerboom die in de 19de eeuw nog te zien zou zijn geweest in de tuin van graaf St. Laurent in Lissabon. Na Portugal veroverde de zoete sinaasappel Italië en van daaruit in razend tempo de rest van Europa. Er waren nu twee sinaasappels op de markt: een bittere en een zoete. Hoe moest je de nieuwe van de oude onderscheiden? Door er de naam van het land van herkomst aan vast te plakken. Zo zijn bij ons onder meer de volgende benamingen aangetroffen: *Appel*

Sina of Lisbonse Oranje Appel (1676), *Chinas-appelen* (1682), *appelen Chinaas* (1685), *Appel-Sina* (1692) en *Sinaas-Appelen* (1693).

Ondertussen beleefde de vrucht een kleine maatschappelijke revolutie. In het begin was de zoete sinaasappel namelijk voorbehouden aan de *happy few*. Men at de vrucht slechts bij feestelijke gelegenheden of bij ziekte. Maar al snel werden enorme hoeveelheden sinaasappels vanuit Zuid-Europa naar Amsterdam verscheept en reeds in 1682 beklagde de Utrechtse schoolmeester Simon de Vries zich erover dat de sinaasappel zelfs de tanden van dienstmaagden 'te bezuren' had.

Als de herkomst van het woord sinaasappel zo duidelijk is, waar hebben de taalkundigen dan over gekibbeld? Voornamelijk over de volksnaam *appelsien*, die in de 18de eeuw ontstond. Men meende dat die verwees naar de Siciliaanse havenstad Messina, waar tot in de 19de eeuw de sappigste sinaasappels vandaan kwamen. Deze theorie heeft vooraanstaande aanhangers gehad, laatstelijk in 1965, maar wegens gebrek aan bewijs heeft men haar inmiddels verlaten.

Overigens had het woord *appelsien* internationaal succes. In de 18de en de 19de eeuw voorzag Amsterdam (samen met Hamburg) een groot deel van Noord-Europa van sinaasappels. Het woord *appelsien* reisde mee, en veroverde zich een plaatsje in onder meer het Duits, Deens, Zweeds en zelfs in het Russisch (namelijk als *apel'sin*). Ook dit laatste wapenfeit zou een plaatsje verdienen in een monografie over de sinaasappel.

Engels *orange* (14de eeuw *oreng*, 17de eeuw *China orange*); Duits *Apfelsine* (begin 18de eeuw o.a. *Apel de Sina*, *Appelsina*, *Chinaapfel*); Frans *orange* (1200 *pume oreng*, ±1700 *pomme de Sine*).

China en zijn inwoners komen in allerlei samenstellingen voor, waaronder *chinezenbaard* 'kleine dunne baard', *chinalak*, *chinatalk* en *chinazuur*. In Suriname wordt met het woord *chinees* een mensenvlo aangeduid, bij ons een soort porselein. Zoals bekend betekent *chinezen* in de drugscene '(verhitte) heroïne snuiven', en staat *chineesje* voor een 'hoeveelheid heroïne die in één keer kan worden opgesnoven'.

Met *chiné* wordt een gevamd weefsel met van tevoren bedrukte kettingdraden aangeduid. Dit woord is afgeleid van het Franse *chiner* 'vlammen (van stoffen)', van *Chine* (China), dus bewerkt op de Chinese manier.

Het lamsbont *kalgan* dankt zijn naam aan de Chinese plaats Kalgan, tegenwoordig Zhangjiakou geheten. Deze bontsoort werd omstreeks 1950 in Europa geïntroduceerd.

Shantoeng of *shantung* is een stof die wordt gebruikt voor tropen- en strandkleding. Het is genoemd naar de plaats van herkomst, de Chinese provincie Shan Tung (Shandong). Wij leenden dit woord uit het Engels.

Snees is een Bargoens woord voor opkoper van gestolen goederen. Het dateert al uit de 17de eeuw. Het is een verbastering van Chinees en werd indertijd onder zeelieden gebruikt voor sjacheraar 'omdat de Chineesen groote schaggersaars zijn'.

Zie verder bij **shanghaaien**, **pekinees** en **pekin**.

SINAASAPPEL: Nieuwenhuis *Aanhangsel* 4 (1838) 756; WNT III¹ (1898) 566; TNTL 28 (1909) 206; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 609; WNT III² (1916) 2012-2013; Vercoullie *Etym. wdb.* (1925³) 14 ; J. Grauls, 'Oranje, appelsien en lemoen', in: *Isidoor Teirlinck Album* (1931); Haeringen *Suppl. etym. wdb.* (1936) 151; WNT XIV (1936) 1366-1367; TNTL 62 (1942) 215-216; WNT *Suppl.* I (1956) 1412; F. Debrabandere 'Kortrijks Gijnappel contra Sijnappel', in: *Biekorf* 66 (1965) 409-411; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 641; H. Hogerheijde, 'Onderzoek naar regionale namen van citrusvruchten', in: *Taal en Tongval* 31 (1979) 24-40.

sint-bernard, sint-bernardshond

(1835, waarschijnlijk uit het Engels) grote hond met een korte, brede snuit, hangende oren en een lange staart

In het zuidwesten van de Alpen, niet ver van de Mont Blanc en het Frans-Zwitsers-Italiaanse drielandenpunt, liggen twee hoge passen, de Grote en de Kleine Sint-Bernard. De hoogste van de twee, de Grote Sint-Bernard (2472 m), verbindt het Zwitserse Rhônedal met de Valle d'Aosta in Italië.

Waarschijnlijk trok Hannibal in 218 v.Chr. over de kleine pas. Maar ook de grote is sinds de oudheid in gebruik: al in 47 v.Chr. legden de Romeinen hier een ezelspad aan. Later bouwden ze er een tempel. Keizer Constantijn liet die vervangen door een kerk, die later door moslims werd verwoest.

Op de ruïnes van die kerk bouwde Bernhard van Menthon, een edelman uit Savoye, in 962 een klooster, dat al spoedig bekendstond als het klooster van St.-Bern(h)ard. Het lag op een onaangename plek: de gemiddelde jaartemperatuur bedraagt er 1,8 graden, de sneeuw blijft er negen maanden liggen en er wil niets groeien. Eeuwenlang was dit het hoogste winterverblijf in de Alpen. Er woonden zo'n vijftienvijf augustijner monniken, die tot taak hadden iedereen die passeerde kosteloos onderdak te bieden en verongelukte of ver-

dwaalde reizigers te helpen. Ze ontvingen daarvoor materiële steun uit verscheidene landen.

Hoewel de pas gevaarlijk was, gingen er zeer veel mensen overheen. Nog halverwege de 19de eeuw kozen soms 20.000 mensen per jaar deze route. Met enige regelmaat trokken er ook hele legers langs. Vooral de oversteek van Napoleon sprak sterk tot de verbeelding: tussen 14 en 23 mei 1800 trok de Franse consul met 30.000 soldaten over de Grote Sint-Bernard, om zo de Oostenrijkers te kunnen verrassen in de flank. De soldaten sleepten 150 kanonnen met zich mee, verpakt in uitgeholde boomstammen.

Vanaf ongeveer 1665 maakten de kloosterlingen bij hun werk gebruik van grote, zware doggen. Kynologen vermoeden dat die honden afstamden van Romeinse waak- en vechthonden. Waarschijnlijk waren ze naar het klooster gehaald als waakhonden, maar de kloosterlingen hadden al snel ook hun andere kwaliteiten ontdekt.

Zo beschikten de honden over een uitzonderlijk goede neus. Bij windstilte konden ze mensen ruiken tot op 300 meter afstand, tegen de wind in zelfs tot op een paar kilometer. Ook roken ze mensen door een sneeuwlaag van 2,5 tot 3 meter dikte heen.

Bovendien vonden de honden in een sneeuwstorm moeiteloos de weg. Ze voelden zo'n storm gemiddeld een half uur van tevoren aankomen – dan wilden ze opeens dringend worden uitgelaten, om gestrande reizigers te zoeken! Sommige dieren zouden zelfs lawines voorvoelen: ze hielden dan plotseling stil of verlieten het pad. Hun begeleiders deden er in zo'n geval goed aan de hond te volgen.

De honden waren sterk en schrander. Volgens sommige hondenboeken hadden ze niet of nauwelijks training nodig om mensen te redden. Ze werkten in teamverband: als de ongelukte reiziger onder de sneeuw lag, krabden ze hem eerst vrij. Lukte dat niet helemaal, dan drukten een of twee honden zich stijf tegen hem aan om hem warm te houden. De anderen probeerden vervolgens met luid geblaf de aandacht van de kloosterlingen te trekken. Kwamen die niet, dan renden er een paar naar het klooster om hulp te halen. Zodra de monniken arriveerden, gingen de honden opzij, om op de terugtocht weer voorop te lopen.

Natuurlijk brachten niet alle slachtoffers het er levend af. Omdat het rond het klooster rotsig was, konden de lijken niet begraven worden. Dus werden ze naar een apart gebouwtje gebracht, dat door talloze reizigers met verbazing en afschuw is beschreven. Door de kou gingen de lichamen namelijk niet tot ontbinding over, ze verdroogden alleen maar. De lijken werden opgesteld tegen de muren, in de hoop dat een passerende reiziger iemand zou herkennen. Pas als hun kleren helemaal waren vergaan en de mummies onherkenbaar waren ineengeschrompeld, gingen de restanten naar het knekelhuis. Dat kon tientallen jaren duren.

In het Duits stonden de honden aanvankelijk bekend als *Berghunde*, *Klosterhunde*, *Hospizhunde* of *Alpenhunde* (wat bijna de officiële naam werd). De Britten noemden ze eerst *Alpine Mastiff* en vervolgens, aan het begin van de 19de eeuw, *St. Bernhard Mastiff* of *Great St. Bernard dog*. In 1865 dook in het Nederlands de naam *Bernhardiner* of *St.-Bernardhond* op – wat sinds 1880 de officiële naam is. In het kanton Bern in Zwitserland sprak men echter nog lange tijd van *Barryhüng*.

Die laatste naam is een eerbetoon aan de ‘beroemdste hond welke de geschiedenis kent’, zoals Toepoel het uitdrukt. Barry werkte van 1800 tot 1812 op de Grote Sint-Bernard. In die tijd redde hij veertig mensen, onder wie een kind, dat door haar stervende moeder op zijn rug werd gebonden. Volgens sommigen stierf Barry in 1814 in Bern, als ‘rentenier’. Anderen houden het erop dat verongelukte reiziger nummer eenenveertig Barry in zijn angst aanzag voor een verscheurend dier, en hem doodde. In ieder geval is op het hondenkerkhof in Parijs een monument voor Barry opgericht. Barry zelf werd opgezet, eerst heel slecht, de tweede keer beter.

Hij werd tentoongesteld in het museum in Bern. In 1855 begon H. Schumacher, slager in een dorpje bij Bern, te fokken met een sint-bernard die sprekend op de opgezette Barry leek. Decennialang bleef dit het ideaaltype van de sint-bernard. Het verhaal gaat dat de oude prior van het klooster van Sint-Bernard, toen hij voor het eerst een van de honden van Schumacher zag, snikkend uitriep: ‘Dit is de wederopgestane Barry!’

Resteert de vraag of de sint-bernard zijn goede werk nu wel of

niet deed met een vaatje cognac om de nek. Het goede antwoord is: neen. Sir Edwin Landseer, een befaamde Engelse dierenschilder, verzon dit detail in 1820 voor zijn schilderij *Alpine Mastiffs Reanimating a Traveller*. Het is daarna niemand meer gelukt dit fabeltje uit de wereld te helpen.

Engels *St. Bernard (dog)* (1823); Duits *Bernhardiner*; Frans *saint-bernard* (1868).

Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 1 (1820) 296-297 (Bernardsberg); *Nederlandsch Magazijn* (1835) 5-8, & (1844) 337-342; *Winkler Prins*¹ 3 (1871) 484; *Winkler Prins*⁶ 3 (1948) 764-765; Toepoel & Van de Weijer *Toepoels hondenency.* (±1970⁴) 66-73; Van Rheeën *Ency. v.d. hondenliefhebber* (1974⁵) 328-329; R. Tremain *The animals' who's who* (1982) 16; *Petit Robert* (1993²) 2023; OED (1993²); Van Maanen *Kleine ency. v. misvattingen* (1994⁵) 193.

sisal

(1905, waarschijnlijk uit het Duits) *agavebladvezel; hieruit gesponnen garen of touw*

Het meest oostelijke deel van Mexico wordt gevormd door het schiereiland Yucatán, dat vanuit het zuiden de Golf van Mexico in steekt. In het binnenland van Yucatán bevinden zich een aantal van de fraaiste overblijfselen van precolumbiaanse culturen. Aan de noordkust van het schiereiland, niet ver van Mérida, ligt het plaatsje Sisal.

Vanuit Sisal werd vanaf omstreeks 1840 een vezel uitgevoerd van een plant die naar deze uitvoerhaven *Agave sisalana* is genoemd. De Mexicanen zelf noemen de plant overigens *henequen* (hennep). De plant ziet eruit als een uit de kluiten gewassen cactus: uit de gedrongen stam ontspruiten lange rechte bladeren met stekels aan de punt. De plant ontwikkelt in haar leven ruim tweehonderd bladeren, die anderhalve meter lang kunnen worden. Dat de bladeren zo lang kunnen worden, komt doordat ze verhoude vezels bevatten, en om die vezels is het de plukkers te doen. Als bij een artisjok pellen zij jaarlijks de onderste bladeren van de plant, waaruit vervolgens de sisalvezels worden gewonnen.

De *Agave sisalana* is inheems in de droge gebieden van tropisch Amerika, maar aan het eind van de 19de eeuw werd zij overgebracht naar Indonesië. Decennialang kwam daar de beste sisal vandaan. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde

Oost-Afrika zich tot de grootste sisalproducent.

De sisalvezel behoort tot de zeer sterke touwvezels. Sisaltouw verdrong het hennetouw maar ondervindt inmiddels zelf grote concurrentie van synthetisch touw. Er worden ook hoeden en vloerbedekking van gemaakt.

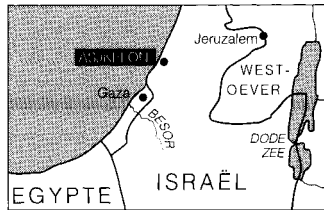
De export van sisal heeft de oorspronkelijke uitvoerhaven niet veel opgeleverd. In 1900 telde Sisal één fort, één vuurtoren en 110 inwoners. Tegenwoordig maken onze encyclopedieën er geen melding meer van. Wel is het, blijkbaar uit educatieve overwegingen, aangegeven in de Bosatlas.

Engels *sisal* (hemp) (1843); Duits *Sisal(hanf)* (1874); Frans *sisal* (1910).

*Meyers Konversations-Lexikon*³ I (1874) 433 (*Aloëhanf*); *Winkler Prins*³ I (1905) 322 & 14 (1911) 408; *Dijkmeijer Textielwarenkennis* (1952⁴) 46-49; *Winkler Prins*⁷ 17 (1974) 402; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 712; *OED* (1993²).

sjalot

(1704, uit het Frans) *kleine ui* Asjkelon was een van de vijf Filistijnse steden in Palestina. Het lag aan de Middellandse Zee tussen Gaza en Asjdod en wordt in het Oude Testament

meermalen genoemd: Jonathan de Makkabeeër nam het tweemaal in en Herodes versierde het met paleizen, waterwerken en badhuizen.

De inwoners van Asjkelon hadden van oudsher een hekel aan joden en christenen. Uiteindelijk kwam ze dit duur te staan. Tijdens de kruistochten was Asjkelon wisselend in handen van de islamieten en de kruisridders, tot de stad in 1192 door de christenen met de grond gelijk werd gemaakt.

De ruïnes waren nog eeuwenlang een belangrijke attractie. De omgeving van Asjkelon was zeer vruchtbaar. De boeren verbouwden er druiven, olijven, granaatappels en de kleine uitjes die wij nu kennen als *sjalotten*.

Die uien waren al in de oudheid bekend. Plinius maakt er in 77 n.Chr. melding van, in een hoofdstuk dat speciaal aan uien is gewijd. Je moet de *caepae Ascaloniae*, de 'uien uit Ascalon',

pas aan het eind van de lente planten, wist Plinius, want dan groeien ze sneller, alsof ze de verloren tijd willen goedmaken. En je moet ze ook niet te lang in de grond laten zitten, want ze rotten voor je er erg in hebt. Als alles goed gaat, kun je ze lang bewaren en geuren ze zo sterk dat de tranen je in de ogen springen.

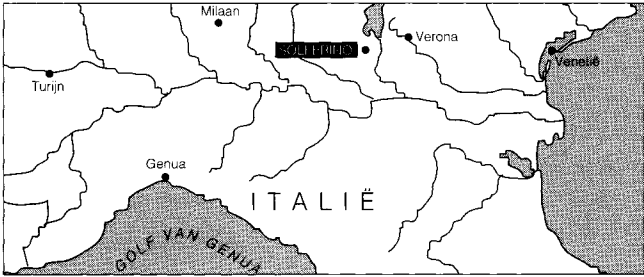
Men neemt aan dat de sjalot door kruisridders uit Asjkelon naar Europa is meegenomen. De Fransen kennen het uitje sinds het begin van de 12de eeuw. Vanaf omstreeks 1500 schreven zij *eschalote*. Het Middelnederlandse *schalonie* heeft dezelfde oorsprong maar betekende 'knoflook'. Vanaf het begin van de 18de eeuw schreef men in Noord-Nederland doorgaans *sjalot(te)*, in Zuid-Nederland bleef de vorm *schalonge* lang bestaan.

Sjalotjes worden veelal ingemaakt tot zilveruitjes. Het loof van de jonge plant wordt rauw gebruikt om sla en groenten meer smaak te geven.

Engels *shallot*, *shalot* (1664); Duits *Schalotte* (1687); Frans *échalote* (±1140 *eschaloines*).

Rabarber wordt, behalve als groente, van oudsher ook als medicijn gebruikt, vooral als purgeermiddel. Ofschoon het woord al in het Middelnederlands voorkomt, wordt de groente pas sedert de 18de eeuw in onze streken verbouwd. Ook voor de oude Grieken was het al een uitheems gewas, zoals blijkt uit het *barber* in de naam, dat wijst op de barbaarse – niet-Griekse – herkomst. De plant was namelijk afkomstig uit Azië. Over de verklaring van het eerste gedeelte van de naam, *ra*, zijn de etymologen het nog niet eens. Het schijnt terug te gaan op een oude Perzische naam voor de plant, maar klank en vorm zijn waarschijnlijk beïnvloed door Ra, in de oudheid de naam van de Wolga. Het gebied van de Wolga werd blijkbaar gezien als land van herkomst van de rabarber.

SJALOT: Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XIX, 32; Winkler *Prins*¹ 2 (1870) 322, & 13 (1880) 175; Veth *Oost en West* (1889) 321-322; Verdam *Middelned. wdb.* 7 (1912) 274; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 610; Vercoullie *Etym. wdb.* (1925³) 297, 312; Haeringen *Suppl. etym. wdb.* (1936) 151; WNT XIV (1936) 238 (*schalonge*), 1393-1394 (*sjalot*), & WNT XII³ (1972) 209 (*raket*); Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 642; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 633; Veen *Etym. wdb.* (1989) 686; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 333; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 646; *Leuvense bijdr.* 83.2 (1994) 226.

solferino

(1870, uit het Engels) purperachtig rood

In 1859 waren Italië en Frankrijk in oorlog met Oostenrijk. De Oostenrijkers hadden verschillende bezittingen in Italië, maar de Italianen streefden naar onafhankelijkheid. In een opwelling had de Franse keizer Napoleon III toegezegd Italië 'van de Alpen tot de Adriatische zee' te zullen bevrijden van de Oostenrijkers.

Op 4 juni 1859 leden de Oostenrijkers een gevoelige nederlaag bij het plaatsje Magenta. Twintig dagen later, op 24 juni 1859, raakten de partijen slaags bij Solferino, een dorpje ten zuiden van het Gardameer. Deze slag zou een van de bloedigste uit de krijgsgeschiedenis worden.

Aan de ene kant stonden 165.000 Fransen en Sardiniërs, aan de andere kant 170.000 Oostenrijkers. Oostenrijk had een beter leger, maar de mannen waren uitgeput. Ze hadden een lange mars achter de rug, nauwelijks gegeten en veel last van de schroeiende hitte.

Nadat de Fransen enkele kleine gevechten hadden gewonnen, concentreerde de strijd zich rond een toren. Vanuit deze toren beschoten de Oostenrijkers de Fransen, met vreselijke gevolgen. Maar volgens de militaire regels van die tijd werden de mannen in de toren rond het middaguur afgelost. De Fransen maakten van de gelegenheid gebruik en vielen aan. Twee uur later was Solferino voor de Oostenrijkers verloren.

Toevallig was de Zwitser Henri Dunant tijdens deze veldslag aanwezig in Castiglione, een dorpje vlak bij Solferino. Hij hielp met de verpleging van de slachtoffers en bezocht het slagveld. Later gaf hij een gedetailleerde reconstructie van de gruwelijke strijd. 'Ginds heeft er een ijselijke en vreselijke

strijd van man tegen man plaats. Oostenrijkers en verbonden [geallieerden] werpen elkander onder den voet, dooden hunne tegenpartij; met den voet op bloedende lijken staande verbrijzelen zij hunnen vijand den schedel met kolfslagen of doorboren elkander met sabel- of bajonetsteken. Men geeft geen kwartier; het is eene slagting, een gevecht als van wilde naar bloed dorstende dieren. De gekwetsten zelve vechten; en hij, die geene wapens meer heeft, grijpt zijne tegenstander bij de keel om hem te verworgen.

‘Ginds grijpt eene dergelijke worsteling plaats, maar het tooneel daar wordt nog ijselijker, door het naderen van een eskadron kavallerie in galop. De paarden verpletteren onder hunne ijzeren hoeven, beide, stervenden en dooden. [...]. Een weinig verder ziet men de rijdende artillerie de kavallerie volgen; zij baant zich met geweld in galop eenen weg midden door de gekwetsten en dooden, die daar dooreen liggen; vreeselijke verminkingen en martelingen zijn het gevolg van dit alles; de grond drenkt zich in letterlijken zin met bloed, en de vlakte is bezaaid met lijken of gedeelten er van.’

Aan geallieerde zijde telde men 17.191 doden en gewonden; aan Oostenrijkse zijde 22.537 – samen bijna veertigduizend slachtoffers. Voor de Oostenrijkers was het verlies zo overtuigend dat zij zich uit Italië terugtrokken. Op 11 juli werd de vrede van Villafranca getekend, waarbij Oostenrijk Lombardije afstond.

Voor Henri Dunant was de veldslag een verpletterende ervaring. In 1863 schreef hij een emotioneel pamflet dat in talloze talen werd vertaald, in het Nederlands onder de titel *Solferino. De stem der menschheid op het slagveld*. Dunant riep hierin alle staten op samen te komen op een conferentie in Genève. Zijn oproep kreeg enorme bijval. De conferentie had plaats op 26 oktober 1863; krap een jaar later werd in Genève het Rode Kruis opgericht.

Omstreeks diezelfde tijd werd een nieuwe kleur naam geboren. De slag bij Magenta had het slagveld rood gekleurd en dit had in Engeland, dat toen vooraan liep bij de ontwikkeling van synthetische kleurstoffen, geleid tot de term ‘Magenta red’, weldra verkort tot **magenta** (z.a.). In navolging hiervan ontstond omstreeks 1865 in Engeland het woord *solferino*

voor een kleur die iets donkerder is dan magenta. Bij Solferino was dan ook nóg meer bloed gevloeid.

Engels *solferino* (±1865); Duits *Solferino* (1874).

Henry Dunant *Solferino. De stem der menscheid op het slagveld* (1863) 8-9; Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 9 (1866) 175; Gerding & Opwijrda *Zakwdb. der scheidkunde* (1870) 262, 719; *Meyers Konversations-Lexikon*³ 1 (1874) 648 e.v. (*Anilin*); *Winkler Prins*¹ 13 (1880) 238; *Ency. Brit.*¹¹ 14 (1911) 918-919; *Ons Leger* (juni 1985) 30; *Veen Etym. wdb.* (1989) 699; OED (1993).

spa

(1734) *licht mineraalwater*

Spa ligt in de Ardennen en in de Belgische provincie Luik. Plinius schreef al in 77 n.Chr. over een geneeskrachtige bron in deze streek, maar de eerste die er munt uit sloeg was een zekere Collin Leloup ofwel Colijn de Wolf. De Wolf kwam uit Breda en kocht in 1326 voor 700 gulden een perceel bos bij het dorpje dat later Oud Spa werd genoemd. Toen hij merkte dat het water in de nabijgelegen bron geneeskrachtig was, bouwde hij er een herberg bij. Rond die uitbating groeide langzaamaan het nieuwe Spa, een naam die volgens sommigen is afgeleid van *Espau* 'ruimte' en volgens anderen van *Espa* 'fontein'.

In de 16de eeuw herleefde de belangstelling voor minerale wateren en dit kwam ook Spa ten goede. Daarnaast werd de plaats tijdens de godsdiensttwisten een toevluchtsoord voor vooraanstaande protestanten uit Frankrijk en Spanje. De doorbraak volgde aan het eind van de 17de eeuw. De chic van Europa ontdekte Spa als kuuroord en Franse, Duitse, Russische en Engelse prinsen hielden er verblijf. Tsaar Peter de Grote genas er in 1717 van een kwaal en schonk Spa hiervoor een standbeeldje. Echt veel te doen was er niet, en in 1735 verscheen in Amsterdam dan ook een boek getiteld *Vermakelyke tydverkortingen by het gebruik der wateren te Spa. Een werk zeer nut voor de genen, die de minerale wateren daar ter plaatse gaan drinken*.

In de decennia daarna werd de stad ingrijpend veranderd en vernieuwd. Grote hotels namen de plaats in van oude huizen. Omstreeks 1750 werden er twee bal- en speelzalen geopend en in 1774 volgde een 'Waux-Hall' (zie verder bij **vauxhall**). Spa

groeide uit tot het 'algemene ontmoetingscentrum van Europa', zoals het ergens heet.

Aan het begin van de 18de eeuw kwam er een terugslag, onder meer door de zogeheten Luikse revolutie. De prins-bischof van Luik beschuldigde een burger van Spa ervan zonder zijn toestemming een speelzaal te hebben geopend. Dit leidde tot een juridisch conflict waarbij de gemoederen hoog opliepen. Toen de prins in juli 1789 de speelzaal door het leger liet bezetten, sloeg de vlam in de pan. Ook de Franse revolutie was slecht voor de zaken en in 1807 volgde een lelijke brand, waarbij 300 huizen verloren gingen. Pas na 1815 herwon Spa zijn oude glorie, mede doordat de Nederlandse koninklijke familie de plaats opnieuw in de mode bracht.

Al vanaf de 16de eeuw voerde Spa mineraalwater uit. Dit water was – en is – arm aan natrium maar rijk aan ijzer en zwavel. De bronnen werden vanaf het begin met zorg omgeven. Tegenwoordig is het waterwingebied uitgeroepen tot natuurgebied; landbouw en industrie zijn er verboden.

Zoals bekend is Spa eigenlijk een merknaam. Maar wie spa bestelt krijgt een flesje bronwater – dat is het enige wat je zeker weet. Het merk is vervolgens een verrassing. De fabrikant van Spa probeert hier al jaren iets tegen te doen. Na de campagne 'Spa is pas Spa als er Spa op staat', kwam men in 1992 met een nieuw flesje, in de vorm van een druppel, om het merk herkenbaarder te maken. Wie onderzoekt hoe het woord spa de afgelopen jaren in teksten is gebruikt, ziet echter dat het pleit al is beslecht.

Overigens wordt spa in het Engels al heel lang overdrachtelijk gebruikt, in diverse betekenissen: sinds 1589 voor bronwater, sinds 1626 voor een geneeskrachtige bron of put en sinds 1777 voor kuuroord of badplaats met een minerale bron. Het lijkt erop dat Colijn de Wolf zijn zeventhonderd gulden goed heeft geïnvesteerd.

Engels *spa-water* (1589).

Vergelijk **selterswater**

Chomel *Alg. huishoudelijk wdb.* 7 (1777) 4346 (zuurbronnen); H. Witte *In 't Lommer* (1874) 252-256; Dronckers *Verzameling F.G. Waller* (1936) 406 (nr. 1699); De Seyn *Geschied- en aardr. wdb.* (1951²) 1288-1291; Hasquin *Gemeenten van België* (1980) 2824-2826; Holman & Schotanus *Natuurlijk... mineraalwater* (1990) 89-92; Bram Pols, 'Het verschil tussen Spa en Sourcy', in: *NRCH* 2.7.1992; Geert van Istendaal, 'Spa', in: *NRCH* 7.1.1995.

sten, stengun

(1945, uit het Engels) *machinepistool*

Over het algemeen duurt het lang voordat een nieuw wapen in productie wordt genomen. Het moet uitgebreid worden getest, politici en militairen moeten hun zegje kunnen doen, er moeten nieuwe machines komen of de oude moeten worden bijgesteld, kortom, daar gaan jaren overheen. Bij de **bren** (z.a.) zelfs ruim zeven jaar. Van 1930 tot 1937 werd dit lichte machinegeweer, dat toen gemaakt werd in de Tsjechische plaats Brno, door de Engelsen getest. Daarna werd het in productie genomen door de British Royal Small Arms Factory in Enfield, een stadje onder de rook van Londen. Bij deze transfer kreeg het de naam *bren*, een samentrekking van BRno en ENfield.

De geschiedenis van de *sten* begint in de zomer van 1940. Engeland zat dringend verlegen om een machinepistool dat snel kon worden geproduceerd. In augustus besloot men een ontwerp van de Duitsers te gebruiken. Het ging om de MP28, beter bekend als de *Schmeisser* of *Schmeisser gun*, naar de oorspronkelijke ontwerpers, de gebroeders Louis en Hugo Schmeisser. Eind november begonnen de Britten hun naamak-Schmeisser – die ze ‘Lanchester’ hadden gedoopt – te testen.

Bijna was dit wapen in productie genomen, maar in de eerste week van 1941 kwamen kolonel R.V. Shepherd en majoor H.J. Turpin op de proppen met een versimpelde versie van de Lanchester. Turpin was ontwerper bij de rijkswapenfabriek in Enfield, Shepherd had vroeger gewerkt bij een wapenfabriek in Birmingham. Hij was al gepensioneerd, maar terug in dienst geroepen. Shepherd en Turpin noemden hun wapen N.O.T. 40/1. Deze in de literatuur onverklaarde naam lag echter niet lekker in de mond. Daarom sprak men al snel van *sten*(gun), een combinatie van Shepherd, Turpin en ENfield (en niet ENgeland, zoals onder andere Van Dale zegt). Zo werd de *sten* taalkundig een halfbroertje van de *bren*.

Zolang als men had getreuzeld met de *bren*, zo snel ging alles met de *sten*. De eerste demonstratie had plaats op 10 januari 1941; op 31 januari viel de beslissing om niet de Lanchester maar de *sten* te gaan produceren en in juni 1941 rolden de eerste stenguns van de band.

Vol trots meldde de Britse overheid dat het in zeer korte tijd was gelukt een nieuw wapen te maken. Dit ging *The Times* een beetje te ver. De stengun, zo meldde dit dagblad op 16 juli 1942, was slechts ‘a slight modification’ van de *Schmeisser gun* – een wapen dat op dat moment op grote schaal tegen de geallieerden werd ingezet. ‘Het Ministerie van Bevoorrading’, schreef de *The Times*, ‘heeft zich ten onrechte op de borst geklopt voor de snelheid waarmee de sten is geproduceerd, en heeft tegenover de natie valselijk de indruk gewekt dat “kolonel S” en “majoor T” dit vuurwapen hebben uitgevonden en ontworpen.’

Produktietechnisch voldeed de sten aan de verwachtingen. Bij één fabriek rolden er op een gegeven moment ruim 20.000 per week van de band. Bovendien was de kostprijs zeer laag: nog geen 3 pond.

Bij de soldaten viel het eerste model niet meteen in de smaak. ‘Het magazijn van 28 patronen 9 mm stak zijwaarts uit en diende tevens als handgreep; men moest er niet al te ruw mee omgaan, want het geladen wapen ratelde leeg, als het op de grond viel!’, aldus J. Lenselink. Daarnaast haperde het wapen nogal eens. Dit leidde tot de bijnamen ‘Woolworth gun’ (Hema-wapen) en ‘Stench gun’ (stinkwapen).

Ondanks deze tekortkomingen werd de sten vaak afgeworpen boven bezet gebied, voor het verzet. Dit komt ook tot uitdrukking in een liedje, getiteld ‘De sten gun walk’, dat in mei 1945 werd gemaakt door Daan Hooijkaas. De Rotterdamse dansleraar Pierre Zombij maakte er een gezelschapdans bij.

Oorlogstijd. Narigheid. Stil verzet. Opgelet!!

Vliegend over stad en dorpen. Wapens uitgeworpen.

‘Dropping ploeg.’ Kreeg genoeg. Holland vrij! Ieder blij.

En heel het Nederlandsche volk. Danst nu de ‘Sten Gun Walk’.

Hold your sten! Pas op je tellen! Hold your sten!

Overigens overdreef het Rotterdamse duo wel een beetje: in mei 1945 danste men massaal de boogie-woogie, niet de *sten gun walk*.

Engels *sten* (1941).

Een ander wapen dat naar Enfield is genoemd is het *Enfield-geweer*. Deze zogeheten voorlader werd omstreeks 1850 in productie genomen. Volgens de *Algemeene Nederlandsche encyclopedie* werden er tussen 1859 en juni 1862 maar liefst 1.110.000 exemplaren van gemaakt. Al in 1865 moest het Enfield-geweer plaats maken voor een moderner wapen, maar vanaf 1895 werd het Britse leger uitgerust met het zogeheten *Lee-Enfield-geweer*. Dit was mede ontworpen door de Amerikaan J. P. Lee (1831-1904). In gewijzigde vorm zou dit wapen twee wereldoorlogen lang dienst doen.

STEN(GUN): *Oosthoek ency.*⁴ 7 (1950) 307; *Lenselink Vuurwapens van 1840 tot heden* (1966) 94; *Harding Ency. van wapens* (1980) 148; *Hogg The ency. of infantry weapons of World War II* (1977) 52-53; J.E. Smith (red.) *Small arms of the world* (1973¹⁰) 261; Archer (red.) *Jane's Infantry Weapons* (1978); OED (1993²).

stilton

(1855, uit het Engels) *Engelse schimmelkaas*

Tot 1974 behoorde het dorpje Stilton tot het Engelse graafschap Huntingdonshire, maar in dat jaar verhuisde het naar de nieuwe bestuurseenheid Cambridgeshire. Natuurlijk bleef het liggen waar het lag: zo'n 40 kilometer ten noordwesten van Cambridge, aan de Great North Road, de oude hoofdweg van Londen naar Schotland.

Volgens de overlevering is de *stiltonkaas* aan het begin van de 18de eeuw voor het eerst gemaakt door de huishoudster van Lady Beaumont. In die tijd zou de kaas *Lady Beaumont* hebben geheten. De huishoudster vertrouwde het geheime recept vervolgens toe aan haar zuster. Deze was gehuwd met een zekere Cooper Thornhill, eigenaar van de Bell Inn te Stilton. Onder de postkoetsreizigers van de Great North Road raakte de Bell Inn daarna snel bekend om de smakelijke kaas die men er opdiende. Vanaf omstreeks 1736 noemde men die kaas *Stilton cheese*. Later werd dit verkort tot *Stilton*.

Stilton wordt beschouwd als een van de fijnste Engelse kazen. Het is een blauwgeaderde kaas die wordt bereid uit de volle melk van Shorthorn-koeien. Vroeger werd er een scheut room aan toegevoegd, maar nu niet meer.

Aanvankelijk duurde het achttien maanden totdat de stilton rijp was. Maar na 1910 stapte men af van de oorspronkelijke bereidingswijze. Nu is de kaas in vier maanden klaar. Sinds 1969 is de naam stilton officieel voorbehouden aan kaas die in de graafschappen Leicester, Derby of Nottingham is ge-

maakt door leden van de 'Stilton Cheese Makers Association'. Kaasmakers in Stilton, Cambridgeshire, mogen dus geen stilton meer maken.

Engels *Stilton (cheese)* (1736); Frans *stilton* (1863).

Vergelijk **gorgonzola**

Kramers Geogr. wdb. (1855) 814; Ency. Brit.¹¹ 7 (1910) 748 (*dairy*); Sander Kaas (1968) 56-57; Larousse kaas ency. (1978) 209; Höfler Dict. anglicismes (1982) 259; John Goode *Cultured glutton* (1987) 93-94; Petit Robert (1993²) 2146; OED (1993²).

strontium

(1847, uit het Engels) *chemisch element*

Het gehucht Strontian ligt in het graafschap Argyll aan het oostelijke puntje van Loch Sunart, een van de vele zeearmen die vanaf de Atlantische Oceaan tientallen kilometers diep de Schotse Hooglanden binnenkronkelen.

In de loodmijnen aldaar ontdekte William Cruikshank in 1787 een nieuw mineraal, dat een karmijnrode kleur gaf als je het in een vlam hield. Aanvankelijk dacht men dat het calciumcarbonaat was. Dit werd in 1794 rechtgezet door de Ierse wetenschapper R. Kirwan (1733-1812), die het nieuwe mineraal, naar de Schotse vindplaats *strontianiet* noemde. In 1808 wist de beroemde Britse scheikundige Humphrey Davy door elektrolyse uit dit mineraal een nieuw metaal te isoleren. Hij noemde dit *strontium*, in navolging van Kirwan, en omdat het indertijd in de scheikunde mode was om nieuwe elementen een naam te geven die op -ium eindigde. Zo bedacht Davy in 1808 ook nog de woorden *barium*, *calcium*, *magnesium*, *silicium* en *zirkonium*.

Davy isoleerde onzuiver strontium. Pas in 1855 slaagde de Duitse scheikundige R.W. Bunsen erin het zuivere metaal te bereiden.

Strontium is een zilverwit, tamelijk zacht metaal. Het is verwant met barium en calcium. Omdat het duur is, wordt het weinig toegepast. Het wordt voornamelijk gebruikt in vuurwerk, onder andere in Bengaals vuur, vuurpijlen en lichtkogels.

Dat strontium tegenwoordig bij velen een ongure klank heeft, komt omdat het als splijttingsprodukt bij fall-out voor-

komende strontium-90 zeer ernstige radioactieve besmetting kan veroorzaken.

Met de Verenigde Staten is Schotland nog steeds de voornaamste vindplaats van strontium.

Engels *strontium* (1808); Duits *Strontium* (1879); Frans *strontium* (1829).

Vergelijk **ytterbium**

Drie andere scheikundige benamingen, die van één oord zijn afgeleid, zijn **salmiak** (een zout, dat onder meer in drop wordt verwerkt), **ammoniak** (een uit waterstof en stikstof bestaand gas) en **ammonia** (de oplossing van ammoniak in water). Salmiak is door samentrekking ontstaan uit het Latijnse *sal ammoniacum* 'Ammonszout', de beide andere woorden zijn uit het tweede deel van die samenstelling voortgekomen. De naam 'Ammon' verwijst naar het antieke Ammonium, tegenwoordig de oase Siwa in Egypte, in de Libische Woestijn. Daar stond een aan de god Ammon gewijd heiligdom. Over de wijze waarop het 'Ammonszout' in die streek gewonnen of geproduceerd werd, verschillen de naslagwerken van mening. Volgens de Romeinse geschiedschrijver Plinius werd dit zout in de woestijn gevonden, maar andere bronnen melden dat het in Egypte werd bereid uit de roet van verbrande kamelemest.

STRONTIUM: Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 6 (1826) 659-660; Kramers *Kunstwoordentolk* (1847) 847; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 4 (1852) 3293; Heyse *Fremdwdb.* (1879¹⁶) 911; Winkler Prins¹ 13 (1880) 420-421; *Ency. Brit.*¹¹ 25 (1911) 1040-1041; Rey-Debove *Dict. des angl.* (1990²) 995; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 2026.

suède

(1921, uit het Frans) *fluweelachtig leer*

Suède is een verkorting van *peau de suède*, ofwel 'huid uit Zweden'. Hoewel iedereen allang suède zegt, verwijst de Grote Van Dale nog steeds naar *peau de suède*, waar je kunt lezen dat suède fijn leer is waarvan de vleeszijde wordt geslepen, waardoor het aanvoelt als fluweel. Er worden met chroomzout gelooide vellen van kalveren, geiten of schapen voor gebruikt en het is een van de moeilijkst te maken leersoorten. *Peau de suède* is een Franse uitvinding uit het begin van de 19de eeuw. De Fransen gebruikten het leer aanvankelijk alleen voor het maken van handschoenen, *gants de suède*. Door de opkomst van *daim* of herteleer raakte het Zweedse in onbruik. De Engelsen hadden het woord suède echter al om-

streeks 1850 uit het Frans geleend. Toen het leer later opnieuw in de mode kwam, leenden de Fransen het woord volgens Rey (1994) weer terug, wat *suède* voor het Frans tot een anglicisme maakt.

Het duurde opmerkelijk lang voordat Nederlandse woordenboeken een plaatsje inruimden voor *suède*. Kramers maakte sinds 1886 melding van onder andere *peau d'Espagne* 'Spaans leer' en *peau de diable* 'Engels leer', maar voor zover bekend was de Oosthoek-encyclopedie in 1921 de eerste die *peau de suède* vermeldde. Toch was het woord toen waarschijnlijk al algemeen bekend. Vosmaer sprak in 1923 in ieder geval van 'het bekende *peau de Suède*'.

Sinds de jaren dertig heeft *suède* in het Engels de figuurlijke betekenis 'iets dat valse chic uitstraalt'. Een *suède* schoen met *crêpe*-zool wordt daar *brothel-creeper* genoemd. Wij kennen dit als bordeelschuiver of bordeelsluiper.

Engels *suede*, *suède* (1859); Frans *suède* (1840).

Vergelijk **Zweeds wittebrood**

Kramers *Kunstwoordentolk* (1886⁴) 914; Oosthoek *ency.*¹ 7 (1921) 639; Vosmaer *Enc. materialen* (z.j. [1923]) 437; Winkler *Prins*⁶ 12 (1951) 604 (*leder*); O'Hara *Mode ency.* (1989) 207; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 2039.

tabasco

(1989, uit het Engels) pikante saus van peper, azijn en zout

Tabasco is een deelstaat in het zuidoosten van Mexico. Het is ook de naam van een rivier die daar stroomt.

Omstreeks 1870 ontdekte de Amerikaan E. McIlhenny dat je van de 'Spaanse' peper die in dit deel van Mexico inheems is, de *Capsicum frutescens*, een zeer hete saus kon maken. Wanneer je die drie jaar in een eiken vat bewaarde, werd de smaak nog sterker. McIlhenny noemde de saus *Tabasco pepper sauce*. Het goedje werd gebruikt in cocktails en om voedsel meer smaak te geven, en was snel geliefd. Gebruikers verkortten de naam spoedig tot tabasco.

Op 3 september 1902 deponeerde Edward Avery McIlhenny de naam *Tabasco pepper sauce* bij het Amerikaanse merkenbureau. Op 1 juli 1923 werd de naam andermaal gedeponerd. Het baatte allemaal niet, want onze woordenboeken behandelen tabasco als een soortnaam voor een zeer pikante saus van peper, azijn en zout.

De *Capsicum frutescens* – inmiddels beter bekend als **tabasco-peper** – wordt tegenwoordig vooral verbouwd op Avery Island in Louisiana, in de Verenigde Staten. Daar is nu ook de firma McIlhenny gevestigd. In 1950 zag deze firma zich genoodzaakt ook een tabasco-fabriek te openen in Mexico-stad. De hoge tarieven en strikte voorschriften in de Verenigde Staten maakten het onmogelijk tabascosaus rendabel te exporteren naar het land waar hij het meest wordt gebruikt. In de jaren tachtig, nadat de handelsbarrières waren geslecht, werd de Mexicaanse fabriek weer gesloten.

Engels *Tabasco* (1876); Duits *Tabasco*.

Vergelijk **worcestersaus**

Enkele andere pepers:

Cayennepeper, gemalen Spaanse peper, wordt in tal van naslagwerken afgeleid van Cayenne, de hoofdstad van Frans-Guyana. Tot 1777 heette deze door de Fransen gestichte stad echter La Ravardière, terwijl *Cayan pepper* al in 1756 in het Engels is aangetroffen. Het woord komt oorspronkelijk uit het Tupi, een Braziliaanse Indianentaal, waar de peper *kyinha* werd genoemd. Wij leenden het woord cayennepeper omstreeks 1840 uit het Engels.

Lombok, de Indonesische benaming voor Spaanse peper, wordt in Van Dale afgeleid van het eiland Lombok in Indonesië. Dit is echter onwaarschijnlijk. In Nederlands-Indië werd op grote schaal peper verbouwd, maar niet op het eiland Lombok, dat ook geen belangrijke uitvoerhaven had. Maleise woordenboeken zeggen dat de herkomst van dit begrip onbekend is.

Ook komt de **Spaanse peper** niet uit Spanje. Pepersoorten werden vaak genoemd naar de tussenhandelaren (vgl. **turkoois**). De peper kwam uit Mexico, maar werd verhandeld door Spanjaarden. Zo kende men vroeger ook **Engelse peper** en **Hollandse peper**. Overigens moest je aanvankelijk uitkijken met Spaanse peper. Om de opbrengst per kilo te verhogen, verzwaaarden handelaren de kostbare pepers soms met menie, een loodhoudende verfstof. Zo leidde het eten van Spaanse pepers regelmatig tot loodvergiftiging.

TABASCO: *American Speech* (1949) 34; OED (1993).

tarantella

(1834, uit het Italiaans) snelle Italiaanse volksdans (1834); de muziek hierbij (1847)

In het Italiaans is de naam *tarantella* voor 'levendige Zuid-Italiaanse volksdans' het eerst aangetroffen aan het eind van de 17de eeuw. Hij werd zo genoemd omdat men dacht dat iemand door deze wilde dans kon genezen van de beet van de **tarantula** (z.a.). Daarmee is de tarantella indirect genoemd naar de Italiaanse havenplaats Tarente (Italiaans: Taranto), waaraan die spin haar naam dankt.

De tarantella is een volksdans met een toenemend tempo in 3/8 of 6/8 maat. Hij wordt vooral gedanst in Sicilië en Napels, door paren of solisten. De dansers hebben castagnetten of een tamboerijn, de begeleidende muzikanten bespelen mandolines, gitaren en trommels.

De dans raakte in het begin van de 19de eeuw ook elders in Europa bekend. Een medewerker van het *Nederlandsch Magazijn*, die de dans in 1834 beschreef, was er niet over te spreken. 'Deze dans', schreef hij, 'is algemeen in het Koninkrijk Napels aangenomen. De maat der muziek daarvan is wild en onwelluidend. Zij bestaat uit eenige weinige noten, waarvan de beweging steeds stijgende is. Twee tegenover elkander geplaatste personen maken, als wilde lieden, allerlei woeste sprongen en onbetamelijke gebaren, welke in een soort van onzinnig gehuppel eindigen.'

In Frankrijk sloeg de dans beter aan. Hij werd in verschillende balletten gebruikt, het eerst in *La Tarentule* van J. Coralli en C. Gide, dat in 1839 te Parijs in première ging. De tarantella werd later ook in de kunstmuziek gebruikt, onder anderen door Chopin en Tsjajkovski.

Aanvankelijk gebruikte men in het Nederlands het aan het Frans ontleende *tarentelle* en het aan het Italiaans ontleende tarantella naast elkaar.

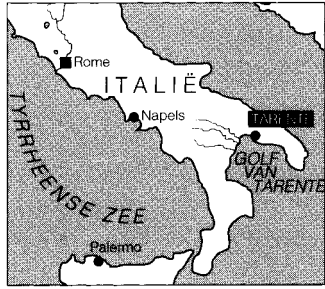
Engels *tarantella* (1782 [dans]), (1833 [muziek]); Frans *tarentelle* (1807).

Nederlandsch Magazijn (1834) 170; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 4 (1852) 3416; *Winkler Prins*⁷ 18 (1974) 271; W.G. Raffe *Dict. of the dance* (1975) 493; *New Grove dict. of music* 18 (1980) 575-576; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 752; OED (1993²).

tarantula

(Middelnederlands, uit het Latijn) soort van wolfsspinn

De meeste mensen denken bij een tarantula aan die dodelijke, harige spin waar makers van griezelfilms zo dol op zijn, maar in feite zijn dat vogelspinnen uit Zuid-Amerika.

In de wetenschap blijkt tarantula in de eerste plaats te worden gebruikt voor een geslacht – met wel zestig soorten – van niet-giftige Amerikaanse schorpioenspinnen. Specialisten maken onderscheid tussen tarantula's, tarantula's en tarentels, maar de meeste woordenboeken vegen die op één grote, wriemelende hoop en geven de voorkeur aan de spelling tarantula. Dat woord is afgeleid van de Italiaanse havenplaats Tarente (in het Italiaans: Taranto), gelegen in de hak van de laars van Italië. In deze plaats kwam de tarantula – we hebben het nu over de *Lycosa tarentula* – vroeger veel voor. Inmiddels weten we dat de beet van die spin net zo veel kwaad kan als de steek van een wesp, maar vroeger dachten de Tarentijnen dat je eraan doodging. Je kon het er alleen levend afbrengen, dachten ze, als je door wild gedans het gif uitzweette (zie ook **tarantella**).

Tussen de 15de en de 17de eeuw nam dit volksgeloof de vorm aan van massahysterie. Het uitte zich in een verschijnsel dat sinds het eind van de 17de eeuw **tarantisme** heet, ofwel epidemische danswoede. Danswoede kwam in de middeleeuwen ook wel in de Nederlanden voor, maar het eigenlijke tarantisme bleef beperkt tot Apulië, het gebied waarvan Tarente de hoofdstad is.

In 1695 schreef de vooraanstaande Italiaanse arts Giorgio Baglivi een proefschrift over de danswoede in Tarente, dat spoedig in het Engels werd vertaald onder de titel *A Dissertation of the Anatomy, Bitings and other Effects of the venomous Spider, call'd Tarantula*.

Vooraf in de warmste tijd van het jaar, zo schreef Baglivi, sprongen mensen opeens op in de overtuiging dat ze waren gebeten door een tarantula. Ze renden naar het marktplein,

waar ze als bezeten begonnen te dansen. Anderen sloten zich bij hen aan. Sommigen zeiden ook zojuist te zijn gebeten, bij anderen speelde een oude beet weer op. Het gif kon soms dertig jaar lang, iedere zomer weer, aanzetten tot danswoede.

Jong en oud danste mee, mannen en vrouwen, boeren, monniken en edellieden, maar de meeste slachtoffers maakte de tarantula onder arme boerinnen. Sommigen hulden zich in felgekleurde kleding, anderen scheurden zich de kleren van het lijf, heftig schokkend met de heupen. Muzikanten zweepten de dansers op en de wijn vloeide rijkelijk. Tarantisme werd als een ziekte beschouwd, maar het ging er soms zo vrolijk aan toe dat men van 'het kleine carnaval der vrouwen' sprak. Het dansen duurde een dag of drie, tot de slachtoffers uitgeput in elkaar zakten. Doodop, maar genezen.

De artsen stonden voor een raadsel. Hoe was het bijvoorbeeld mogelijk dat de spinnebeet vrijwel alleen in Apulië tot danswoede leidde, terwijl de tarantula in grote delen van Italië voorkwam? Baglivi legde zich niet bij de verklaring neer dat de Apulische tarantula giftiger was. In Napels liet hij een konijn bijten door een uit Apulië meegenomen spin. Het konijn stierf na vijf dagen maar danste niet, hoewel muzikanten alle deuntjes probeerden. In Apulië zou de spinnebeet wel een haan en een wesp tot dansen hebben aangezet, aldus Baglivi.

Een andere arts liet zich in 1693 opzettelijk door twee Apulische tarantula's bijten, in het bijzijn van zes getuigen en een notaris. Zijn arm zwol een beetje op, maar dat was alles.

Indertijd heeft men nooit een verklaring voor het tarantisme gevonden. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat de danswoede deels het gevolg was van massahysterie, deels van een in Apulië heersende zenuwaandoening, verwant aan melancholie. Daarnaast was het een uitlaatklep voor de arme bevolking. Bovendien bevatte het tarantisme – dat tot halverwege deze eeuw de kop opstak – sporen van oude heidense riten.

In de meeste moderne talen is het woord tarantula overgenomen in de 16de eeuw. Bij ons is het één keer in het Middelnederlands aangetroffen, in een vertaling door Jacob van Maerlant ('*Tarans* es een serpent / also alse plinius kent / vanden

gheslachte van scorpioene [...]). Daarna is er een vermelding aan het eind van de 18de eeuw, maar pas vanaf de 19de eeuw staat het in alle woordenboeken en encyclopedieën. Toen was men er zich al terdege van bewust dat de giftigheid van de tarantula op een fabeltje berustte. Men maakte er zelfs een punt van om uit te leggen hoe *onschadelijk* de spin was. Zo schreef het woordenboek van Witsen Geysbeek in 1852: 'Men kan [de tarantula] gemakkelijk naar buiten lokken, indien men het gegons der vliegen namaakt, of digt bij eene opening van het nest, eene korenaar heen en weder beweegt. Men kan haar ook zonder veel moeite tam maken en gewinnen, om in een glaasje te leven.'

Engels *tarantula* (1561); Duits *Tarantel* (1586); Frans *tarentule* (1552).

Jacob van Maerlant *Der naturen bloeme* (1287), in: corpus Gijsseling II (1981) 288; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving 4* (1852) 3417; Verdam *Middelned. wdb.* 8 (1916) 81; Henry E. Sigerist 'The story of Tarantism', in: Schullian & Schoen *Music and Medicine* (New York 1948) 96-116; H.V. Morton *Op reis in Zuid-Italië* (Baarn 1989) 174-184; R. Tempelaars, 'Over tarantula's en tarantella's', in: *Biekorf* (1994) 42.

turkoois

(1515, uit het Frans) *blauw of blauwgroen mineraal, gebruikt voor sieraden*

Turkoois is een matig hard, blauwgroen of hemelsblauw mineraal, geliefd als siersteen. Zuivere stukken zijn zelden groter dan een walnoot, en de hemelsblauwe kleur wordt het hoogst aangeslagen. Turkooizen worden gewoonlijk geslepen *en cabochon*, dat wil zeggen licht bolrond en zonder facetten. Ze kunnen worden aangetast door zonlicht, vet, zweet en kleurstoffen. Chemisch gezien is turkoois een waterhoudend fosfaat van koper en aluminium.

Dit gesteente was al in de oudheid bekend: meer dan 4.000 jaar v.Chr. dolven de Egyptenaren turkoois in mijnen in de Sinai. In de Statenvertaling van het bijbelboek Exodus (28:20) wordt turkoois genoemd als een van de sierstenen op de borstlap van het priesterkleed. De Romeinen sneden er bij voorkeur cameeën van.

In de vroege middeleeuwen werd turkoois in West-Europa zeldzaam, maar het herstel van de contacten met het Midden-

Oosten en Azië na de kruistochten, onder meer dankzij Marco Polo (1254-1324), bracht de aanvoer weer op gang. De stenen bereikten Europa via Turkse kooplieden. Dat leverde namen op als *turchesius*, *turcoisius* en *torquesa* in het middeleeuws Latijn, en *torchoise* en *turcois* in het Frans. In het Middelnederlands betekende *turkoys* niets anders dan 'Turks'. De betekenis 'turkoois' is in het Nederlands voor het eerst aangetroffen in het begin van de 16de eeuw. De toch zo voor de hand liggende kleurnaam *turquoise* is veel later, waarschijnlijk pas in de 20ste eeuw, aan het Frans ontleend.

Door de naam is lang gedacht dat de steen zelf ook uit Turkije afkomstig was (vgl. **kalkoen**). Allengs werd echter duidelijk dat de meeste en mooiste turkooizen gevonden werden – en worden – in Perzië. Als belangrijkste vindplaats geldt daar de berg Ali Mirza nabij Madan (bij Nishapur) in het noordoosten van het land. Deze informatie werd vooral gemeengoed dankzij de publikaties van de fanatieke Franse wereldreiziger en sierstenenverzamelaar Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689).

Daarmee was de verwarring rond dit materiaal nog niet de wereld uit, want in de 18de eeuw rees in Europese geleerde kringen de vraag of turkoois misschien geen gesteente was, maar van dierlijke herkomst. Sommige stukken 'turkoois' vertoonden namelijk een onmiskenbaar beenachtige structuur. Bij nader onderzoek bleek er een bedrieglijk op turkoois gelijkend materiaal te bestaan, dat inderdaad van dierlijke oorsprong was – in feite fossiel ivoor, dat door de inwerking van ijzer- of koperverbindingen blauwgroen is geworden. Overigens is later namaakturkoois uitgevonden dat minder eenvoudig te ontmaskeren valt.

Ondanks het kwetsbare karakter van de steen is turkoois altijd zeer populair geweest. 'De turkoois [...] mag niet gemist worden aan den vinger van den Muzelman', schreef de *Christelijke encyclopaedie* in de jaren twintig. Ook werd hij in islamitische landen veelvuldig, voorzien van een inscriptie uit de Koran, gedragen als amulet. Turkoois is bovendien altijd dankbaar gebruikt voor mozaïeken en inlegwerk, vooral in de oude en de jongere Mexicaanse kunst.

Engels *turquoise* (1398 *Turkeis*, 1567 *Turcois*, 1747 *Turquoise*);

Duits *Türkis* (Middelhoogduits *turkoy*s, 16de eeuw *Tür(c)kis*); Frans *turquoise* (1298).

Chome! *Alg. huishoudelijk wdb.*² 6 (1775) 3729-3730; Feller (ed. Simonin) *Biographie universelle* 2 (1845) 569 (Tavernier); *Ency. Brit.*¹¹ 27 (1911) 482-483; *Ency. Brit.*¹⁵ X (1979) 202, & 7 (1979) 976-977 (gemstones); WNT XVII² (1979) 4204-4208; Philippa Koffie, *kaffer en katoen* (1989) 50; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1476; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 790.

tuxedo

(1989, uit het Engels) *smoking*

Tuxedo Park is een dorpje in Orange County in de staat New York, zo'n zestig kilometer ten noordwesten van de stad New York. De naam gaat terug op de Indiaanse stam die daar oorspronkelijk woonde. Die stam noemde zich *P'tuksít*, wat 'wolf' betekent, maar de Britten verhaspelden dit tot Tuxedo. Even buiten het dorp ligt het Tuxedo-meer, dat in 1814, samen met een enorm stuk land, in het bezit kwam van Pierre Lorillard. Lorillard zette er een eenvoudige boshut neer, maar zijn zoon had grotere plannen. Op 1 juni 1886 opende Pierre Lorillard junior (1833-1901) het Tuxedo Park en de Tuxedo Club. Deze club was alleen bestemd voor de *happy few*. Rijke families uit New York genoten er van de golf- en tennisbanen, het schitterende landschap, de rijke jachtgronden en de dito viswateren.

Volgens de overlevering trok de eigenzinnige Griswold Lorillard wanneer hij de Tuxedo Club bezocht een zwart jasje zonder slappen aan, in plaats van het gebruikelijke rokkostuum. De oudere leden vonden het eerst maar niks, maar de jongeren namen het snel over. De clubleden stonden in hoog aanzien en daardoor raakte de nieuwe avondkleding al spoedig ook buiten de club in de mode.

Aanvankelijk noemde men het nieuwe jasje *Tuxedo coat* of *Tuxedo jacket*. Later werd dit verkort tot *tuxedo* en tegenwoordig spreken veel Amerikanen kortweg van *tux*.

Engels *tuxedo* (1889).

*Ency. Brit.*¹¹ 27 (1911) 489; Craigie & Hulbert *Dict. Amer. Engl.* 4 (1942-1944) 2379; Partridge *Name into word* (1949) 452; Koenen & Smits *Peptalk* (1989) 265; *American speech* (1971) 302, & (1991) 335-336; Merriam-Webster *new book of word hist.* (1991) 479; Schoeffler & Gale *Esquire's Ency. of 20th Century Men's Fashions* (1973) 166-167; OED (1993²).

U

ulster

(1881, uit het Engels) lange, dikke overjas

Ulster is het noordelijkste deel van Ierland, met als belangrijkste plaatsen Belfast, Londonderry en Enniskillen.

In de tweede helft van de 19de eeuw ontwikkelde Ulster zich tot het centrum van de Ierse spinnerij en linnenweverij. Er werd onder andere **mousseline** (z.a.) en katoen gemaakt.

In 1867 bracht de fabrikant J.G. M'Gee & Co. uit Belfast bovendien een ruwe wollen stof op de markt, die werd gebruikt voor lange dikke overjassen met manchetten en opgestikte zakken, meestal met een ceintuur. M'Gee noemde die jas *Ulster Overcoat*, wat spoedig werd verkort tot *ulster*.

Eind 19de, begin 20ste eeuw was de ulster in de mode, zowel bij mannen als vrouwen. Het is opmerkelijk hoe snel het woord zich internationaal verbreidde: het is al in 1872 in het Frans aangetroffen, in 1879 in Amerikaans-Engels en in 1881 in het Nederlands. De jas was vooral geschikt tegen de regen. Het oorspronkelijke model was uitgevoerd met een afneembare capuchon of cape. Bij ons sprak men aanvankelijk ook wel van **reisulster**.

Omstreeks 1910 raakte de **ulsterette** in de mode, een ulster gemaakt van lichtere stof.

Engels *Ulster Overcoat* (1867), *ulster* (1876); Duits *Ulster* (eind 19de eeuw); Frans *ulster* (1872).

Vergelijk **duffel**

Enkele andere jassen:

Atjeh-jas, colbert met opstaande kraag die tot aan de hals wordt dichtgeknoopt. Een dergelijk jasje werd door officieren van de KNIL gedragen tijdens de Atjeh-expedities in Nederlands-Indië.

De **carmagnole**, een wambuis met opstaande kraag en revers zoals de jakobijnen droegen tijdens de Franse revolutie, is genoemd naar de Italiaanse vesting Carmagnola in Piemonte. Dit kledingstuk werd eerst gedragen door in Frankrijk werkende Piemontezen, en in Parijs geïntroduceerd door Marseillaanse afgevaardigden. Later werd carmagnole ook de naam van een revolutionaire dans en een lied.

Een **duinkerker** is een zware, ruige zeemansjas. In Duinkerken waren vroeger veel zeerovers gevestigd. Daarom betekende *Dunkirker* in de 17de eeuw in het Engels 'piraat, zeerover'.

Het *norfolkpakje*, een jongenspakje naar Engels model, kwam in de tweede helft van de 19de eeuw in Engeland in de mode. Volgens sommigen is het genoemd naar de hertog van Norfolk, volgens anderen naar de Engelse streek Norfolk, waar een dergelijk pakje op de eendenjacht werd gedragen. Vanaf 1890 werd het *norfolkjasje* ook door vrouwen gedragen, meestal samen met knickerbockers.

De *Saharienne*, een soort damesjasje, is zonder twijfel genoemd naar de Sahara. Wij leenden dit woord uit het Frans, waar het in 1945 voor het eerst is aangetroffen.

ULSTER: *Le Progrès* I (Amsterdam 1881) 4; *Winkler Prins* I 14 (1881) 73; Beer & Laurillard *Woordenschat* (1899) 1179; Klein *Lexikon der Mode* (1950) 396; Schoeffler & Gale *Esquire's Ency. of 20th Century Men's Fashions* (1973) 94; WNT XVII³ (1984) 2526; O'Hara *Mode ency.* (1989) 217; Rey-Debove *Dict. des anglic.* (1990²) 1068; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1482.

valenciennes

(1856, uit het Frans) *kloskant*

Als je op de kaart een rechte lijn trekt van Brussel naar Parijs, kom je vanzelf langs Valenciennes. Valenciennes ligt aan de Schelde, op de grens van België en Frankrijk, in het departement Nord. De stad heeft verschillende heersers gekend, zoals de Romeinen, de Franken en de graven van Henegouwen, maar behoort sinds 1678 definitief aan Frankrijk.

In het begin van de 18de eeuw maakte Valenciennes naam als producent van een fijn soort kloskant, een techniek die in de 17de eeuw in Vlaanderen was ontwikkeld. Omstreeks 1750 werkten er in Valenciennes zo'n drie- à vierduizend kantklossers. Na de Franse revolutie liep de produktie sterk terug. Daarna werd deze kantsort vooral in Vlaanderen gemaakt, onder andere in Bailleul.

Het kostte veel tijd om valencienneskant te maken en daarom was het duur. Toch was er in de 18de en 19de eeuw veel vraag naar. Kenmerkend voor valenciennes is dat voor de achtergrond (van ronde en vierkante mazen) dezelfde draden worden gebruikt als voor het patroon. In het begin werd er

vooral ondergoed van gemaakt, later ook mutsen. Stroken valencienneskant sierden japonnen en jasjes.

In Nederlandse naslagwerken wordt vanaf het begin van de 18de eeuw hoog opgegeven van kant uit Valenciennes. Men sprak echter niet van *valencienneskant* of *valenciennes*. Nieuwenhuis gebruikt in 1828 nog het Franse *dentelles de Valenciennes* 'kantwerk uit Valenciennes'. Het begrip *valenciennes (kant)* – met als Vlaamse tegenhanger *valencijn* – duikt pas omstreeks het midden van de 19de eeuw op.

In de eerste helft van de 20ste eeuw raakte kant allengs uit de mode. Tegenwoordig wordt er dan ook nauwelijks meer valencienneskant geklost.

Engels *Valenciennes* (1717); Duits *Valenciennes*, Frans *valenciennes* (1761).

Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.* 7 (1828) 276-277; *Winkler Prins* 9 (1877) 199 (kant), & 14 (1881) 113; *WNT* XVIII (1958) 269; *Ned. Larousse ency.* 24 (1979) 19; O'Hara *Mode ency.* (1989) 123-124, 219; P. Wardle *Nuttig en nodig. Nederlandse kantopleidingen 1850-1940* (1992) 16; *OED* (19932).

vandalisme

(1825, uit het Frans) vernielzucht

Het is bij velen bekend dat het woord vandalisme is afgeleid van de Vandalen. Maar wat hebben de Vandalen nu precies op hun geweten? Wat rechtvaardigt dat vernielzuchtige voetbalsupporters naar hen worden genoemd?

Laten we beginnen in de 4de eeuw n.Chr. De Vandalen kwamen van oorsprong uit het gebied rond de Oder. In de 2de eeuw waren ze naar Midden-Europa getrokken. In 406 kwamen zij, opgejaagd door de Hunnen, opnieuw in beweging. Na drie jaar plunderend te hebben rondgetrokken, vestigden ze zich in Gallië en Zuid-Spanje (de naam Andalusië, lees: *Vandalicië*, herinnert hier nog aan). Maar de Vandalen bleven een rusteloos volk. Te hulp geroepen door de Romeinse bestuurder Bonifatius stak koning Geiserik in 429 met 80.000 man over naar Afrika. Bonifatius kreeg spijt en keerde zich tegen Geiserik, maar die versloeg de Romeinen en vestigde zich in Carthago. Van daaruit deed hij met zijn vloot invallen op de kusten van Sicilië, Sardinië en Corsica.

Keizer Valentinianus III hield Geiserik een tijdje in het gareel door diens Afrikaanse veroveringen te legitimeren, maar nadat Valentinianus was vermoord, koerste Geiserik op Rome aan, volgens sommigen op uitnodiging van Eudoxia, de weduwe van Valentinianus.

Bij zijn mars op Rome ontmoette Geiserik nauwelijks tegenstand. De moordenaar van Valentinianus, keizer Maximus, werd op de muren van de stad door een van zijn eigen soldaten met een steen doodgeslagen en uiteindelijk kon Geiserik op 2 juni 455 zonder slag of stoot Rome innemen. Wat Geiserik daarna deed, zou de naam van de Vandalen verewewigen. Hij gaf namelijk bevel om de stad stelselmatig (maar zonder bloedvergieten) te plunderen.

De Vandalen – het moet gezegd – gingen met Germaanse *Gründlichkeit* te werk. Alles van waarde werd meegenomen, zelfs de bronzen dakpannen van het Capitool. Na veertien dagen koerste Geiserik weer op huis aan, samen met een paar duizend gijzelaars: senatoren, ridders, kooplieden en ambachtslui. Ook de weduwe Eudoxia nam hij mee.

Ziehier de basis voor de opvatting dat Vandalen vandalen waren. Die opvatting kwam onder andere tot uitdrukking in het Engels. Vanaf de 17de eeuw werd *vandal* daar met regelmaat gebruikt voor iemand die moedwillig of uit domheid iets vernielt dat mooi, eerbiedwaardig of behoudenswaardig is. *Goth* werd trouwens ook in die betekenis gebruikt, want ook de Goten hadden zich indertijd geen lieverdjes betoond.

In het Frans werd *vandale* vervolgens geïntroduceerd door Voltaire. Op 20 juni 1733 schreef hij in een brief: ‘In onze wellevende natie zullen er altijd figuren zijn die iets weghebben van Goten of Vandalen; voor mij zijn alleen zij ware Fransen, die de kunsten liefhebben.’ Ook later gebruikte Voltaire *vandale* met regelmaat, waarmee dit ingeburgerd raakte in het Frans.

Maar van vandaal naar vandalisme was nog een hele stap. Die werd gezet door Henri Grégoire (1750-1831), de bisschop van Blois. Grégoire was een interessante man: hij had zich ingezet voor emancipatie van de joden, was een fel tegenstander van slavernij en hij was in 1792 – ten tijde van de Franse revolutie – als afgevaardigde voor de geestelijkheid in de Nationale

Conventie gekozen. Het was hier dat hij, op 10 januari 1794, het woord vandalisme lanceerde. Grégoire keerde zich tegen het voorstel om alle Latijnse inscripties van oude gebouwen te verwijderen. In een rapport hierover schreef hij: 'Men kan de burgers nooit te veel afgrijzen inboezemen van dit vandalisme, dat maar één ding kan: vernielen. De oude monumenten moeten compleet behouden blijven, maar wat de huidige monumenten betreft, heeft de Nationale Conventie in haar wijsheid de vernietiging verordend van alles wat het stempel van het koningschap en het feodalisme draagt.'

Tussen 31 augustus en 14 december bracht Grégoire nog drie rapporten uit over de 'huiveringwekkende' schade die, volgens hem, niet door revolutionairen werd toegebracht, maar door contra-revolutionairen. In de titels van deze rapporten gebruikte hij steeds het woord vandalisme, dat op die manier snel opgang maakte. In zijn memoires keek Grégoire op deze periode terug. 'Toen ik voor het eerst voorstelde om aan die verwoestingen een einde te maken, werd ik voor "fanaat" uitgemaakt: ze beweerden dat ik de "trofeeën van het bijgeloof" wilde redden. Maar de excessen werden zo erg, dat ik ten slotte toestemming kreeg om een rapport tegen het "vandalisme" in te dienen. Ik schiep het woord om de zaak te doden.'

De memoires van Grégoire verschenen tussen 1837 en 1840. Het begrip vandalisme was tegen die tijd ook in Nederland gemeengoed. Het is voor het eerst aangetroffen in 1825, met als omschrijving: 'het uitdooven van kunde, en het terugbrengen van barbaarsheid, verwoestinggeest.' Overigens schreef men in navolging van het Duits indertijd regelmatig *wandalisme*, dus met een w.

Resteert de vraag of de Vandalen terecht werden vereenzelvigd met vernielzucht. De hele 19de eeuw was men daarvan overtuigd. Naslagwerken uit die tijd maken met veel nadruk melding van 'de ruwe woede, waarmede de Vandalen vooral kunstgewrochten roofden en bedierven', zoals Witsen Geysbeek het formuleerde. Maar omstreeks 1950 kwam men tot andere inzichten. Wetenschappelijke studie maakte duidelijk dat de Vandalen, die het Ariaanse geloof aanhingen, vooral het slachtoffer zijn geworden van gekleurde – lees

katholieke – geschiedschrijving. Geiserik greep pas naar de wapens als diplomatie niet hielp. Zijn volk was zedelijk, en goed georganiseerd. Natuurlijk, hij plunderde heel Rome leeg, maar dit was in overeenstemming met het oorlogsrecht van zijn tijd, zo schrijven verschillende Vandalen-specialisten. Hij bracht bijeen wat Rome in zijn ogen aan Afrika verschuldigd was.

Anders gezegd: de Vandalen waren niet de voetbalsupporters van de oudheid.

Engels *vandalism* (1798); Duits *Vandalismus* (1795); Frans *vandalisme* (1794).

De Hunnen kwamen hierboven al even ter sprake. De reputatie van dit wilde nomadenvolk, dat in de 4de en 5de eeuw Europa onveilig maakte, is zo mogelijk nog kwalijker dan die van de Vandalen. Wat de Hunnen echter in geen geval op hun geweten hebben, is de bouw van de *hunebedden* of *hunnebedden*, de uit grote zwerfkeien opgetrokken graven die bij tientallen over de provincie Drente verspreid liggen. Deze worden, zoals uit hun naam blijkt, in de volksmond met de Hunnen in verband gebracht, maar toen dat volk door Europa trok, lagen die graven er al zo'n tweeduizend jaar. Een afdoende verklaring voor de term hunebed is nog niet gevonden, maar er is een theorie dat hij verband houdt met Hunni, een naam waarmee in de vroege middeleeuwen soms de Westfaalse Saksen en de Franken werden aangeduid.

VANDALISME: Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 6 (1861) 4031; E.-F. Gautier *Genséric Roi des Vandales* (1932) 233 e.v.; Jean Tild *L'Abbé Grégoire d'après ses mémoires* (1946) 51-52; WNT XVIII (1958) 428-429, 432; Pauly & Wissowa *Real-Ency. der class. Altertumswiss.* VIII A (1958) 322 e.v.; Wartburg *Franz. Etym. Wtb.* 17 (1966) 420; H.J. Diesner *Das Vandalenreich* (1966) 12-16, 64; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 836; *Deutsches Fremdwbt.* 6 (1983) 111; Nuchelmans e.a. *Wdb. der oudheid* 3 (1986) 3246-3247; H. Carnot *Mémoires de Grégoire* (1989) 19-20, 59-60; Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1494-1495; OED (1993²); Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 2214.

varsoviene

(1886, uit het Frans) bepaalde dans

Omstreeks 1854 ontstond in de danslokalen van Parijs een nieuwe dans. Het was een variant van de **mazurka** (z.a.) met elementen van de wals. Omdat de naam mazurka indertijd als te exotisch werd ervaren, koos men voor *varsoviene*, naar *Varsovie*, de Franse vorm van Warschau.

Meer dan een oefendans was de varsoviene eigenlijk niet, maar deze zogenaamd Poolse dans sloeg aan bij de chic van

vauxhall

Parijs. Het zou zelfs de favoriete dans zijn geweest van de beeldschone keizerin Eugénie (1826-1920), toen nog maar net getrouwd met Napoleon III.

Vanuit Parijs waaierde de varsovienne uit over de rest van Europa. Behalve in Frankrijk was de dans een tijdje zeer populair in Duitsland. Omstreeks 1870 was de rage uitgewoed. Engels *varsovienne* (1859); Duits *Varsovienne* (±1860); Frans *varsovienne, varsoviana* (±1854).

Augé Nouveau Larousse illustré 7 (1904) 1227; Willemze Spectrum muziek ency. 4 (1975) 967; New Grove dict. of music 19 (1980) 559; Veen Etym. wdb. (1989) 780; OED (1993²).

vauxhall

(1781, uit het Engels) *lustoord; feestzaal*

Het slot Falkes Hall lag vroeger even buiten Londen, aan de oever van de Thames. Tot 1226 was het eigendom van de Franse huurling Falkes de Bréauté. Falkes Hall werd in het Engels verbasterd tot Vauxhall. In 1661 werd hier een grote openbare tuin aangelegd, die geliefd werd bij de beau monde van Londen.

De Vauxhall Gardens stonden al snel internationaal bekend. Talloze reizigers maken er melding van. Die bekendheid nam nog toe toen Jonathan Tyers de tuinen in de eerste helft van de 18de eeuw veranderde in een soort elegant pretpark waar muziek werd gemaakt, vuurwerk werd afgestoken, waar voorstellingen werden gegeven en waar je kon eten. Bij bijzondere gelegenheden trokken de tuinen meer dan 12.000 bezoekers.

In andere landen legde men nu gelijknamige pretparken aan, onder andere in **Spa** (z.a.), Parijs en Sint-Petersburg. Omdat de spoorweg van Pavlovsk naar Sint-Petersburg in 1837 in Pavlovsk begon bij de plaatselijke amusementshal, die tegelijkertijd dienst deed als concertzaal en als station, kreeg *vokzal* in het Russisch uiteindelijk een heel andere betekenis: het is tegenwoordig het gewone Russische woord voor (trein)station.

Financiële problemen en de oprukkende Londense bebouwing leidden ertoe dat de Vauxhall Gardens op 25 juli 1859 werden gesloten.

Vauxhall is een verouderd begrip. Je komt het in onze litera-

tuur tegen vanaf omstreeks 1780 tot 1900. Meestal schrijft men vauxhal(l), soms ook *voksaal* of *voxaal*. Aanvankelijk betekende het een verlichte feesttuin, later werd het ook gebruikt voor verlichte zaaltjes met zulk vermaak.

Engels *Vauxhall* (1769); Frans *vauxhall* (1758).

Enkele andere geoniemen uit de wereld van het amusement:

Grandguignol, poppenkast met griezelige situaties en effecten, is genoemd naar het Théâtre du Grand Guignol in de Rue Chaptal in Parijs, waar van 1895 tot 1962 dergelijke griezelstukken werden gespeeld. De bedoeling was de toeschouwers te schokken met bloederige scènes en macabere attributen. Dit genre werd bedacht door Max Maurey. Tussen 1905 en 1932 werden de beste stukken geschreven door André de Lorme, een vreedzame Parijse archivaris. Guignol betekent in het Frans zoiets als Janklaassen.

Onder acteurs is **Italiaantje** een gangbaar begrip voor het snel droog opdreunen van dialogen voor tekstvastheid. Mogelijk houdt het verband met de rappe Italiaanse spreektrant, maar zeker is dit niet.

Het woord **jongejannen**, het spelen van een groot aantal rollen door één acteur, gaat terug op het toneelstuk *De brand in de Jonge Jan* (1903) van Herman Heijermans, waarin Henri de Vries (1864-1949) zeven rollen voor zijn rekening nam; 'De Jonge Jan' was de naam van een gebouw dat in brand werd gestoken om de verzekering op te lichten. Dit is dus eigenlijk een fictief geoniem.

Limerick, een vijfregelig grappig versje, is genoemd naar de Ierse plaats Limerick, maar waarom is niet duidelijk. Men brengt het in verband met een liedje dat in Ierland op bruiloften en partijen werd gezongen. Voor de vuist weg moest iedereen op rijm een couplet toevoegen. Deze liedjes hadden vaak het karakter van nonsenspoëzie. Na ieder couplet zong het gezelschap: 'Will you come up to Limerick?' De typische opbouw van de limerick – beginnen met een eigenaam, daarna een komische situatie, pointe in de laatste zin – bestaat sinds 1820, maar het woord is in het Engels pas in 1896 voor het eerst aangetroffen. Versjes met het rijmschema *aabba* zijn al uit de middeleeuwen bekend.

Het begrip **stamboeltroep** voor Indonesische toneelgroep is afgeleid van het Maleise *Setambul* 'Istanboel', aldus het etymologisch woordenboek van Van Dale. A. Mahieu richtte in 1891 de *Komidi Setambul* op, een oosters operagezelschap, waarvan het repertoire voornamelijk gebaseerd was op verhalen uit de Duizend-en-één-nacht. Hij noemde het naar wat toen het zwaartepunt van de islamitische wereld was, Istanboel. Maar *setambul* betekende in het Jakartaans **fez** (z.a.), een hoedje dat door de spelers werd gedragen.

Ook de herkomst van het woord **vaudeville**, luchtig toneelstuk, is omstreden. De oorspronkelijke betekenis was gelegenheidslied. Veel woordenboeken leiden het woord af van Vau de Vire, de vallei van de Vire, in Normandië, waar het in de 15de eeuw traditie was op jaarmarkten en dergelijke gelegenheidsliederen toe te voegen aan toneelstukken. Recente Franse woordenboeken zien in *vaudevire* echter een Nor-

mandisch woord, dat waarschijnlijk is afgeleid van *vauder* en *vīrer*, die allebei 'draaien' betekenen.

Zarzuela is een Spaans genre operette, een ernstig of vrolijk theaterwerk, tussen toneel en opera in, waarin gesproken gedeelten afwisselen met zang en dans. De naam is ontleend aan een buitenverblijf van Philips IV van Spanje, gebouwd in de jaren dertig van de 17de eeuw, waar dergelijke stukken werden uitgevoerd. In de 18de eeuw kwam de zarzuela op de achtergrond, maar in de 19de kende het genre een opleving. Het buitenverblijf lag bij Madrid, maar is inmiddels verdwenen.

Vergelijk **lunapark**

VAUXHALL: Weiland *Kunstwdb.* (1824) 484; Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.* 7 (1828) 292; Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 5 (1856) 4079; Littré *Dict. langue franç.* 4 (1874) 2429; Winkler Prins 14 (1881) 134; Beer & Laurillard *Woordenschat* (1899) 1195; *Ency. Brit.* 4 (1910) 482, & 27 (1911) 962; Deroy *L'emprunt linguistique* (1956) 270; WNT XVIII (1958) 944; P.Ja. Tsjernych *Etim. slov. roessk. jaz.* I (1993) 162; OED (1993²).

vernīs

(1338, uit het Frans) *doorzichtige lak*

Lang is de herkomst van het woord *vernīs* bestempeld als onzeker, maar internationaal brengen de meeste hedendaagse etymologische woordenboeken het in verband met de havenstad Berenikè, het huidige Bengasi in Libië, gelegen aan de Golf van Sirte.

Het woord vernīs heeft een lange weg afgelegd. Die begint bij de Griekse vrouwen naam *Pherenikè* 'zegebrengster'. De Macedonische variant daarvan was Berenikè. Berenikè II (±273-221 v.Chr.) was de dochter van Magas, de onderkoning van Cyrene aan de kust van Noord-Afrika, die van Macedonische afkomst was. Omstreeks 247 v.Chr. trouwde zij met koning Ptolemaeus III Euergetes van Egypte. Om haar te eren doopte Ptolemaeus de stad Hesperis of Hesperides om in Berenikè. Vanuit Berenikè werd een welriekende hars uitgevoerd – volgens anderen werd hij er ook gemaakt – die bij de Grieken bekendstond als *verenikè*. In het middeleeuws Latijn werd dit *veronice*. De Italianen maakten daar *vernice* van en de Fransen *vernīs*. Wij leenden dit woord uit het Frans, in het begin van de 14de eeuw.

Over de hoofdrolspeelster in deze woordverklaring valt nog iets meer te vertellen. Toen Ptolemaeus III vertrok op een

veldtocht naar Azië, hing koningin Berenikè aan het dak van een tempel een haarlok om de goddelijke bescherming over haar man af te smeken. Nadat Ptolemaeus was teruggekeerd, vroeg hij haar dit ongewone ex-voto terug te nemen, maar de haarlok bleek te zijn verdwenen. De sterrenkundige Conon van Samos gaf als verklaring dat de lok naar de hemel was afgevoerd en tussen de sterren geplaatst. Ptolemaeus gaf daarop de door Conon ontdekte sterrengroep de naam 'de haarlok van Berenice' – een naam die nog steeds bestaat. De hofdichter Callimachus vereeuwigde een en ander in een gedicht. Kort nadat Ptolemaeus III in 221 v.Chr. was overleden, werd Berenikè in opdracht van haar zoon, koning Ptolemaeus IV, vermoord.

De uitvoer van hars uit Berenikè heeft niet lang geduurd. Na het bewind van de Ptolemaeën nam de plaats in betekenis af. Keizer Justinianus bouwde er in de 6de eeuw nog enkele versterkingen, maar de stad kwam nooit meer tot bloei, te meer niet omdat naderhand de haven verzandde. In de late middeleeuwen werd de stad opnieuw vernoemd, nu naar de vrome islamiet Marsa ibn Ghasi, die er in de 15de eeuw moet hebben geleefd. Maar nog in het begin van de 20ste eeuw leefde bij sommige bewoners van het achterland de oude naam voort in de vorm 'Bernik'.

Tegenwoordig is Bengasi een middelgrote industriestad. Men leeft er van sponzenvisserij en de produktie van levensmiddelen. In geen eeuwen heeft hier een pot vernis de haven verlaten.

Engels *varnish* (±1341); Duits *Firnis*; Frans *vernis* (1131).

Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* V, 5; *Ency. Brit.*¹¹ 3 (1910) 736 (Bengazi), 769 (Berenice); Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 735; Hammond & Scullard *Oxf. classical dict.* (1970²) 165; Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 776; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 199; Nuchelmans e.a. *Wdb. der oudheid I* (1976) 466 (Berenice); Klein *Etym. dict. Engl.* (1971) 803; Onions *Oxf. dict. Engl. etym.* (1985) WNT XX¹ (1986) 1640-1650; Veen *Etym. wdb.* (1989) 788; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 397; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 347; Rey *Dict. hist. langue franç.* (1994²) 2235.

veronal

(1910, uit het Duits) verouderd slaap- en kalmeringsmiddel

Veronal staat te boek als het eerste 'ware' slaapmiddel. Het

werd in 1903 ontdekt door de Duitse scheikundige Emil Fischer (1825-1919) en door de fabrikanten Bayer en Merck op de markt gebracht. Aan het begin van deze eeuw werd het internationaal op zeer grote schaal gebruikt. Dit verklaart ook waarom indertijd alle grote encyclopedieën apart aandacht besteedden aan dit slaapmiddel, dat bij ons aanvankelijk ook wel *veronaal* werd genoemd.

Fischer noemde het slaapmiddel naar de Italiaanse plaats Verona, maar waarom is niet precies bekend. In de literatuur worden hiervoor maar liefst vijf verklaringen aangedragen, deels varianten van hetzelfde verhaal: 1. Mehring, met wie hij had samengewerkt bij het onderzoek, was net in Verona toen Fischer het slaapmiddel ontdekte (Lebeau 1946); 2. Fischer maakte een eind aan de besprekingen over de naam van het slaapmiddel door te zeggen dat zijn trein naar Verona binnen een half uur zou vertrekken en dat hij daar een hotel had gereserveerd (De Vries 1971); 3. Fischer was toevallig in de buurt van Verona toen hij een naam moest geven aan het middel (Klein 1977, Van Veen 1989); 4. Fischer was in Verona en liet zich inspireren door het verhaal van Romeo en Julia dat zich daar afspeelt en waarin Julia een krachtig slaapmiddel neemt (La Stella 1984); 5. ten tijde van Fischers ontdekking had in Verona een scheikundig congres plaats (Petit Robert 1993).

Het gebruik van veronal was overigens niet zonder gevaar. Al in 1911 gingen stemmen op om het te verbieden, omdat overmatig gebruik ervan veel slachtoffers had geëist. Vergiftiging door veronal noemde men *veronalisme*.

Volgens het Geneesmiddel-informatiecentrum in Den Haag is veronal sinds 1966 niet meer in de handel. Pas tien jaar later, in 1976, nam Van Dale dit woord voor het eerst op.

Engels *veronal* (1903); Duits *Veronal* (1903); Frans *Véronal* (1903).

Eisendrath Gabler's *Latijnsch-Hollandsch wdb. over de geneesk.* (1910³) 237 (*veronalum*); *Ency. Brit.*¹¹ 27 (1911) 1037; *Oosthoek ency.*¹ 10 (1923) 521; Lebeau *Pharmacie chimique* (1946³) 1920n; *Winkler Prins*⁶ 3 (1948) 230 (*barbituurzuur*); Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 776; Klein *Etym. dict. Engl.* (1971) 807; La Stella *Diz. storico di deonomastica* (1984) 208; Veen *Etym. wdb.* (1989) 788; *Petit Robert* (1993²) 2376; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 806; *OED* (1993²).

W

walnoot

(1518) *okkernoot; walnoteboom*

De walnoot – wetenschappelijke naam *Juglans regia* – komt oorspronkelijk uit Azië. De Romeinen namen de boom mee naar Italië en vervolgens naar Duitsland en Frankrijk. In Frankrijk werden zeer veel walnootbomen aangeplant; van hieruit veroverde de noot heel Europa.

Toen de Germaanse volkeren de walnoot leerden kennen, was deze voor hen dus van Romaanse oorsprong. Daarom kreeg hij bij ons de naam *Waalse noot*, ‘noot uit het land van de Walen’ (Gallië en Italië) ter onderscheiding van de hazelnoot, die hier inheems was. *Wal-* gaat terug op de Germaanse volksnaam *Walha* ‘Kelt, Romaan, inwoner van Noord-Frankrijk’, die op zijn beurt is afgeleid van de naam van de stam der Volcae (vgl. **koeterwaals**).

Terug naar de walnoot. Bij de Romeinen was de walnoot een symbool van het huwelijk. Na de bruiloft gooide de bruidegom een handvol walnoten naar zijn jeugdige gasten – zoals nu bij ons de bruid haar boeket wegwerpt. Plinius bracht deze symboliek in verband met de vernuftige structuur van de noot: de deels gescheiden helften van de kern genieten de bescherming van één harde dop. Minder waarschijnlijk achtte hij de verklaring dat gasten de noten tegen de kamer gooiden waar de bruid werd ontmaagd om hiermee haar gekerm te overstemmen. ‘A very absurd notion, to all appearance’, tekenden de Britse tekstbezorgers Bostock en Riley hier in 1855 bij aan.

Volgens Plinius was de walnoot ook een krachtig geneesmiddel. Zo zou de noot, vermengd met onder andere olie en honing, goed zijn tegen onder meer keel- en oorontsteking, verstuikingen, huiduitslag, dysenterie, zweren en blauwe plekken, hondebeten, cariës en kaalhoofdigheid. Bovendien gebruikten Romeinse vrouwen het sap van de walnoot om hun haar een rode gloed te geven (rood haar stond bij de Romeinen hoog aangeschreven).

In Nederland kende men voorheen zeer veel verschillende walnootbomen. Serrurier (1806) onderscheidde maar liefst veertien verschillende soorten, waaronder de kraaknoot, de dunschillige paardenoot, de boternoot, de bloed-walnoot, de St. Jansnoot en de grote en de kleine steen-okkernoot. Ook hier verwierf de noot zich een plaatsje in het volksgeloof: walnoten die op Sint-Jan (24 juni) of op Sint-Jakob (25 juli) werden geoogst, zouden helpen tegen kolieken; kinderen die walnoten aten zonder brood, kregen luizen; een walnotetak boven de huisdeur zou bescherming bieden tegen bliksem-inslag.

Kortom, de walnoot is een noot om even bij stil te staan.

Engels *walsh-nut* (1368), *walnut* (±1050); Duits *wälhisch nuz* (14de eeuw), *Walnuß* (±1650).

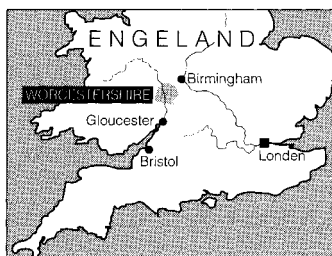
Plinius (ed. Bostock & Riley, 1855-1857) *Nat. Hist.* XV, 24, & XXIII, 77; Serrurier *Fruïtkundig wdb.* 2 (1806) 151-161; Franck & Wijk *Etym. wdb.* (1912²) 772; Verdam *Middelned. wdb.* 9 (1929) 1634, 1636 (*walsch*); Vries *Ned. etym. wdb.* (1971) 814; Kluge *Etym. Wtb. d. deutschen Spr.* (1975²¹) 835; Hiller *Atlas bijgeloof* (1987) 201; Veen *Etym. wdb.* (1989) 810; WNT XXIV (1989) 85 (*waal III*), 776; Vries & Tollenaere *Etym. wdb.* (1991¹⁵) 417; OED (1993²); Pfeifer *Etym. Wtb. d. Deutschen* (1993²) 1535; *Leuvense bijdr.* 83.2 (1994) 230.

worcestersaus

(1900, uit het Engels) *pikante saus*

Iedereen die wel eens in Engeland is geweest, weet dat je niet *Woorsjester* zegt, maar *Woeste*. Je hoort bijna nooit 'Geef mij de woestesaus eens aan', omdat het een saus is die vooral in de keuken wordt gebruikt, en de meeste mensen koken nu eenmaal alleen. De fabrikant beveelt trouwens een algemener gebruik aan: probeer het eens met tomatensap, kip, vlees, jus of soep, staat er op het flesje.

Worcestersaus is een verkorting van *Worcestershire sauce*, die zo heet naar het graafschap Worcestershire in Engeland. Hoewel de meeste woordenboeken het behandelen als een soortnaam, is het eigenlijk een handelsmerk van de firma Lea & Perrins.

William Perrins was een scheikundige uit Evesham. In 1823 begon hij met John Wheeley Lea een drogisterij in Worcester, een stad die vooral bekend was door de productie van porselein en handschoenen. De overlevering wil dat in 1835 een zekere Lord Sandys hun winkel binnenstapte. Hij vroeg hun een recept te bereiden dat hij had meegenomen uit het Verre Oosten. De ingrediënten waren azijn, suikerstroop, suiker, uitjes, ansjovis, tamarinde, knoflook, zout en kruiden. Lea & Perrins maakten er een saus van, maar deze viel bij Lord Sandys niet in de smaak. Het houten vat met de saus bleef liggen en werd helemaal vergeten. Toen Lea & Perrins deze winkel- dochter na een paar jaar weer tegenkwamen, waren ze zo verrast door het bijzondere aroma, dat ze de saus vanaf 1838 in productie namen.

Over de ingrediënten doet men niet geheimzinnig, die staan gewoon op het flesje. Maar wat de exacte verhouding tussen deze ingrediënten is, en hoe lang de saus moet rijpen – dat is nog altijd een van de best bewaarde geheimen van Woeste.

Engels *Worcestershire sauce* (1843); Duits *Worcestersoße*; Frans *Worcester sauce*.

Vergelijk **tabasco**

De *worcesterbes* werd in Worcester voor het eerst op de markt gebracht. Het is een Amerikaanse kruisbes, heel smakelijk, die in de keuken op dezelfde manier wordt gebruikt als de kruisbes.

WORCESTERSAUS: *Taal en letteren X* (1900) 63; *WP culinaire ency.* (1962) 783; Prosper & Courtine *Nouveau Larousse Gastronom.* (1967) 1063; John Goode *The cultured glutton* (1987) 170; Veen *Etym. wdb.* (1989) 826; Dowell & Bailey *Ingrediënten uit de wereldkeuken* (1990?) 224, 250; Spaargaren *Pompadour* (1992) 87; OED (1993?).

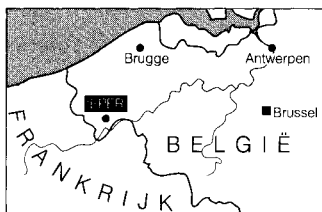

Y

yperiet

(1929, uit het Frans) *mosterdgas*

Twaalf juli 1917 was een warme zomerdag in het derde jaar van de Eerste Wereldoorlog. Bij Ieper in West-Vlaanderen stond een zacht briesje. Dit was precies het

soort weer waarop de Duitsers hadden gewacht. Om 10 uur 's avonds begonnen ze met een beschieting waarbij in totaal 50.000 granaten werden afgevuurd op de Britse linies even ten oosten van Ieper.

Ruim twee jaar daarvoor, op 22 april 1915, hadden de Duitsers geschiedenis geschreven door als eersten gifgas als oorlogswapen te gebruiken. Die dag openden ze 6000 cilinders met chloorgas op het moment dat de wind zachtjes in de richting waaide van de Franse linies bij Langemarck, in de buurt van Ieper. Het was een experiment, bedacht door de Duitse scheikundige Fritz Haber (1868-1934). De Duitsers stonden versteld van het effect. Naar schatting vijfduizend Franse soldaten kwamen om in de twee geelgroene gaswolken en er vielen 10.000 gewonden. Bovendien ontvluchtten talloze soldaten in paniek de loopgraven. Sommigen menen dat de Duitsers de Geallieerden die dag hadden kunnen verslaan, als ze genoeg troepen hadden ingezet om dit 'succes' uit te buiten.

Sinds die dag waren gasaanvallen aan de orde van de dag. Duitsers en Geallieerden beschoten elkaar met gasgranaten en iedere soldaat hield zijn gasmasker binnen handbereik.

Maar de granaten die op 12 juli 1917 werden afgevuurd bevatten iets nieuws. Er spatte een bruine vloeistof uit die leek op sherry en die volgens sommigen vagelijk rook naar mosterd, knoflook of olie. Het goedje sloeg enigszins op keel en ogen, maar dat was alles. De meeste soldaten draaiden zich om en sloepen verder. 'De volgende dag bescheen de zon een leger

dat eruit zag alsof het door een bijbelse plaag was bezocht', schrijven Robert Harris en Jeremy Paxman in *A Higher form of killing* (1983). De mannen konden niet stoppen met overgeven. Velen waren blind geworden en hun gezichten waren bedekt met kleine blaasjes.

In de loop van de dag groeiden de blaasjes uit tot enorme gele blaren, soms wel dertig centimeter lang. Vooral gevoelige delen van de huid zaten er vol mee, zoals nek, knieholtes, genitaliën en dijen. Twee dagen na de aanval stierven de eerste slachtoffers. De mannen stierven een langzame en zeer pijnlijke dood. Lijkschouwing schokte de artsen: strottehoofd en stembanden bleken knalrood en opgezwollen, longen waren ingeklapt of in gewicht verdubbeld, de luchtpijp zat vol prut, bloedvaten in de hersenen waren verstopt. Uit lijken die tien dagen na de aanval werden onderzocht, kwam soms zo'n gasdamp dat het de artsen in hun werk belemmerde.

Analyse van enkele monsters leerde binnen vier dagen wat voor gas de Duitsers hadden gebruikt. De Britten gaven het aanvankelijk de codenaam HS (*Hun Stuff*, 'Moffenspul'), de Duitsers noemden het *Lost* (naar de Duitse chemici Lommel en Steinkopf) en de Fransen doopten het *Ypérite* – een woord dat al snel doordrong tot het Nederlands en het Engels. Daarnaast maakte de naam *mosterdgas* opgang. De soldaten spraken ook wel van 'geel kruis' omdat de Duitsers de hulzen van de mosterdgas-granaten daarmee markeerden.

In eerste instantie dacht men dat de Duitsers een nieuw gas hadden uitgevonden. Maar de Engelse scheikundige Frederick Guthrie had al in 1860 beschreven dat dichloordiëthylsulfide bindvliesontsteking en blaren kon veroorzaken. Sterker nog, in 1916 hadden de Fransen en de Engelsen onafhankelijk van elkaar de geschiktheid van mosterdgas als chemisch wapen onderzocht. Maar beide volken schoven het als onbruikbaar terzijde.

Ook de Duitsers hadden het gas in een eerder stadium afgekeurd. Maar begin 1917 werd het onderzoek onder leiding van Fritz Haber voortgezet. Haber was vooral onder de indruk van de duurzaamheid van het gas – en inderdaad, land dat door mosterdgas was vervuild, kon in geen maanden zonder voorzorgsmaatregelen worden betreden. Dat mosterd-

ytterbium

gas tijdelijke blindheid veroorzaakte en sterk blaartrekkend was, daarvan was Haber zich nauwelijks bewust. Toch hadden de Duitsers enorme voorraden van het gas aangelegd en in de tien dagen na de eerste aanval werden de geallieerden bestookt met ruim een miljoen mosterdgasgranaten. Van juli 1917 tot het eind van de oorlog schakelde het gas naar schatting 125.000 Engelse soldaten tijdelijk uit. Ruim 70.000 Amerikanen raakten door mosterdgas gewond – ruim een kwart van alle Amerikaanse slachtoffers in de Eerste Wereldoorlog.

Diep onder de indruk van het effect zetten de Engelsen en Fransen zich onmiddellijk aan de produktie van yperiet. Maar doordat dit moeilijk en gevaarlijk werk was, duurde het bijna een jaar voordat de eerste granaten tegen de Duitsers werden ingezet. Een van de slachtoffers die daarbij vielen, was de 29-jarige korporaal Adolf Hitler. Het zou hem hebben gesterkt in zijn voornemen de Duitse nederlaag te wreken.

Getooid met een valse baard vluchtte Fritz Haber na de oorlog naar Zwitserland, bang dat hij zou worden berecht als oorlogsmisdadiger. In plaats daarvan kreeg hij in 1919 de Nobelprijs voor de scheikunde, tot grote woede van de academische wereld. Zijn zoon L.F. Haber schreef in 1986 een standaardwerk over het gebruik van gifgassen in de Eerste Wereldoorlog. Pas in 1940 ontdekte de Zwitserse wetenschapper Gerard C. Savoy een middel dat yperiet min of meer onschadelijk maakt.

Engels *yperite* (1919); Frans *ypérite* (1917).

Kramers woordentolk (1929¹⁸) 800; *Winkler Prins*⁷ 13 (1973) 489 (*mosterdgas*); *Ency. Brit.*¹⁵ X (1981) 838, & 19 (1981) 694-695; Harris & Paxman *A Higher form of killing* (1983) 24-36; Haber *The Poisonous Cloud* (1986) 117, 192, 342; Jos de Man 'Gas, gas, gas: moord op de vierkante meter', in: *HP/ De Tijd op zondag* 10.1.1993; Dauzat *Dict. étym.* (1993²) 820; OED (1993²); *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 2299.

ytterbium

(1886, uit het Frans) *scheikundig element*

Welke Zweedse plaats is het vaakst vernoemd? Niet Stockholm, niet Uppsala, en niet Göteborg. Nee, de Zweedse plaats die in alle moderne talen de meeste sporen heeft achtergelaten is Ytterby. Zo kent het Nederlands onder andere

yterraarde, *yterbium*, *yterspaat* en *ytrium* – woorden die allemaal in Van Dale staan. In encyclopedieën zijn bovendien nog te vinden *yttrotitaniet*, *yttrotantaliet* en *ytriumoxied*. Men kan veilig stellen dat vrijwel alle woorden in het Nederlands, Frans, Duits en Engels die beginnen met de ongebruikelijke lettercombinatie *ytt* – en dat zijn er tientallen – te maken hebben met Ytterby.

Dat 99,9 procent van de mensheid nooit van Ytterby heeft gehoord, is niet verwonderlijk. Het plaatsje wordt in de meeste Nederlandse en buitenlandse naslagwerken even genoemd bij bovenvermelde woorden, maar daar houdt het mee op.

Gelukkig biedt de grote Zweedse encyclopedie, het *Svensk Uppslagsbok*, uitkomst. Daarin wordt zelfs melding gemaakt van twee Ytterby's. Het Ytterby waar het hier om gaat is een veldspaatgroeve op de oostelijke punt van Resarö, bij Vaxholm in de Stockholmse scheren. Vanaf 1750 werd in deze groeve kwarts gewonnen en vanaf 1780 veldspaat.

In 1794 deed de Finse scheikundige en mineraloog Johan Gadolin (1760-1852) in deze groeve onderzoek naar een zeldzaam mineraal. Tijdens dit werk stuitte hij op een nieuwe aardsoort, die hij *yterbia* noemde, een naam die drie jaar later werd ingekort tot *ytria*. Om het nog ingewikkelder te maken: in 1802 kreeg dezelfde aardsoort weer een andere naam, namelijk *gadoliniet*, ter ere van de Finse ontdekker.

Bij nader onderzoek bleek gadoliniet te bestaan uit een mengsel van allerlei mineralen. Het grote onderzoeken en naamgeven kon nu beginnen. De Zweedse scheikundige Carl Gustaf Mosander (1797-1858) nam de leiding: in 1842 isoleerde hij uit het gadoliniet een element dat hij *erbium* noemde, een jaar later gevolgd door *terbium* – nog eens twee woorden die etymologisch verband houden met het plaatsje Ytterby, respectievelijk verkort tot (Ytt)erby en (Yt)terby.

De Zwitserse natuurkundige Jean Charles Galissard de Marignac (1817-1894) nam de fakkel over en kwam in 1878 onder meer met *yterbium*, voor een zeer zeldzaam, schitterend, poedervormig metaal dat zo moeilijk te isoleren is dat het nauwelijks commercieel wordt toegepast.

Dat is niet het geval met *ytrium*, dat onder meer wordt

verwerkt in beeldbuizen van televisies.

De nieuwsgierigheid van de gemiddelde lezer zal nu ruimschoots bevredigd zijn, maar er blijven nog twee belangwekkende feiten te melden: 1. Ytterby is tot 1934 als groeve in gebruik gebleven; en 2. de grootste diepte van de groeve is 135 meter.

En dat tweede Ytterby? Dat is Nils, Nils Ytterby, het pseudoniem van de Zweedse schrijver K. Skredsvik, een auteur die in Nederland ongeveer even bekend is als de veldspaatgroeve op de oostelijke punt van Resarö.

Engels *ytterbium* (1879); Duits *Ytterbium* (1879); Frans *ytterbium* (1878).

Vergelijk **strontium**

De voornaamste overige geoniemen onder de scheikundige elementen:

Americium, in 1946 door de ontdekkers, onder wie Glenn Theodore Seaborg (geb. 1912), genoemd naar het werelddeel van ontdekking, naar analogie van *europium*. Seaborg ontdekte in totaal negen scheikundige elementen – waaronder *curium* – en deelde in 1951 in de Nobelprijs. Hij stond ook aan de wieg van de atoombom.

Europium werd in 1896 door de Franse scheikundige Eugène Demarçay (1852-1903) ontdekt. Hij noemde het, in 1901, naar het continent Europa. Het is een van de zeldzaamste elementen.

Francium werd in 1939 ontdekt door de Franse scheikundige Marguérite Perey (1909-1975). Pas in 1947 gaf zij haar ontdekking een naam, op aandringen van een collega. Zij leidde de naam af van *Francia*, de verlatijnste naam van haar vaderland. Perey begon als assistente van Marie Curie.

Gallium werd in 1875 ontdekt door de Franse scheikundige Paul Emile Lecoq de Boisbaudran (1838-1912). Hij leidde de naam af van *Gallia*, de Latijnse naam voor Frankrijk, met een toespeling op zijn eigen achternaam *le coq* 'de haan', in het Latijn *gallus*. Gallium komt onder andere voor in **bauxiet** (z.a.) en kaolien – beide geoniemen.

Germanium werd in 1886 ontdekt door de Duitse scheikundige Klemens Alexander Winkler (1838-1904). Hij leidde de naam af van *Germania*, de Latijnse naam van zijn vaderland. Germanium is bros, zilvergrijs en zeldzaam: de aardkorst bevat gemiddeld 2 gram per ton.

Hafnium werd in 1923 in Kopenhagen ontdekt door de Nederlandse natuurkundige Dirk Coster (1889-1950) en zijn Hongaarse collega George de Hevesy (1885-1966). De naam komt van *Hafnia*, de Latijnse naam van Kopenhagen. Coster en Hevesy deden de ontdekking op aanwijzing van Niels Bohr, in diens laboratorium. Hafnium wordt onder andere toegepast in gloeidraden.

Holmium werd in 1879 door de Zweedse scheikundige Per Teodor Cleve (1840-1905) ontdekt in erbiumboxyde. Hij noemde het naar zijn geboorteplaats Stockholm, *Holmia* in het Latijn. Holmium is nauw

verwant aan erbium en komt in dezelfde mineralen voor.

Illinium werd in 1926 door de ontdekker, de aan de universiteit van Illinois verbonden scheikundige B. Smith Hopkins, genoemd naar de staat Illinois. Datzelfde jaar eisten twee Italiaanse wetenschappers van de universiteit van Florence ook de ontdekking van het nieuwe element voor zich op, dat zij **florentium** noemden, naar de stad Florence. Illinium zou een natuurlijk element zijn, maar het lukte andere wetenschappers niet het opnieuw te isoleren. In 1947 werd de kunstmatige tegenhanger bereid. De naam illinium werd daarop vervangen door **promethium**, dat is genoemd naar de Griekse mythologische figuur Prometheus.

Koper komt van Cyprus, waar al in 1500 v.Chr. kopermijnen waren. Aanvankelijk sprak men in het Latijn van *aes Cyprium*, 'Cyprisch erts'. Later werd dit *cuprum* of *coprum*. Wij leenden dit woord halverwege de 13de eeuw.

Lutetium werd in 1907 ongeveer gelijktijdig ontdekt door de Franse scheikundige Georges Urbain (1872-1934) en zijn Duitse collega Auer von Welsbach (1858-1929), in onzuiver ytterbiumoxyde. Von Welsbach noemde het *cassiopeium*, naar de ster Cassiopeia. De Internationale Atoomgewichtsc commissie koos echter voor de door Urbain voorgestelde naam Lutetium. Urbain, die het grootste deel van zijn leven wijdde aan onderzoek naar yttriumaarde, leidde die naam af van *Lutetia*, de Latijnse naam van zijn geboorte- en woonplaats Parijs.

Polonium werd in 1898 ontdekt door Pierre (1859-1906) en Marie Curie-Sklodowska (1867-1934). De naam werd afgeleid van *Polonia*, de Latijnse naam van Polen, het geboorteland van Marie Curie. Polonium is een van de zeldzaamste metalen. Het komt voor in uraanertsen.

Renium of *Rhenium* (oude spelling) werd in 1925 ontdekt door de Duitse scheikundige Walter Karl Friedrich Noddack (geboren 1893), zijn vrouw Ida Tacke en een zekere Berg. Zij noemden het naar de Rijn, in het Latijn *Rhenus*. Renium is een zilverwit, glanzend metaal. Door de hoge prijs wordt het weinig toegepast. Noddack claimde in 1925 ook de ontdekking van een element dat hij **masurium** noemde, naar Masurië in Oost-Pruisen (vgl. **mazurka**). Dit element werd later *technetium* genoemd.

Ruthenium is een hard, wit edelmetaal. Het werd als laatste van de platinametalen ontdekt. G.W. Osann (1797-1866) en de Zweedse scheikundige Berzelius (1779-1848) scheidden het in 1826 in onzuivere toestand af uit ruw platina-erts. Osann leidde de naam af van *Ruthenia*, de Latijnse naam van Rusland, omdat het nieuwe element voor het eerst werd opgemerkt in erts uit de Oeral. De Russische scheikundige K.K. Klaus (1796-1864) isoleerde ruthenium in 1844 voor het eerst in zuivere vorm.

Scandium werd in 1879 door de Zweedse natuurkundige Lars Fredrik Nilson (1840-1899) ontdekt in oxyde van – alweer – ytterbium. Hij leidde de naam af van *Scandia*, de Latijnse naam van Scandinavië, omdat de mineralen waaruit hij dit element isoleerde, daarvandaan kwamen.

Thulium werd in 1879 door de Zweedse scheikundige Per Teodor Cleve (1840-1905) ontdekt in erbiumoxyde, tegelijk met holmium. Hij noemde

het naar *Thule*, in de klassieke oudheid de naam van de noordelijkste punt van de toen bekende wereld. Het is nooit opgehelderd welk land hiermee precies werd bedoeld. Cleve meende: Scandinavië. Met *Ultima Thule* bedoelt men een afgelegen gebied in het algemeen.

YTTERBIUM: Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 6 (1861) 5248; Nieuwenhuis *Alg. wdb. kunsten en wetensch.*¹ 10 (1866) 411; Heyse *Fremdwdb.* (1879¹⁶) 1012; Winkler *Prins*⁵ 16 (1938) 585; *Svensk Uppslagsbok* 32 (1955) 197; *Ency. Brit.*¹⁵ X (1981) 839; *Dauzat Dict. étym.* (1993²) 820; *WNT* XXVII (1993) 256-260; *OED* (1993²).

Z

zijdenhemdje

(1717) *fijne handappel met een zachte, dunne, gele schil*

Zo'n ouderwets smakelijk appeltje, waar je zó je tanden in zet: zacht, geel, met een bloesje aan de zonzijde – ziedaar het *zijdenhemdje*. Maar helaas, het is al sinds de jaren zestig niet meer te krijgen.

Vanwaar die naam? Serrurier (1805) wist het wel: om de gladde dunne schil natuurlijk. Latere taalkundigen zijn het er echter roerend over eens dat zijdenhemdje een verbastering moet zijn van de Engelse naam Sydenham. Bij buitenlandse namen gebeurt zoiets wel vaker, denk maar aan de *golden delicious*, die een gulden liesje werd.

De gedachte aan een Engelse herkomst is heel plausibel, want van oudsher komen vele Nederlandse appels en appelrassen daarvandaan. Volgens sommige onderzoekers is het zijdenhemdje vernoemd naar een Engelse kweker Sydenham, over wie zij helaas niets naders weten te melden. Anderen houden het op een plaats Sydenham. Nu telt Engeland wel negen Sydenhams. De bekendste is een voorstad van Londen, waar van 1854 tot 1936 het Crystal Palace heeft gestaan. Geen oord voor boomgaarden, maar ja, er is zelfs een appel die 'London Pippin' heet.

Veelbelovender zijn twee piepkleine Sydenhams in Devonshire in het zuidwesten van Engeland. Dit is vanouds een bekende appelstreek, zij het vooral voor ciderappels, niet voor

handappels. Bovendien schreef De Vries (1971) dat *Sydenham* in Devonshire als naam van een appelsoort voorkomt. Die is echter in Engelse naslagwerken niet te vinden, en zo blijft de verklaring van zijdenhemdje uit een Sydenham in Engeland een hypothese, meer niet.

De categorie 'noten & zuidvruchten' is rijk aan geoniemen. De naam **bergamotpeer** – voor enkele perenvariëteiten die een beetje op appels lijken – wordt in Franse woordenboeken in verband gebracht met het Westturkse plaatsje Bergama (het vroegere Pergamon en de naamgever van **perkament**, z.a.). Volgens andere naslagwerken gaat het woord bergamotpeer echter terug op het Turkse *beg armudi* 'herenpeer'. Men vermoedt dat de Europese vormen van dit woord zijn beïnvloed door de Noorditaliaanse plaatsnaam Bergamo, mogelijk omdat de peer daar werd gekweekt. In ieder geval werd in Bergamo de **bergamotcitroen** gekweekt. Uit de schil van deze citrusvrucht wordt de geurige **bergamotolie** verkregen, die wordt verwerkt in snoepjes en in parfum.

Een kleine, donkere pruim die al in de vroege middeleeuwen vanuit Syrië in Europa moet zijn ingevoerd, is genoemd naar Damascus, de hoofdstad van het land van herkomst: **pruim van Damas(t)**, **damastpruim** of **damascener pruim**. Als gevolg van een uitzonderlijke reeks woordvervormingen is een soortgelijke vrucht, met oorspronkelijk dezelfde naam, bij ons bekend onder de naam **kwets**. Het Nederlands heeft dit woord ontleend aan het Duitse *Zwetsch(g)e*, dat uiteindelijk teruggaat op het Griekse *damaskènon* 'pruim uit Damascus'.

Volgens Van Dale is het woord **elstar**, voor een bepaalde zoetzure appel, gevormd van Elst, in de Betuwe, en de eerste twee letters van de voornaam van Arie Schaap, die deze appel zou hebben gekweekt. Wij zullen u besparen wie we allemaal hebben gebeld in Elst en omgeving, maar van Arie Schaap hebben ze er nog nooit gehoord. De elstar is pas een jaar of tien op de markt. Mogelijk is hij in Elst gekweekt, maar ook dat bleek niet te achterhalen. De herkomst van de naam is dus vooralsnog onbekend.

Een jaar of wat geleden heeft iemand bedacht 1. dat je een biefstuk, een gebraden kip of iets dergelijks kunt combineren met ananas, en 2. dat je hiervoor op de menukaart kunt waarschuwen door de naam van het gerecht te voorzien van het voorvoegsel **hawai**: **hawaiburger**, **hawai-kip** enzovoort. De benaming klopt in zoverre dat de Amerikaanse staat Hawaï inderdaad een van 's werelds belangrijkste exporteurs van ananas is.

De **kalvijn** is een handappel, volgens Van Dale met een aardbeiachtige smaak. Hij wordt ook wel **calville** genoemd en heeft dan ook niets te maken met de bekende kerkhervormer. Volgens de etymoloog Vercoullie heet deze appel naar een plaatsje Calville of Calleville in het Franse Normandië, van oudsher een gebied met een grote appelproductie. De kalvijn wordt ook wel rammelappel genoemd, omdat je de pitten in het klokhuis kunt horen rammelen.

De **kanteloep**, **kantaloep** of **cantaloupe** is een zeer smakelijke meloen met oranje vruchtvlees. Vroeger hadden kanteloeperen een opvallend knob-

belige ('gekarbonkelde') buitenkant, nu niet meer. Deze meloen dankt zijn naam aan een pauselijk buitenverblijf in het dorpje Cantalupo in Sabina op zo'n 50 kilometer ten noorden van Rome, waar de uit het Midden-Oosten afkomstige vrucht in de 16de eeuw voor het eerst in Europa moet zijn gekweekt. Een hardnekkige traditie die verband legt met een pauselijke villa Cantalupo elders in Italië, bij Ancona, is onjuist.

Kasausies of *kesousjes* zijn eigenlijk amandelen, maar er worden ook wel pinda's mee bedoeld. Het zijn van oorsprong *Curaçaose* amandelen, op z'n Amsterdams uitgesproken en zo door Van Dale opgetekend.

De **perzik** is genoemd naar Perzië (in klassiek Latijn: Persis), waarvandaan de perzikboom in de eerste eeuw n.Chr. naar Italië is overgebracht. De Latijnse naam was dan ook *persicum malum* 'Perzische appel'. Overigens is de boom oorspronkelijk misschien afkomstig uit China. Afleidingen van *persicum* zijn in de loop van de middeleeuwen – meereizend met de vrucht – in vele Europese talen opgenomen. De kleurnaam **paars** is ontstaan uit middeleeuws Latijn *persus* 'perzikkleurig', en gaat dus uiteindelijk eveneens terug op de geografische naam Perzië.

De **ramboursappel**, een zurige zomerappel, is genoemd naar het Noordfranse gehucht Rambures, halverwege Amiens en Dieppe.

Satsuma's of *satsoema's* zijn pitloze mandarijnen. Deze naam is vermoedelijk ontleend via het Engels, waar hij al in 1882 is gesignaleerd. De satsuma's zijn genoemd naar het schiereiland Satsuma in het uiterste zuiden van Japan, nabij de stad Kagoshima. **Satsuma** is ook de naam van een bepaald type porselein waar die streek in de 18de en 19de eeuw om bekendstond.

Hoewel in de Bijbel de nodige aandacht wordt geschonken aan de Palestijnse stad Sodom, de zondigheid van haar bewoners, en haar verdelging, wordt de **sodomsappel** in dat boek niet genoemd. Volgens de geschiedschrijver Flavius Josephus (1ste eeuw n.Chr.) zou deze vrucht in de omgeving van Sodom groeien. Het eigenaardige ervan was, dat ze onder een aantrekkelijk uiterlijk slechts stof en as bevatte. Ze was dus zeer geschikt als symbool van schone schijn, zonde en vergankelijkheid. Over de vraag welke vrucht Josephus precies bedoelde, is veel gespeculeerd. Tot de kandidaten behoren een bepaalde woestijnheester (*Calotropis procera*) en verscheidene nachtschadeachtigen van het geslacht *Solanum*, waarvan de vruchten naar het schijnt door de steek van een insect kunnen uiteenvallen tot zwart poeder.

De **tamarinde** is een in tropische gebieden inheemse boom waarvan de zaden in peulen in een soort smakelijke vruchtenmoes liggen. Die moes wordt onder meer gebruikt als basis voor dranken en sauzen, en als laxerend geneesmiddel. De naam tamarinde is via het middeleeuws Latijn ontleend aan het Arabische *tamr hindi* 'Indische dadel'.

ZIJDENHEMDJE: *Register van alle soorten van peeren en appelen [...] (Leiden 1717) 29; J.H. Knoop Beschrijving van [...] Appelen en Peeren [1758] 6; Serrurier Fruitkundig wdb. I (1805) 256; Witsen Geysbeek Wdb. zamenleving 6 (1861) 5385; WNT VII¹ (1926) 265 (jeruzalemmer); Ter Laan Nieuw Groninger wdb. (1929) 1231; Vries Ned. etym. wdb. (1971) 865; WNT [te verschijnen] (zijden).*

zoeaaf, zouaaf

(1855, uit het Frans) Franse infanterist (1855); lid van Vaticaanse ordedienst (1863)

In 1827 sloeg de dei van Algiers de Franse consul met een vliegemepper in het gezicht. Drie jaar later besloot Polignac, de Franse eerste minister, in een poging zijn bewind meer luister bij te zetten, voor deze belediging genoegdoening te zoeken. Aanvankelijk liep de militaire operatie op rolletjes. Op 5 juli 1830 veroverde een Frans leger Algiers. Pas zeventien jaar later lukte het de Fransen de tegenstand te breken van emir Abd al-Kader, het hoofd van enkele Berberstammen, die door de huidige Algerijnen wordt vereerd als de 'vader des vaderlands'. Vervolgens duurde het nog tien jaar voor alle stammen in Kabylië onder Frans bestuur waren gebracht. De Kabylen woonden in het bergland tussen de steden Algiers en Constantine. Zij waren zeer geharde strijders. In de eeuwen daarvoor hadden ze weerstand geboden aan achtereenvolgens de Carthagers, Romeinen, Vandalen, Grieken, Arabieren en Turken.

Onder de Kabylen waren de beste vechters de *Zouaouna* of *Zouaoua*. Vanouds dienden zij als huurtroepen en lijfwachten van de Berbervorsten.

Nadat de Fransen Algiers hadden veroverd, hielden zij de *Zouaouna* aan. Op 1 oktober 1830 vormde generaal Clausel een regiment 'inlands voetvolk' onder de naam *Zouaves*. Met het oog op het klimaat mochten de soldaten hun 'Turkse' klederdracht behouden: leren slobkousen, wijde pantalons, vest en tulband.

Al snel werden ook Franse vrijwilligers bij de zoeaven ingedeeld en in 1833 telde het regiment nog maar twee compagnieën Kabylen. De meesten van hen deserteerden in 1839, bij het uitbreken van de oorlog tegen Abd al-Kader. Vanaf dat jaar werden uitsluitend Fransen bij de zoeaven ingedeeld. Het bleef echter een zeer vechtlustig regiment. Tijdens de Krimoorlog vochten de zoeaven voor het eerst buiten Algerije. In de decennia daarna stredden ze mee in alle belangrijke oorlogen in Afrika en Europa – inclusief de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

De tweede betekenis van zoeaaf – die van lid van de pause-

lijke ordedienst – ontstond in 1860. Garibaldi en koning Victor Emanuel II streefden indertijd de eenheid van Italië na en wilden ook de Kerkelijke Staat inlijven. Paus Pius IX riep katholieke jongeren uit de hele wereld op hem te verdedigen. Ze moesten tussen de zeventien en veertig jaar zijn, ongehuwd en bereid te sterven in het aangezicht van God. Pius droeg de Franse zoeaven-generaal Lamoricière (1806-1865) op uit deze vrijwilligers een leger samen te stellen.

Overal werd gehoor gegeven aan deze oproep, maar nergens met zoveel geestdrift als in Nederland. De Belgen leverden 1600 vrijwilligers, de Fransen 2900 en de Nederlanders ruim 3200 – merendeels arme, ongeletterde boerenjongens. De meesten van hen vertrokken vanuit Oudenbosch, uitgezwaaid door pastoor Willem Hellemons, met op hun jas een speld met het pauselijk wapen en in hun zak een briefje waarop ze de meest voorkomende zonden in drie talen konden aanwijzen tijdens de biecht (bijvoorbeeld, nr. 17: ‘ontuchtige handelingen met een ongehuwde vrouw’).

In totaal sloten tienduizend katholieke vrijwilligers zich aan bij de *pauselijke zoeaven*. Van de Nederlanders legden er ruim tweehonderd het loodje. De meesten stierven trouwens aan de cholera, niet aan het oorlogsgeweld.

De bekendste Nederlandse zoeaaf was Pieter Jansz. Jong uit Lutjebroek, ‘de duivel op het slagveld’. Volgens de overlevering had hij al dertien Garibaldisten met de kolf van zijn geweer gedood, toen hij op 13 oktober 1867 tijdens de slag bij Monte-Libretti, met dolk- en bajonetsteken werd vermoord.

In Nederland ontstond tussen 1864 en 1870 een hele zoeaven-cultuur. Dames droegen binnen en buiten een *zoeavenjasje*, een kraagloos, taillelang jasje met banden. Daarnaast ontstond het woord *zoeavenbroek* (ook wel ‘Turkse broek’ genoemd) voor een wijde broek, aangerimpeld aan de band, met een zeer wijd kruis dat in plooiën tussen de bovenbenen valt.

Nadat de Kerkelijke Staat zich eind 1870 had overgegeven, keerden de Nederlandse zoeaven naar huis terug. Zij verenigden zich in broederschappen, bonden en verenigingen, merendeels met het doel behoeftige oud-strijders financieel te ondersteunen. Na de dood van de laatste Nederlandse zoeaaf,

in 1947, werd in de uitvalsbasis Oudenbosch het Nederlandse Zouavenmuseum opgericht. Lutjebroek beschikte tegen die tijd al over een gedenkplaat en een monument voor Pieter Jansz. Jong, de dapperste man die dit dorp ooit heeft voortgebracht.

Engels *Zouave* (1848 [infanterist]; 1864 [pauselijke ordedienst]); Duits *Zuave*; Frans *zouave* (1830 [infanterist]; 1860 [pauselijke ordedienst]).

Witsen Geysbeek *Wdb. zamenleving* 6 (1861) 5449; Nieuwenhuis *Kunsten en wetensch.* 2 9 (1863) 472; *Winkler Prins*¹ 9 (1877) 159; *Navorscher* 28 (1878) 243; Beer & Laurillard *Woordenschat* (1899) XIV (naschrift), 1270; *Vivat's ency.* 10 (1908) 8078; *Ency. Brit.*¹¹ 28 (1911) 1044; *Kath. ency.*¹ 13 (1936) 112 (Hellemons), & 24 (1938) 655-656; *Winkler Prins*⁶ 18 (1954) 780; Heidt *Catholica* (1961²) 1895; O'Hara *Mode ency.* (1989) 234, 236; OED (1993²); H. Horsten 'Duivels op het slagveld', in: *Volkskrant* 19.11.1994; *Rey Dict. hist. langue franç.* (1994²) 2304.

Zweeds wittebrood

(1945) *wittebrood dat aan het einde van de hongervinter uit vliegtuigen boven Nederland zou zijn afgeworpen*

Om gezond te blijven, heeft een volwassen vrouw per dag zo'n 2200 kilocalorieën aan voedsel nodig. Een encyclopedie voor de vrouw berekende in 1968 een 'calorie-arm dagdieet' op 1524 kilocalorieën, een uitkomst die tijdens de Tweede Wereldoorlog met hoongelach zou zijn ontvangen. In januari 1945 was het aantal kilocalorieën dat per persoon op voedselbonnen beschikbaar was, gedaald tot minder dan 500 per dag. Dat is negen bruine boterhammetjes met niks. En het ergste moest toen nog komen; in totaal heeft de hongervinter meer dan 15.000 slachtoffers geëist.

Het is gemakkelijk voorstelbaar dat voedselverstrekking, in welke vorm dan ook, tegen het einde van de oorlog tot legendevorming kon leiden. Het 'Zweedse wittebrood' is zo'n legende. Nog altijd 'weten' vele Nederlanders dat aan het eind van de oorlog Zweeds wittebrood boven Nederland is afgeworpen, maar in werkelijkheid is dat niet zo.

In 1978 viel het de schrijver Bob den Uyl op dat enkele bekende Nederlanders, die notabene zelf de oorlog hadden meegemaakt, het wittebroodverhaal voor zoete koek slikten. Op 17.11.1978 schreef hij een kribbige column in *NRC Han-*

delsblad, waarin hij de wittebroodlegende ontmaskerde. Een van de mensen die dit lazen, was columnist Nico Scheepmaker. Een ander zou misschien, tuk op een bijrolletje als beeldenstormer, meteen de eigen lezers uit de droom hebben geholpen, maar Scheepmaker deed iets veel originelers. Hij herinnerde zijn lezers op 23.II.1978 op onschuldige toon aan dat heerlijke Zweedse wittebrood uit de bevrijdingstijd, en vroeg hun om hun persoonlijke herinneringen aan dat brood eens op te schrijven. Honderden ontroerende reacties heeft hem dat opgeleverd.

In een boekje dat Scheepmaker op basis van die reacties samenstelde, en in een latere publikatie van Hans Onderwater, valt te lezen hoe het dan wèl is gegaan. Eind 1944 werd de voedselsituatie in het noorden van Nederland, dat nog door de Duitsers bezet was, zo rampzalig dat de Nederlandse regering in ballingschap bij de geallieerde leiders aandrang op voedselhulp. Dat was niet eenvoudig te regelen, omdat daarvoor de medewerking van de Duitsers vereist was. Na intensieve onderhandelingen tussen alle partijen konden op 28.I.1945 de eerste voedselschepen van het 'Zweedsche Roode Kruis' afmeren in Delfzijl. Ze hadden geen brood, maar hoofdzakelijk meel, margarine en 'grutterswaren' aan boord, waarvan de distributie nog weken zou vergen. Pas eind februari werd van dat meel overal in bezet gebied wittebrood gebakken, 'Zweeds' wittebrood, dat voor velen smaakte 'als de lekkerste cake'.

In de loop van april 1945 werden geleidelijk aan Noord- en Oost-Nederland bevrijd. In het westen werd de hongersnood alleen maar erger. De Nederlandse regering stelde nu voor om bommenwerpers voedsel te laten afwerpen. Na nogmaals moeizame onderhandelingen werd ook dit plan gerealiseerd. Van 29 april tot 8 mei 1945 werden – onder de codenamen Chowhound, Faust en Manna – door respectievelijk de Amerikaanse, de Canadese en de Britse luchtmacht boven een tiental plaatsen voedselpakketten afgeworpen. Zowel voor de bemanningen van de extreem laag vliegende bommenwerpers als voor de toeschouwers op de grond was het een aangrijpende belevens. Het verzamelen en distribueren van de tienduizenden afgeworpen zakken en pakketten – die in hun val

helaas een aantal slachtoffers maakten – was nog een heidens karwei. Ook deze pakketten, die niet eens uit Zweden kwamen, bevatten geen brood, maar alleen de *ingrediënten* ervoor.

Hoewel juist in die week het einde van de oorlog kwam, was de voedselhulp op dat moment harder nodig dan ooit. In vele landen van Europa moesten levensmiddelen trouwens nog jarenlang worden gerantsoeneerd. Tweeëneenhalf jaar na de oorlog was het brood in Nederland nog op de bon. In Zweden ook.

Vergelijk **suède**

Een zeer grote en dikke spijker wordt wel **zweed** genoemd. Deze spijkers zijn gemaakt van Zweeds ijzer, vandaar. Zweed is ook de benaming voor een bepaalde type (Zweeds) schip.

Zweedse gymnastiek, heilgymnastiek, werd ontwikkeld door Pehr Hendrik Ling (1776-1839). Zijn 'medische gymnastiek' vond wereldwijd navolging en speelt nog steeds een belangrijke rol.

Een **Zweedse muil** is een schoen zonder hiel, waarbij het voorstuk door een veter bijeen wordt gehouden.

Zweeds zwart is een zwarte verfstof die bestaat uit houtskoolpoeder met een bindmiddel.

ZWEEDS WITTEBROOD: *Moderne W.P. v.d. vrouw* (1968) 126; *Scheepmaker Het Zweedse wittebrood* (Baarn 1979); *Ency. Brit.*¹⁵ 13 (1979) 419; Hans Onderwater *Operatie 'Manna': de geallieerde voedseldroppings april/mei 1945* (Weesp 1985).

THEMATISCH REGISTER

Amusement

Grandguignol 231
Italiaantje 231
jongejannen 231
lunapark 136-138
stamboeltroep 231
vaudeville 231
vauxhall 230-232

Bouw, kunst en kunstnijverheid

baldakijn 118
brandaris 182
bungalow 47-49
certosina 62
chinalak 200
chinees 200
damasceren 175
fazan(t)erie 86
francijn 179
fries 118
gedamasceerd 175
hun(n)ebedden 229
kariatide 116-118
meander 153-154
paisley 172
pharos 180-182
quenast 185-187
quenastkeien 186
quenasttegels 186
satsoema, satsuma 246

Dieren

*zie ook **Honden, Paarden,***

Vogels

abberdaan 126
Abessijn 13

angora 14
angorageit 14
angorakat 14
angorakonijnen 14
béarn 36
chinees 200
cyper, cyperse kat 14
gilahagedis, gilamonster 87
jerseyvee 108
kartuizer 118-119
kasjmiergeit 121
labberdaan 126-129
Manxkat 14
meandriet 154
nijlbaars 128
nijl krokodil 128
nijlpaard 128
nijlsnoek 128
sardel 128
sardien, sardinij 128-129
schardijn 128
siamees 197-198
tarantula 219-221
tarentel 219
tarentula 219
victoriabaars 128

Drank

armagnac 63
Beiersch, Heineken's 184
bockbier 40-41
bourbon 63
calvados 63
canadathee 54
champagne 55-58
champagne-wijn 57
champie 57

chartreuse 61-64
cognac 63
daiquiri 63-64
fachinger (water) 83-84
geuze 41
jopenbier 41
kanariesek 115
kanariewijn 115
koffie 156-159
kriek (bier) 41
krieklambiek 41
Labradorthoe 130
malaga 145-146
mokka 156-159
Mokka-vocht 159
panje 58
peterman 41
pils 183-184
Pilsener bier 183
pisco 64
sampanje 57
schiedammer(tje) 64
selterswater, seltserwater 192
sjempie 57
spa 209-210
tequila 64
trappistenbier 41

Gebruiksvoorwerpen

antimakassar 20-22
bajonetsluiting 77
baldakijn 118
bougie 42-43
bril 17
geiser 92-95
jerrycan 106-107
Lolaborstel 132-133
opzoomerbollen 170
zweed 251

Gedrag en uiterlijk

arcadisch 117
befkanarie 115
bohemer 87
bohémien 87
canadel 53-55
chinezenbaard 200
hollandizeeren 90
Jan Duffel 74
kalikoets 111
kalkoenneus 111
kanarieneuker 115
laconiek 117
laconisme 117
magnetiseur 144
makassar(olie) 20
meandrisch 154
mekkabalsem 154-155
sardonisch 129
shanghaaien, sjanghaaien
193-195
Siamese tweeling 198
spartaans 117
vandalisme 226-229

Geld

beiersgulden 73
besant, bezant, bisant 73
daalder 67-69, 71
daler 68
dollar 68, 71-73
florijn 73
heller 73
leeuwendaalder 71
lombard 134
lommerd 133-135
Mechelaar 73
rand 73

Gesteenten en mineralen

agaat 15-18
 andesiet 17
 basalt 30-32
 bauxiet 32-33
 beril 17
 beryllium 17
 brasilianiet 45
 braziliaan 45
 chalcedoon 17
 Cyprische umber 168
 epsomiet 81
 gagaat 96
 git, gitzwart 95-97
 kaolien 168-169
 kaoliniet 169
 Kasselse aarde 168
 Keulse aarde 168
 kimberleypijpen 169
 kimberliet 169
 koper 243
 labrador, labradorsteen
 130-131
 labradoriet 131
 magneet 142-145
 magneetijzersteen 142
 magnetiet 142
 mokkasteen 159
 umber 168-169
 pozzolaan (aarde) 169
 pozzuolaan 169
 puzzolaan 169
 quenast 185-187
 sardis, sardius 17
 sardonyx 17
 strontianiet 214
 topaas 17
 tripel 169
 turkoois 221-223

Turkse umber 168
 umber 168
 yperiet 238-240
 ytterraarde 241
 ytterspaat 241

Honden

chihuahua 66
 dalmatiër 69-70
 Dalmatiner dog, hond 70
 Dalmatische hond 70
 labrador 129-130
 molos 187
 newfoundlander 163-165
 pekin(g)ees 175-176
 rijst-met-krentenhond 70
 rottweiler 187-188
 sint-bernard, sint-bernards-
 hond 201-204

Kaas

camembert 49-51
 cheddar(kaas) 64-65
 emmentaler 80-81
 gorgonzola 97-98
 gruyère 98
 roquefort 36
 stilton 213-214
 stiltonkaas 213

Kleding

Atjeh-jas 224
 balaclava 24-26
 bermuda, bermudashort(s)
 36-37
 bikini 38-40
 cachemir 121
 charlestonjurkje 59
 dalmatica 69

duffel 74-75
duinkerker 224
fes, fez 88-89
gamaschen 163
jeans 104-105
jodhpurs 108-109
norfolkjasje 225
reisulster 224
Saharienne 225
sjaal 122
Turkse broek 247
Turkse kap 89
tuxedo 223
ulster 224-225
ulsterette 224
zoeavenbroek 248
zoeavenjasje 248
Zweedse muil 251

Kleuren, kleurstoffen

brasileïne 45
campêchehout-inkt 51
Cyprische omber 168
indigo 105
Kasselse aarde 168
Keulse aarde 168
magenta 139-141
nijlblauw 128
nijlgroen 128
omber 168-169
paars 246
solferino 207-209
turquoise 222
umber 168

Materialen

angorawol 14
braziel 44
brazielhout, braziliehout 44-45

campêchehout 51-52
carolina pine 52
chinalak 200
chinatalk 200
corduaan (-leer) 162
coromandel (hout) 52
damastpapier 175
fernambukhout 45
francijn 179
kalgan 201
krimmer 26
lyddiet 78
marok, marokijn 150-152
marokijnpapier 151
mochaleer 159
mousseline-glas 161
nappa (leer) 162-163
oregon (pine) 52
parana-pine 52
peau de suède 215, 216
perkament, pergamiijn
176-179
pernambukhout 45
provinciehout 52
rusleer 163
saffiaan 151
Shetlandwol 195
sisal 204-205
sisaltouw 205
sisalvezel 205
suède 215-216
tonkin 52
tonkinstok 52
Turks leer 151
vernis 232-233
zeem 163
Zweeds zwart 251

Medisch

bougie 42-43
 bougisseren 43
 Cartagenabalsem 155
 Columbiabalsem 155
 ebolavirus 78-80
 emserzout 82
 Engels zout 82
 epsomzout 81-83
 Guyanabalsem 155
 Haarlemmerolie 99-100
 Hongkong-griep 80
 lassakoorts 79
 lymeziekte 138-139
 maltakoorts 80
 marburgvirus 79
 mekkabalsem 154-155
 orvietaan 170-171
 parabalsem 155
 perubalsem 179-180
 Restonvirus 79
 rigabalsem 155
 seidlitzzout 191
 seidlitzpoeder 191
 Siamese tweeling 198
 Spaanse griep 80
 tamarinde 246
 tarantisme 219
 texaskoorts 80
 tolubalsem 180
 Venezuelabalsem 155
 veronal 233-234
 veronalisme 234
 Zaire-ebola 79

Militair

bajonet 77-78
 bren, brengun 45-46
 dumdkogel 75-78

Enfield-geweer 213
 jerrycan 106-107
 jerrycanboys 106
 Lee-Enfield-geweer 213
 lyddiet 78
 oerlikon 78
 semtex 78
 sten, stengun 211-213

Muziek en dans

acid house 103
 allemande 60
 bergamasca 60
 carmagnole 224
 charleston 58-61
 deep house 103
 écosaise 60
 ethno house 103
 flamenco 60
 gabber-house 103
 garage house 103
 habanera 60
 hip house 103
 house, house-muziek
     102-104
 kujawiak 152
 malagueña 146
 mazurka 152-153
 mazurken, mazurkeren 152
 mellow house 103
 polonaise 60
 soft house 103
 soule house 103
 tarantella 218
 techno house 103
 tribal house 103
 varsovienne 229-230
 zarzuela 232

Paarden

andalusiër 196
arabier 196
ardenner 196
belg 196
brabander 196
Connemarapony 196
dartmoor (pony) 196
hakkenei 196
hannoveraan 196
hit 102
hitlander 102
Hitlands paard 102
holsteiner 196
hongaar 196
lippizaner 196
Mecklenburger 196
New-Forestpony 196
Shetlandpony, Shetlandse pony, Shetlander 102, 195-196
sydniër 196
Welshpony 196

Planten en bomen

zie ook Vruchten

anjer, anjelier 18-20
canadapopulier 54
Gilead, boom van 155
neppe 15
perubalsemboom 180
provenceroos 185
provincieroos 184-185
sodomsappel 246

Rookwaren en drugs

braziel 44
braziliaantje 45
chineesje 200

chinezen 200
marokko 151
saffie 151

Scheikunde

americium 242
ammonia 215
ammoniak 215
baaizout 82
bergamotolie 245
cassiopeium 243
erbium 241
europium 242
florentium 243
francium 242
gallium 242
germanium 242
hafnium 242
holmium 242
illinium 243
lutetium 243
magnesia 144
magnesium 145
magnium 145
masurium 243
polonium 243
promethium 243
renium, rhenium 243
rochellezout 82
ruthenium 243
salmiak 215
scandium 243
seignettezout 82
strontium 214-215
technetium 243
terbium 241
thulium 243
tolueen 180
toluol 180

ytterbium 240-244
 yttrium 241
 yttriumoxied 241
 yttrotantaliet 241
 yttrotitaniet 241

Sport en spel

badminton 22-24
 bantamgewicht 26-28
 marathon(loop), marathon-
 wedstrijd 147-150
 rugby 188-190
 Zweedse gymnastiek 251

Taal en Letteren

arcadia 118
 Arcadië 117
 arcadisch 117
 Grandguignol 231
 Italiaantje 231
 koeterwaals 122-124
 limerick 231
 O.K., okay 165-168
 oké, okidoki 167
 stamboeltroep 231
 vaudeville 231

Textiel

antimakassar 20-22
 cachemir 121
 calico(t) 111
 cambric 112
 chiné 200
 crêpe-marocain 151
 damast 174-175
 denim 70-71
 duffel 74-75
 fustein 105
 gaas 91-92

jersey 107-108
 kamerdoek 112-113
 kamerijks doek 112
 kasjmier 120-122
 marocain 151
 molton 160
 mousseline 160-161
 mousselinet 161
 nankinette 174
 nanking 174
 paisley 172
 pekin, peking 174-175
 shantoeng, shantung 201
 tule, tulle 92
 valanciennes (kant)
 225-226
 valencijn 226

Voedsel

zie ook Kaas, Vruchten

abberdaan 126
 baaizout 82
 bavarois, bavaroise 33-35
 béarnaisesaus 35-36
 berliner 101
 casselerrib 101
 cayennepeper 217
 champagne-ontbijt 57
 charlotte-russe 35
 chartreuse 61-64
 cheeseburger 101
 Engelse peper 217
 hamburger 100-101
 harderwijker 128
 hawaiï- 245
 hawaiïburger 245
 hawaiïkip 245
 Hollandse peper 217
 kasausias, kesousjes 246

labberdaan 126-129
lombok 217
mayonaise 36
melbatoost 155-156
mousselinegebak 161
mousselinesaus 161
parmaham 101
pêche-melba 172-173
pekingeend 174
plombière(-ijs) 35
provincieroosconserven 185
rabarber 206
salmiak 215
sardel 128
sardien, sardijn 128-129
schalonge, schalonie 206
schardijn 128
sjalot 205-206
Spaanse peper 217
tabasco (peper) 216-217
tamarinde 246
tartaar 101
walnoot 235-236
whimpeyburger 101
worcestersaus 236-237
Zweedse wittebrood
249-251

Vogels

adeliepinguïn 86
ancona 29
argusfazant 86
bantam(mer) 29
barnevelder 28-29
Barnevelder-kip 28
Barneveldhoen 28
bassaangans 86
bemer 87
Boheemse gaai 87

brahma (poetra) 29
Cochin (chinakip) 29
fazant 85-87
gilaspecht 87
Harzerkanarie 115
Italiaan 132
jan-van-gent 86
kalikoet 111
kalkoen 109-112
kanarie 113-116
Langshan 29
leghorn 131-132
minorcakip 29-30
nijlgans 128
noorman 87
Orpington 30
pekingeend 174
texelaar 87
trappist 87
welsummer 30
wyandotte 30
Yokohamahoen 30

Vruchten

appelsien 200
bergamotcitroen 245
bergamotpeer 245
calville 245
cantaloupe, kantaloep,
kanteloep 245
damascener pruim 245
damastpruim 245
elstar 245
kalvijn 245
krent 124-126
kwets 245
malagarozijsen 146
oranje(appel) 199
perzik 246

pruim van Damas(t) 245
ramboursappel 246
satsoema, satsuma 246
sinaasappel 198-201
worcesterbes 237
zijdenhemdje 244-246

Wetenschap en techniek

bougie 42-43

braziliemolen 45
canadabalsem 54
Cartagenabalsem 155
Columbiabalsem 155
Guyanabalsem 155
magnetisme 143
parabalsem 155
Pekingmens 174
Venezuelabalsem 155

ALFABETISCH REGISTER

- De geoniemen waaraan hele, afzonderlijke lemma's zijn gewijd, zijn in het alfabetisch register **vet** gezet.
- abberdaan 126
Abessijn 13
 acid house 103
 adeliepinguïn 86
agaat 15-18
 allemande 60
 americium 242
 ammonia 215
 ammoniak 215
 ancona 29
 andalusiër 196
 andesiet 17
 angora 14
 angorageit 14
 angorakat 14
 angorakonijnen 14
 angorawol 14
anjer, anjelier 18-20
antimakassar 20-22
 appelsien 200
 arabier 196
 arcadia 118
 Arcadië 117
 arcadisch 117
 ardenner 196
 argusfazant 86
 armagnac 63
 Atjeh-jas 224
 baaizout 82
badminton 22-24
 bajonet 77-78
 bajonetsluiting 77
balacclava 24-26
 baldakijn 118
 balkaniseren 90
 bantam(mer) 29
bantamgewicht 26-28
barnevelder 28-29
 Barnevelder-kip 28
 Barnevelderhoen 28
basalt 30-32
 bassaangans 86
bauxiet 32-33
bavarois, bavaroise 33-35
 béarn 36
béarnaisesaus 35-36
 befkanarie 115
 Beiersch, Heineken's 184
 beiersgulden 73
 belg 196
 bemer 87
 bergamasca 60
 bergamotcitroen 245
 bergamotolie 245
 bergamotpeer 245
 beril 17
 berliner 101
bermuda, bermudashort 36-37
 beryllium 17
 besant, bezant, bisant 73
bikini 38-40
bockbier 40-41
 Boheemse gaai 87
 bohemer 87
 bohémien 87
bougie 42-43
 bougisseren 43
 bourbon 63

- brabander 196
 brahma (poetra) 29
 brandaris 182
 brasileïne 45
 brasilianiet 45
 braziel 44
brazielhout, braziliehout
   44-45
 braziliaan 45
 braziliaantje 45
 braziliemolen 45
bren, brengun 45-46
 bril 17
bungalow 47-49
 cachemir 121
 calico(t) 111
 calvados 63
 calville 245
 cambric 112
camembert 49-51
campêchehout 51-52
 campêchehout-inkt 51
 canadabalsem 54
 canadapopulier 54
 canadathee 54
canadel 53-55
 cantaloupe, kantaloep,
   kanteloep 245
 carmagnole 224
 carolina pine 52
 Cartagenabalsem 155
 casselerrib 101
 cassiopeium 243
 cayennepeper 217
 certosina 62
 chalcedoon 17
champagne 55-58
 champagne-ontbijt 57
 champagne-wijn 57
 champie 57
charleston 58-61
 charlestonjurkje 59
 charlotte-russe 35
chartreuse 61-64
cheddar (kaas) 64-65
 cheeseburger 101
chihuahua 66
 chinalak 200
 chinatalk 200
 chiné 200
 chinees 200
 chineesje 200
 chinezen 200
 chinezenbaard 200
 Cochín(chinakip) 29
 cognac 63
 Columbiabalsem 15
 Connemarapony 196
 corduaan(-leer) 162
 coromandel (hout) 52
 crêpe-marocain 151
 cyper, cyperse kat 14
 Cyprische ombler 168
daalder 67-69, 71
 daiquiri 64
 daler 68
 dalmatica 69
dalmatiër 69-70
 Dalmatiner dog, hond 70
 Dalmatische hond 70
 damascener pruim 245
 damesceren 175
 damast 174-175
 damastpapier 175
 damastpruim 245
 dartmoor (pony) 196
 deep house 103
denim 70-71

dollar 68, 71-73

duffel 74-75

duinkerker 224

dumdumkogel 75-78

ebolavirus 78-80

écossaise 60

elstar 245

emmentaler 80-81

emserzout 82

Enfield-geweer 213

Engels zout 82

Engelse peper 217

epsomiet 81

epsomzout 81-83

erbium 241

ethno house 103

europium 242

fachingerwater 83-84

fazan(t)erie 86

fazant 85-87

fernambukhout 45

fes, fez 88-89

finlandiseren 89-90

flamenco 60

florentium 243

florijn 73

francijn 179

francium 242

fries 118

fustein 105

gaas 91-92

gabber-house 103

gagaat 96

gallium 242

gamaschen 163

garage house 103

gedamasceerd 175

geiser 92-95

germanium 242

geuze 41

gilahagedis, gilamonster 87

gilaspecht 87

Gilead, boom van 155

git, gitzwart 95-97

gorgonzola 97-98

Grandguignol 231

gruyère 98

Guyanabalsem 155

Haarlemmerolie 99-100

habanera 60

hafnium 242

hakkenci 196

hamburger 100-101

hannoveraan 196

harderwijker 128

Harzerkanarie 115

hawaiï- 245

hawaiïburger 245

hawaiïkip 245

heller 73

hip house 103

hit 102

hitlander 102

Hitlands paard 102

hollanditis 90

hollandizeeren 90

Hollandse peper 217

holmium 242

holsteiner 196

hongaar 196

Hongkong-griep 8

house (muziek) 102-104

hun(n)ebedden 229

illinium 243

indigo 105

Italiaan 132

Italiaantje 231

Jan Duffel 74

- jan-van-gent 86
jeans 104-105
jerrycan 106-107
 jerrycanboys 106
jersey 107-108
 jerseyvee 108
jodhpurs 108-109
 jongejannen 231
 jopenbier 41
 jutlandiseren 90
 kalgan 201
 kalikoet 111
 kalikoets 111
kalkoen 109-112
 kalkoenneus 111
 kalvijn 245
kamerdoek 112-113
 kamerijks doek 112
kanarie 113-116
 kanarieneuker 115
 kanariesek 115
 kanariewijn 115
 kaolien 168-169
 kaoliniet 169
kariatide 116-118
kartuizer 118-119
 kasausies, kesousjes 246
kasjmier 120-122
 kasjmiergeit 121
 Kasselse aarde 168
 Keulse aarde 168
 kimberleypijpen 169
 kimberliet 169
koeterwaals 122-124
 koffie 156-159
 koper 243
krent 124-126
 kriek(bier) 41
 krieglambiek 41
 krimmer 26
 kujawiak 152
 kwets 245
labberdaan 126-129
labrador 129-130
labrador, labradorsteen
     130-131
 labradoriet 131
 Labradorthee 130
 laconiek 117
 laconisme 117
 Langshan 29
 lassakoorts 79
 Lee-Enfield-geweer 213
 leeuwendaalder 171
leghorn 131-132
 limerick 231
 lippizaner 196
Lolaborstel 132-133
 lombard 134
 lombok 217
lommerd 133-135
lunapark 136-138
 lutetium 243
 lyddiet 78
lymeziekte 138-139
magenta 139-141
magneet 142-145
 magneetijzersteen 142
 magnesia 144
 magnesium 145
 magnetiet 142
 magnetiseur 144
 magnetisme 143
 magnium 145
 makassar (olie) 20
malaga 145-146
 malagarozijnen 146
 malagueña 146

- maltakoorts 80
Manxkat 14
marathon (loop), marathon-wedstrijd 147-150
marburgvirus 79
marocain 151
marok, marokijn 150-152
marokijnpapier 151
marokko 151
masurium 243
mayonaise 36
mazurka 152-153
mazurken, mazurkeren 152
meander 153-154
meandriet 154
meandrisch 154
Mechelaar 73
Mecklenburger 196
mekkabalsem 154-155
melbatoost 155-156
mellow house 103
minorcakup 29-30
mochaleer 159
mokka 156-159
Mokka-vocht 159
mokkasteen 159
molos 187
molton 160
mousseline 160-161
mousseline-glas 161
mousselinegebak 161
mousselinesaus 161
mousselinet 161
nankinette 174
nanking 174
nappa, nappaleer 162-163
neppe 15
New-Forestpony 196
newfoundlander 163-165
nijlbaars 128
nijlblauw 128
nijlglans 128
nijlgroen 128
nijlkrokodil 128
nijlpaard 128
nijlsnoek 128
noorman 87
norfolkjasje 225
oerlikon 78
O.K., okay 165-168
oké, okidoki 167
omber 168-169
opzoomerbollen 170
opzoomeren 169-170
oranje (appel) 199
oregon (pine) 52
Orpington 30
orvietaan 170-171
paars 246
paisley 172
panje 58
parabalsem 155
parana-pine 52
pamaham 101
peau de suède 215, 216
pêche-melba 172-173
pekin, peking 174-175
pekinees 175-176
pekingeend 174
pekingees 176
Pekingmens 174
perkament, pergamijn 176-179
pernambukhout 45
perubalsem 179-180
perubalsemboom 180
perzik 246
peterman 41

pharos 180-182**pils 183-184**

Pilsener bier 183

pisco 64

plombière(-ijs) 35

polonaise 60

polonium 243

pozzolaan (aarde) 169

pozzuolaan 169

promethium 243

provenceroos 185

provinciehout 52

provincieroos 184-185

provincieroosconserven 185

pruim van Damas(t) 245

puzzolaan 169

quenast 185-187

quenastkeien 186

quenasttegels 186

rabarber 206

ramboursappel 246

rand 73

reisulster 224

renium, rhenium 243

Restonvirus 79

rigabalsem 155

rijst-met-krentehond 70

rochellezout 82

roquefort 36

rottweiler 187-188**rugby 188-190**

rusleer 163

ruthenium 243

saffiaan 151

saffie 151

Saharienne 225

salmiak 215

sampanje 57

sardel 128

sardien, sardijn 128-129

sardis, sardius 17

sardonisch 129

sardonyx 17

satsoema, satsuma 246

scandium 243

schalonge, schalonie 206

schardijn 128

schiedammer(tje) 64

seidlitzzout 191

seidlitzpoeder 191

seignettezout 82

selterswater, selterwater**192**

semtex 78

shanghaaien, sjanghaaien**193-195**

shantoeng, shantung 201

Shetlandpony, Shetlandse**pony, Shetlander 102,****195-196**

Shetlandwol 195

siamees 197-198

Siamese tweeling 198

sinaasappel 198-201**sint-bernard, sint-bernards-****hond 201-204****sisal 204-205**

sisaltouw 205

sisalvezel 205

sjaal 122

sjalot 205-206

sjempie 57

snees 201

sodomsappel 246

soft house 103

solferino 207-209

soul house 103

spa 209-210

- Spaanse griep 80
 Spaanse peper 217
 spartaan 117
 stamboeltroep 231
sten, stengun 211-213
stilton 213-214
stiltonkaas 213
 strontianiet 214
strontium 214-215
suède 215-216
 sydniër 196
tabasco 216-217
 tabasco-peper 217
 tamarinde 246
tarantella 218
 tarantisme 219
tarantula 219-221
 tarentel 219
 tarentula 219
 tartaar 101
 technetium 243
 techno house 103
 tequila 64
 terbium 241
 texaskoorts 80
 texelaar 87
 thulium 243
 tolubalsem 180
 toluen 180
 toluol 180
 tonkin 52
 tonkinstok 52
 topaas 17
 trappist 87
 trappistenbier 41
 tribal house 103
 tripel 169
 tule, tulle 92
turkoois 221-223
 Turks leer 151
 Turkse broek 247
 Turkse kap 89
 Turkse omber 168
 turquoise 222
tuxedo 223
ulster 224-225
 ulsterette 224
 Ultima Thule 244
 umber 168
 valenciennes (kant) 225-226
 valenciijn 226
vandalisme 226-229
varsoviene 229-230
 vaudeville 231
vauxhall 230-232
 Venezuelabalsem 155
verniss 232-233
veronal 233-234
 veronalisme 234
 victoriabaars 128
walnoot 235-236
 Welshpony 196
 welsommer 30
 whimpeyburger 101
 worcesterbes 237
worcestersaus 236-237
 wyandotte 30
 Yokohamahoen 30
yperiet 238-240
 ytteraarde 241
ytterbium 240-244
 ytterspaat 241
 yttrium 241
 yttriumoxied 241
 yttrotantaliet 241
 yttrotitaniet 241
 Zaire-ebola 79
 zarzuela 232

zeem 163

zijdenhemdje 244-246

zoeaaf, zouaaf 247-248

zoeavenbroek 248

zoeavenjasje 248

zweed 251

Zweeds wittebrood 249-251

Zweeds zwart 251

Zweedse gymnastiek 251

Zweedse muil 251